

KORALL

2020.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

79.

21. évfolyam • 2020.

Megfigyelt társadalom

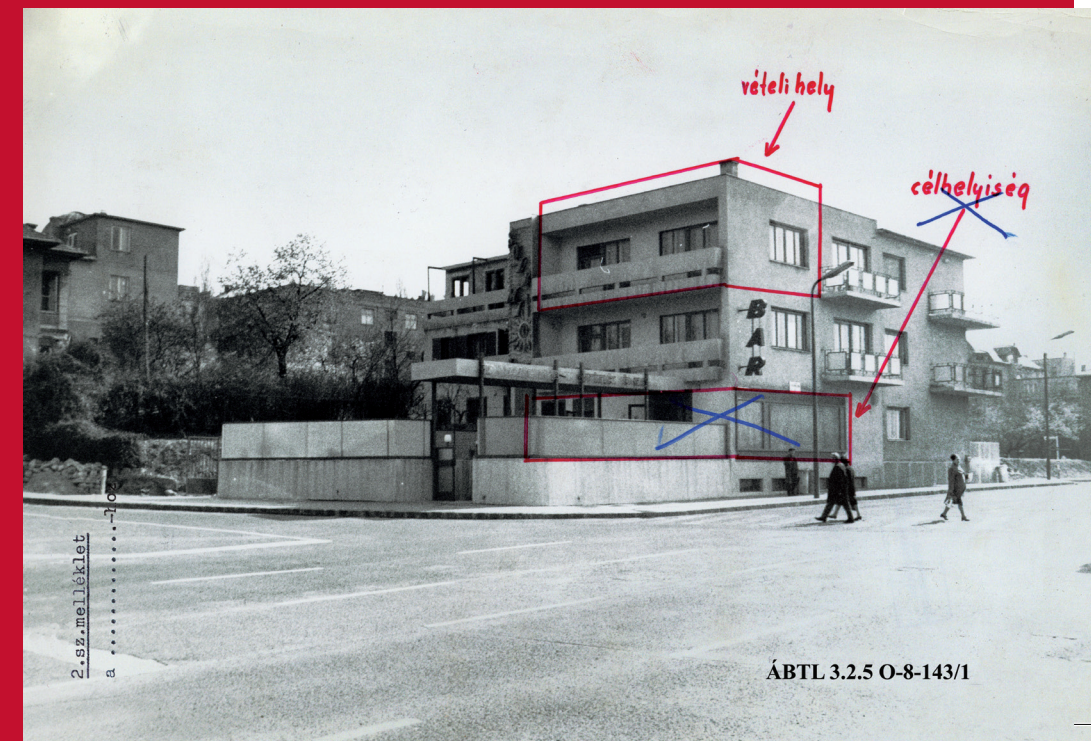
Csatári Bence, Huhák Heléna, Murai András, Németh Brigitta,
Pap Péter István, Slachta Krisztina, Somogyvári Lajos,
Soós Viktor Attila és Vörös Géza tanulmányai

Ára 1250 Ft

79.

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2020. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2020-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 80. Tudomány és intézményei
- 81. Vagyon – vagyonosodás
- 82. Tisztalkodás és egészség(ügy)

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

A Korall könyvkiadványai korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek:

www.korall.org; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel 3200 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*
(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*
(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*
(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*
(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*
(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*
(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól személyes átvétellel: 2900 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
 Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
 Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna

A „Megfigyelt társadalom” című blokkunkat Koltai Gábor és
 Ring Orsolya szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: „Ámor-háza” – a Mambó bár, a hírszerzés 1968-
 ban épült objektuma. Jelzet: ÁBTL 3.2.5. O-8-143/1.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke

Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.

korall@korall.org, www.korall.org

Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában

Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

MEGFIGYELT TÁRSADALOM

Huhák Heléna	Megfigyelés másképp. Házi agitáció és egy angyalföldi tanácsstag lakólátogatásai	5
Somogyvári Lajos	Az 1949-es választások amerikai szemmel. Nagykövetségi útibeszámoló a vidéki Magyarországról	25
Slachta Krisztina	Láthatatlan erőszak. Az állambiztonsági szervek láthatatlan jelenlétének erőterei és ellenségképeinek rendszere – értelmezési és elemzési lehetőségek	49
Vörös Géza	Apácák a politikai rendőrség célkeresztjében, avagy mennyit ér egy lehallgatókészülék?	66
Soós Viktor Attila	„Ék” fedőnevű konspirált lakás a hírszerzés szolgálatában	87
Murai András – Németh Brigitta	„A rendszer rajtuk tartotta óvó szemét”. Megfigyelések az egykori Gulag-rabok körében	112
Pap Péter István	Kijelölt és önként vállalt kényszerpályák. A József Attila Kör és a hatalom, 1983–1986	128
Csatári Bence	„Szia Gábor, hogy vagy?” A kádári könnyűzenei élet állambiztonsági megfigyeltjeinek és megfigyelőinek attitűdjei jelenkori narratívák tükrében	150

KÖRKÉP

- Fehér Viktor Irányok és műhelyek a Jugoszlávia-émlékezet kutatásában. Konferenciabeszámoló a 4. *Socialism on the Bench* nemzetközi tudományos konferencia *Emlékezetkultúra* szekciójában elhangzott előadásokról, 2019. szeptember 26–28., Pula 173

KÖNYVEK

- Érzelmek iskolája
Erdélyi Gabriella (szerk.): Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon 1500–1850.
– T. Orgona Angelika 177
- Petrás Éva: Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei.
– Bánkuti Gábor 185
- Mátay Mónika (szerk.): Kőszegi történetek.
– Z. Karvalics László 192
- Szerzőink 196
Contents 198
Abstracts 200

Huhák Heléna

Megfigyelés másképp

Házi agitáció és egy angyalföldi tanácstag lakólátogatásai

1952. július 22-e ismét sűrű nap volt Mogyorósi Imre életében. Ezen a napon a XIII. kerületi tanács tagja különféle lakossági ügyekkel foglalkozott: lakás-szerzés, illetéktelen lakásigénylés, gyermekelhelyezés, a Váci úti óra áthelyezése (nem látszott a fáktól), beázás miatt nem intézkedő IKV.¹ Ez idő alatt jó néhány angyalföldi lakos otthonában megfordult. Tanácstagként ugyan megtehetette volna, hogy a kapott kérdésekre a meghirdetett tanácstagi fogadóórán² válaszol; jól tudta azonban, hogy ezen alkalmak alacsony látogatottságúak és sokszor még azok sem jelennek meg rajtuk, akik valamilyen ügyben a közbenjárását kérték. A lakások felkeresése egyébként sem volt idegen tőle, házi agitációra járó népnevelőként hozzászólt már e látogatásokhoz.³

Miközben Mogyorósi Imre ügyeket intézett, információkhoz is hozzájutott. Megismerte a lakókat, életkörülményeiket, problémáikat, adott esetben politikai véleményüket is. Utóbbit azonban nem juttatta el sem a tanácsnak, sem a körzeti pártszervezetnek. Nem jelentett be „ellenséges” magatartást, és a potenciális párttagokra sem hívta fel a figyelmet. Éppen ezért Mogyorósi nem számított a családi otthonokban megforduló idegenek tipikus figurájának. Ezek az idegenek – akiket a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) valamelyik alapszervezete küldött – ugyanis azért keresték fel a lakókat, hogy megfigyeljék és a párt érdekei szerint befolyásolják őket. Mogyorósi Imre célja azonban más volt.

A pártállami apparátus az állampolgárokról való információszerzésre nem csak a beszervezett ügynököket használta.⁴ Tanulmányomban a megfigyelés lakóterületi (másnéven: körzeti) pártmunkában⁵ alkalmazott technikáit vizsgálom meg. Ennek legfőbb eszköze a házi agitáció volt, amelyet az agitátorok vagy népnevelők végeztek.⁶ Mindebből következik, hogy megfigyelés alatt itt nem a klasszikus titkosszolgálati megfigyelést értem, hanem ennek egyik alternatív

¹ Ingatlankezelő Vállalat.

² A tanácstagi fogadóórákat meghatározott időközönként kellett megtartani a lakók közügyeket érintő kéréseinek meghallgatására. A XIII. kerületre vonatkozóan: BFL XXIII.213.a.1. 1. kötet. A XIII. Kerületi Tanács ülése, 1951. október 20.

³ AHGY [jelentési szám nélkül] Mogyorósi Imre naplója, 5–6.

⁴ A magántér titkosszolgálati megfigyelését keletnémet példák alapján: Betts 2012: 21–35.

⁵ Az üzemeken, munkahelyeken kívüli pártalapszervezetek területi alapon jöttek létre. Budapesten a kerületeket politikai körzetekre osztották, amelyekben körzeti/lakóterületi alapszervezeteket hoztak létre. Az MDP országos és budapesti szervezeti felépítéséhez: Koltai 2018: 72–83.

⁶ Az agitátorok/népnevelők az MDP apparátusában a legelső pártmunkásréteget alkották, akik a pártönkormányzatok lakosság politikai felvilágosításával, mozgósításával, ideológiai és politikai nevelésével foglalkoztak. Házi agitációnak pedig a lakóterületi pártszervezet által irányított, lakásról lakásra történő politikai felvilágosító munkát hívták. Erről részletesen: Huhák 2017, 2020.

csatornáját: a népnevelők jelentéseit. Az állambiztonsági szervek kötelékébe tartozó ügynökökhöz képest a népnevelők kiléte és látogatásuk célja a megfigyeltek előtt is ismert volt, ami befolyásolta a beszélgetések alakulását.

A tanácsrendszer 1950-es bevezetésével a lakásokban gyakran megforduló hivatalos személyek közé a tanácstagok is felsorakoztak, munkavégzésük ugyanis gyakran összekapcsolódott a lakólátogatással. Mogyorósi Imre tanácstag és üzemi-lakóterületi népnevelő is volt egyben, ezért kétszeresen is volt oka a kerületi lakók otthonában megjelenni. A tanácstagoknak nem volt feladatuk, hogy jelentéseket írjanak az egyes lakókról, az viszont igen, hogy szoros kapcsolatot tartsanak választóikkal, ezért munkájuk során a magánterekbe bejutva, ők is sok információhoz jutottak. Mogyorósi különösen szorgalmas volt e tekintetben, rengeteg lakásban megfordult a lakók ügyeinek intézése közben.⁷

Az itt elemzett XIII. kerületi házi agitációs jelentések és a szintén e kerületből származó tanácstagi napló megmutatja a megfigyelések és a szerzett információk jellegét és sokféleségét. Mivel az agitátorok és a tanácstagok más szerepet tölthettek be a pártállami rendszerben, ezért munkájuk során különböző információkra voltak kíváncsiak. Más-más súllyal, de a politikai nevelés, agitálás, mozgósítás, ellenőrzés és a lakosság életkörülményeinek megismerése mindkét csoport „munkakörébe” beletartozott.⁸

A titkosszolgálati hálózat működtetése mellett milyen megfigyeléssel, információgyűjtéssel kapcsolatos feladatokra használta fel a párt a lakóterületi pártmunkásokat? A szintén ezen a terepen tevékenykedő Mogyorósi Imrét tanácstagként mi érdekelte az angyalföldi lakosság mindennapjaiból? Milyen társadalomkép bontakozik ki a házi agitációs jelentések és az említett napló bejegyzései alapján? Milyen hatással volt a pártállam képviselői és a lakosság közti beszélgetésekre, hogy azok az állampolgárok otthonaiban zajlottak? Mit tudhatunk meg a megszerzett információk felhasználásáról? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre igyekszem választ adni. A jelentések tartalmi elemzéséhez közelebb visz, ha röviden megvizsgáljuk keletkezésük körülményeit, ezért először a házi agitáció szituációjáról lesz szó.

A NÉPNEVELŐK A CSALÁDI OTTHONOKBAN

A Magyar Kommunista Párt a munkahelyi pártszervezetek felállításával párhuzamosan a lakóterületen való jelenlétét is növelni kívánta, és igyekezett minél több

⁷ Mogyorósi aktivitását szemlélteti, hogy 300 oldalas naplójában több mint 800-szor szerepel a „mentem” ige. Sűrűbb estéin öt-hat lakót is meglátogatott. Emellett többször részesítették dicséretben a lakókkal való lelkiismeretes foglalkozása miatt (BFL XXXV.108.c. 3[-64]. ő. e. Az I. sz. Autójavító Vállalat párttaggyűlése, 1953. május 27. 1).

⁸ A párttal szemben alárendelt helyzetben lévő tanácsoknak hármas funkciót kellett betölteniük: államhatalmi, államigazgatási és tömegszervezeti. Utóbbiba tartozott a lakók mozgósítása és politikai nevelése (Szabó 1990: 51–62).

lakóházban párttagokat toborozni. A házi agitáció már 1945 januárjában megkezdődött. Az első párttagokból verbuvált csoportok a lakosságot a romeltakarításba és az építőmunkába való bekapcsolódásra mozgósították. Idővel a politikai „felvilágosítás” egyre tömegesebbé és egyre szervezettebbé vált, amiből hamarosan kiépült az egész fővárost lefedő agitációs hálózat.⁹

A pártmunkában a (lakó)területi pártszervezetekre az üzemihez képest a korszak egészében kisebb figyelem terelődött. Szerepük az országos kampányok, például választások alkalmával azonban felértékelődött. A kerületi pártvezetőség a pártonkívüli lakosságot ugyanis főként e szervezeteken keresztül tudta elérni. Emellett a munkahelyi pártszervezetek is igénybe vették a segítségüket, ha valakiről információt kívántak szerezni.¹⁰

A maga korában politikai innovációnak számító házi agitáció a lakók otthonában a kommunista párt képviselőinek rendszeres megjelenését eredményezte. A munkahelyi és a lakóhelyi mozgósítás közötti egyik különbség a célszemélyekhez, azaz a meggyőzni, mozgósítani és megfigyelni kívánt pártonkívüliekhez való hozzáférésben rejlett. Egy munkahelyen könnyebb volt a dolgozókat elérni, ezzel szemben a vegyes összetételű és területileg is szétszórt lakossággal már a kapcsolatfelvétel is sokkal nehezebbnek bizonyult. Emellett az egyébként politikailag aktív párttagok is ódzkodtak attól, hogy idegenek otthonaiba „törjenek be”. Nem tette vonzóbbá a házi agitációt az sem, hogy a közhangulatot javarészt a lakhatási és a közellátási körülmények határozták meg. Ezzel a lakók folyton elégedetlenek voltak, a népnevelőkre pedig majd minden alkalommal panaszáradat zúdult.¹¹

Az agitátorok a mozgósító kampányokban a pártbürokrácia és a lakosság között közvetítettek. Egyszerre fűzte őket kapcsolat a pártalapszervezethez és a párton kívüli lakossághoz. Ennek eredményeképpen – a párt felső vezetésével ellentétben – nem szakadtak el a hétköznapi problémáitól és a mindennapi életet élő emberektől, főként mivel maguk is utóbbiak csoportjába tartoztak. A népnevelők e helyzetükből adódóan a propaganda és az átlagemberek tapasztalatainak ismeretét is magában foglaló háttértudással érzékelték a körülöttük zajló eseményeket, és ez kihatott arra is, hogy azokat hogyan interpretálták, azaz mit írtak bele a jelentéseikbe.

A pártközpont számára a házi agitáció a tömegkommunikáció csatornához képest a sokkal hatásosabb személyes meggyőzés lehetőségét teremtette meg,

⁹ MNL OL M-KS 274-16 1. 6. e. Jelentés az Magyar Kommunista Párt IV. kerületi pártszervezetének működéséről, 1945. január 25-től március 30-ig.

¹⁰ Egy-egy ilyen jelentés az adott személy aktájába is bekerülhetett. A szocialista országok állampolgárainak dokumentálását, ennek technikáit és befolyásolásának lehetőségeit vizsgálja: Fitzpatrick 2005: 13–21.

¹¹ A népnevelőcsoportok működéséről szóló jelentések tucatja tanúsítja, hogy a pártszervezeteknek problémát okozott a népnevelőcsoportok feltöltése. Emellett a nagyarányú fluktuáció is a hálózat instabilitására utal. A budapesti népnevelők 1953-as statisztikája szerint az üzemi népnevelők 44%-a, a lakóterületi népnevelők csupán 5%-a volt már 1951 előtt is népnevelő (BFL XXXV.95.c. 80. 6. e. Budapest népnevelőinek statisztikája, 1953. február 17.).

ugyanakkor némi rizikót is rejtett magában. Először is a házi agitációt nem a központi agitprop osztály, hanem a helyi pártvezetőségek irányították, akik felkészültség, politikai képzettség, elkötelezettség híján nem mindig működtek a központi elvárásoknak megfelelően.¹² Már az első lépés, azaz a népnevelőpárok pontos beosztása is olyan feladatot jelentett, amit az apparátus valamilyen igen gyakran nem tudott megoldani. A jelentések hemzsegnék a többszörösen kimaradt, illetve a többször is meglátogatott lakásokról, ahol a népnevelőpárok egymás kezébe adták a kilincset.¹³ Továbbá sem az agitáció időpontjának, sem gyakoriságának megállapítását illetően nem sikerült egyezsége jutni. A körzeti pártértekezleteken a hétköznap esti és a vasárnapi népnevelés mellett és ellen szóló érvek feszültek egymásnak. A pártvezetőségek többsége a templomba járók leleplezésére hivatkozva a vasárnaphoz ragaszkodott.¹⁴ A lakóterületi pártmunka hatékonyságát a rossz időzítés mellett az „agyonagitálás”, azaz a népnevelők túl gyakori kiküldése is csökkentette.¹⁵ Ez az 1955 nyarán írt jelentés egy tipikus vasárnapi házi agitációs szituációt tár elénk:

„A Kárpát utca 13–15. IV. lépcsőház területére lettünk irányítva, de eredményes munkát végezni nem tudtunk, mivel a vasárnap délelőtt, mint a dolgozók pihenőnapjának reggele, nem alkalmas. A 11 lakó esetében összesen 4 helyen nyitották ki az ajtót, és vagy még ágyban volt a család, vagy pizsamában és rendetlen öltözkémben, kifejezésre juttatva, hogy nem szívesen veszik a kora reggeli látogatást.”¹⁶

A hálózat működési hibái nemcsak a csoportok kiküldése, hanem azok ellenőrzése körül is megmutatkoztak. A pártvezetőségek nem tudták a körzetük összes házában valamennyi lakásában megforduló népnevelők tevékenységét felügyelni.¹⁷ Ráadásul a heterogén társadalmi háttérű és politikai beállítottságú lakos-

¹² A kerületi pártbizottságok sokkal nem bíztak az alsóbb pártszervezetekben, ugyanis ahogy haladunk lejjebb a hierarchiában, úgy csökkent a függetlenített és a pártképzetségre nézve megbízható párttagok száma (Koltai 2018: 92).

¹³ BFL XXXV.108.c. 446(-2). ő. e. Jelentés a XIII/4-es körzet választási munkájáról, 1949. május 22. 3.

¹⁴ BFL XXXV.108.a.4. 162. ő. e. A XIII. Kerületi Pártbizottság „összevont” titkári értekezlete, 1950. december 18. 6.

¹⁵ Az agitátorok térbeli mozgásának rossz koordinálása és a kiosztott címek pontatlansága kellemetlenségeket szült: „Rossz agitációs tapasztalat volt az, hogy egyes párok partizán módra nem megadott címre mentek, és így keresztetkék egy másik pár útját, melynek kapcsán fennállt a lakók zaklatás[ának] veszélye” (BFL XXXV.108.c. 446(-2). ő. e. Jelentés a XIII/4-es körzet választási munkájáról, 1949. május 22. 3).

¹⁶ BFL XXXV.108.c. 450(-2). ő. e. K. Ernő és K. Antal XIII/8. körzeti népnevelők jelentése, 1955. augusztus 14. 1. Mogyorósi Imrével is előfordult, hogy rosszkor érkezett, ami felveti a kérdést, hogy egy munkaidőn kívül dolgozó hivatali személy egy családi otthonba tudott-e egyáltalán jókor érkezni: „Már mindenütt ebédelték, egy kicsit feszélyezetten éreztem magam, de sikerült kimagyarázkodnom azzal, hogy amikor elindultam reggel, mindenkit az ágyban találtam, most pedig az asztalnál találok az elvtársakat” (Mogyorósi Imre naplója, 156).

¹⁷ Ennek egyik ellenszereként a népnevelőket párban küldték ki, hogy egymást is ellenőrizni tudják, és jelentsék, ha társuk pártszerűtlenül viselkedett.

ság meggyőzése megkövetelt volna bizonyos szintű felkészültséget, ehhez képest éppen a népnevelők képzettsége volt a legalacsonyabb. A magasabb politikai végzettséget megszerző pártmunkásokat felsőbb posztokra emelték ki, így az egyébként is gyakran cserélődő állomány nem tudott minőségileg javulni.¹⁸ Emiatt pedig a sokszor nem elég képzett és nem elég elkötelezett népnevelők maguk is kockázati tényezőt jelentettek.¹⁹ Az alig ellenőrizhető privát terekben ugyanis nem mindig a legpártszerűbb mondatok hangzottak el, és bizonyos helyzetekben az ideológiát legyőzte a lakosság problémáival való együttérzés.²⁰ Szélsőséges esetben a vasárnapi mise idejére időzített látogatás fordítva is elülhetett, erről számolt be az egyik üzemi titkár: „elmennek templomba, és ha pont akkor mennek a népnevelők hozzájuk, amikor indulnak, jó párszor előfordult, hogy a népnevelőket is elvitték a templomba”.²¹ A szavak és a tettek mögött meghúzódó őszinte gondolatok – akár a népnevelők, akár „neveltjeik” körében – rejtettek maradtak a pártközpont előtt, amely ezért joggal aggódott: végül ki kit fog meggyőzni. Amikor a népnevelő kilép az ajtón, vajon a párt egy támogatót nyer majd, vagy egyet veszít?

A mozgósítás tökéletlensége az alapszervezetek és a központi agitprop osztály előtt is ismert volt. Ennek ellenére mégsem foglalkoztak a hálózat fejlesztésével annyira, amennyire – a felsorolt nehézségek és rizikófaktor alapján – azt a párt érdeke megkövetelte volna. Az alapvető szervezési hibákat sem javították ki. A népnevelőket vasárnap reggel pizsamában fogadó lakókról szóló, fentebb idézett jelentés 1955-ből származik. Tíz évvel az agitációs hálózat felállítása után is megtörtént, hogy úgy küldték ki a népnevelőket, hogy esélyük se volt a lakókra jó benyomást tenni. Az eset nem tekinthető egyedinek, az MDP sokszor inkább a fejtelenség, mint egy jól szervezett párt benyomását keltette.²²

A pontos és megbízható adminisztrációra, az agitációk nyomon követésére azért lett volna szükség, hogy az egyes látogatásokról készített jelentések egymás mellé helyezésével meg tudják állapítani az agitáció „irányát”, „erősségét”, és személyre szóló érveket dolgozzanak ki.²³ Ha sikerült volna a népnevelőket

¹⁸ Ennek oka többek közt a kedvezőtlen káderállományban keresendő, a lakóterületi pártcsoportok tagságának javát a nem dolgozók, túlnyomórészt a háztartásbeli nők, az idősek, az önálló iparosok, kereskedők alkották. Ez alapvetően megnehezítette a pártmunkát.

¹⁹ Török György népnevelő a „lakásjárásos” rendszer nagy hibájának tartotta, hogy fogalmuk sem volt, ki fog ajtót nyitni nekik. Egyik ilyen találkozására kezdő népnevelőként a Deák téri evangélikus templom lelkészével esett meg, aki „a marxizmust jobban tudta” nála, és érzékeltette is vele, van még mit tanulnia (interjú Török Györggyel, 2016. március 10.).

²⁰ Egyes jelentések csak a szociális gondokról szólnak, politikai vonatkozásokat nem tartalmaznak. A Keszkenő utca 39. számú házba kiküldött agitátor például 1950 júniusában nem tett egyebet, mint hogy leírta, a házban lakó 13 család 56 tagjára egyetlen rozoga utcai WC jut. Ennek kivizsgálását és mielőbbi „jóindulatú elintézését” kérte (BFL XXXV.108.b. 43. ő. e. Ny. Lászlóné házi agitációs jelentése, 1950. június 24. 1).

²¹ BFL XXXV.108.a. 4. 162. ő. e. A XIII. Kerületi Pártbizottság összevont titkári értekezlete, 1950. december 18. 6.

²² A pártfegyelmi ügyek kapcsán hasonló következtetésre jut: Koltai 2018: 92.

²³ BFL XXXV. 108. c 469. (-1) ő. e. A XIII/27. körzet agitációs értekezlete, 1949. június 10.

folyamatosan ugyanahhoz a családhoz irányítani, valamint dokumentálni a tapasztalatokat, akkor a jelentések nemcsak egy adott látogatás pillanatképet merevítenek ki, hanem párbeszédnek sorát rögzítették volna. Mindez kihatott volna egy-egy lakó megismerésének mélységére, a szerzett benyomások megalapozottságára. A hálózat működése azonban soha nem jutott el eddig a szintig.

E mögött pedig az állt, hogy a pártközpont célja a lakók felvilágosítása és megfigyelése helyett sokkal inkább a népnevelők mozgósítása volt.²⁴ A párt saját aktívahálózatának foglalkoztatását és ezen keresztül annak nevelését tartotta szem előtt. A népnevelők képzése, agitációra küldése, jelentésírása állt a közép-pontban. Úgy tűnik, a hálózat működtetése nem a szisztematikus megfigyelésre és dokumentálásra rendezkedett be. Emiatt a lakókról való informálódás úgy képezte a népnevelők egyik alapfeladatát, hogy közben a hatékonyság növelésére, a szerzett információ feldolgozására és felhasználására kevés figyelem jutott. Az alapszervezeti munkában a jelentésekkel való munka a kerületi pártbizottságnak szánt összefoglalók elkészítésében merült ki.²⁵

A LAKÓK A JELENTÉSEKBEN

A hálózat működési hibái ellenére a népnevelők házi agitációs körútjai után a jelentések özönlöttek az alapszervezetekbe.²⁶ Ahogyan azt már a pártarchívumok korai kutatói is megállapították, a kommunista pártok által termelt dokumentáció nem alkalmas a korabeli társadalmi valóság hiteles megjelenítésére. Kérdéseinket nem is a leírt eseményekre, hanem az adott történeti pillanatban lehetséges cselekvésekre, illetve a rendszer működésére vonatkozóan kell feltennünk, megvilágítva, hogy mi hangozhatott (volna) el és milyen reakciók érdekeltek a hatalom képviselőit.²⁷

Ennek fényében az itt elemzett jelentések sem arról szólnak, hogy mi zajlott le a házi agitáció során, hanem arról, hogy a népnevelő milyennek kívánta azt láttatni, milyen képet sugallt magáról, agitációs alanyáról, és hogyan használta fel a jelentésírásban rejlő lehetőséget e kép megrajzolásához.²⁸ A népnevelők igyekeztek megfelelni az éberség és a jó pártmunka követelményeinek, és olyan társadalomképet rajzolni, ami összhangban állt a propaganda elképzeléseivel. A házi agitáció gyakorlati lebonyolításának fentebb részletezett jellemzői is

²⁴ Ahogyan Peter Kenez fogalmaz, úgy tűnik, a párt nem talált jobb módszert az emberek nevelésére, mint hogy agitátort csinált belőlük (Kenez 1985: 255).

²⁵ Ennek részletes kifejtéséhez: Huhák 2020: 89–105.

²⁶ Szerencsés helyzetben egy-egy kampányról 60-70 népnevelői jelentés is fennmaradt, illetve az összefoglaló jelentések mellé is odatűzték a figyelmet érdemlő beszámolókat (BFL XXXV.108.c. 483–514. doboz. Az MDP XIII. kerület körzeti pártvezetőségeinek iratai [1948–1956]).

²⁷ Koltai 2012: 165.

²⁸ Takács Tibor megállapítása, miszerint az állambiztonsági jelentésekben az ügynökök saját világot mint lehetséges világokat dokumentálták, igaz a népnevelői beszámolókra is, melyek a népnevelők világait rögzítik (Takács 2013: 28–29).

torzíthatták a beszámolókat, s nem utolsósorban maguk az agitációs alanyok is befolyással lehettek arra, milyen jelentés születik róluk.²⁹

A népnevelők az alapszervezet agitációs felelőségéről kapott szempontok szerint írták meg a lakókról jellemzéseiket. E rövid, tömör szövegek könnyebb feldolgozása érdekében az első egypárti választás előtt formanyomtatványok használatát vezették be. A *Jelentés a népnevelő munkáról* című adatlap egyik oldala tartalmazta a kitöltendő rovatokat. A meglátogatottat három kategóriába sorolták: „jóindulatú”, „közömbös” vagy „ellenséges”. A hátoldalon pedig a népnevelőnek saját szavaival kellett benyomásait rögzítenie a következő szempontok szerint: „Mi a meglátogatott véleménye a választásról, az ötéves tervről, az MDP vezető szerepéről, az életszínvonalról, a Népfrontról, a háborús uszítókról és általában az időszzerű gazdasági és politikai kérdésekről?”³⁰

A jelentőlapok három kategóriájába aligha lehetett az angyalföldieket a fenti kérdésekről való vélekedésük szerint – de egyébként sem – besorolni. Az egyénben a viszonyulások sokfélesége férhetett meg egymással, amely ráadásul az idővel és élethelyzettel együtt változhatott is. Valaki lehetett egyszerre bizonyos kérdésekben megalkuvó, együttműködő, míg más ügyekben ellenálló.³¹ A népnevelők azonban a házi agitációs benyomások alapján, ha akarták volna, sem tudták volna érzékelnie a magatartások – gyakran önellentmondásoktól sem mentes – komplexitását. Ehelyett az agitációs gyorstalpalókon megtanultak szerint vonták le következtetéseiket. Beindult az az asszociációs lánc, amelynek a végén a pártszerűség, a bizonytalanság vagy megtévesztettség, illetve az „ellenséges” magatartás állt.³²

Az állampolgárok többségéről a pártállam azt feltételezte, más véleményt fogalmaznak meg nyilvánosan, mint amit valójában gondolnak, és amit csak szűk családi, baráti körben vállalnak fel. Ebben a kettősségben utóbbi jelentette a rendszerrel szembeni negatív és egyben az őszinte gondolatokat. A népnevelők megjelenésekor azonban a látogatás idejére az otthonok is nyilvános térére változtak, mert az állampolgárokat a párt képviselője előtt készítették nyilatkozatokra.³³ Azt gondolhatnánk, ebben a helyzetben a lakók ellenérzéseiknek – félelemből vagy megalkuvásból – nem adtak hangot. A jelentésekben ezzel szemben nem ritka a rendszerellenes véleménynyilvánítás. A forráskritikai szempontok

²⁹ Ilyen törekvések tettenéréséről is beszámolnak a népnevelők. Megrendezettséget sejtettek például az asztalon kiterített *Szabad Népek* mögött (BFL XXXV.108.c. 456[-3]. ő. e. Jelentés a XIII/14. körzet területi agitációjáról, 1950. január 21. 1).

³⁰ Példa egy lényegre törő jelentésre: „B. Dezső meglátogatott nem volt hajlandó nyilatkozni, mert ő a párt munkáját fölöslegesnek és molesztálásnak minősíti” (BFL XXXV.108.c. 459. ő. e. M. Jánosné a XIII/17. körzet népnevelőjének jelentése házi agitációs munkájáról, 1949. május).

³¹ Plamper 2009: 64–66.

³² Például aki „szépen” lakott, az többnyire rendezett, a „kommunista erkölcs” szabályait betartó életet is élt. A XIII. kerület reakciónak elkönyvelt vasutas házaiban a szépen berendezett otthon ezzel szemben a polgári kényelem és önzés jelképévé vált (BFL XXXV.108.c. 447[-4]. ő. e. Jelentés a XIII/5. körzetben történt területi agitációról, 1953. február 8. 2–3).

³³ Fitzpatrick 2009: 25.

érvényesítésével együtt is – figyelembe véve, hogy a népnevelő eleget kívánt tenni az állandó éberség és leleplezés központi követelményének – úgy látszik, ezen a szinten az ötvenes években is létezett a hatalomnak valamiféle kritikája.

A lengyel Nowa Hutát vizsgáló Katharine Lebow azt állítja, hogy ezekben a párt szeme elől elrejtett beszélgetésekben a szabad vélemény, a pártmunkásokkal való konfrontáció is megjelenhetett. Lebow szerint az agitátorok beszélgetései megmutatják, milyen hátrányai voltak a párt számára annak, amikor nem a pódium biztonságos magasából, hanem a „terepen”, a lakóterületen akarta pozícióját artikulálni.³⁴

Mit érintett ez a kritika? Elsősorban a népnevelők által felvetett témákat, hiszen alapvetően ők tematizálták a beszélgetéseket, és ők írták meg a jelentéseket is róluk. Tulajdonképpen a párttól a pártvezetőkhöz, a Szovjetunióhoz, a nemzetközi politika kérdéseinek át a sarki közért eladóinak goromba modoráig szinte bármi terítékre kerülhetett. A bíráló olykor konkrét volt, másszor elvontabb és általánosabb, akár az egész rendszer működésére vonatkozó. Jellemzően a Szovjetuniót illetően burkoltan vagy nyíltan az ország alárendelt helyzetére utaltak, a párt pedig főleg a közellátási, lakhatási viszonyok, a bérek és munkakörülmények miatt érdemelt ki rosszallást.³⁵

A lakóterületi ellenségkeresésnek volt egy további jellegzetessége. Mivel a szerzett információknak sok térbeli vonatkozása volt, ezért a propaganda skatulyázása és kizárólagos kategóriákkal való operálása az agitátorok városi terekről alkotott elképzeléseiben is megjelent. A körzeti pártmunka az MDP térkezelésére épült, valamennyi pártvezetőség legyártotta a saját agitációs térképét. Ez egy olyan belső tájékoztató rendszer volt a népnevelők számára, melynek segítségével a szimpatizánsok, az ingadozók és ellenséges érzelműek lokalizálhatók voltak.³⁶ Török György népnevelő így fogalmazta meg ennek folyamatát:

„Ez egy behatárolt tér volt. Aki ebben a részben lakott, az nálunk annak idején, hát gyakorlatilag nyilván volt tartva, mert ahogy jöttek be a jelentések, kialakult egy térkép, hogy melyik házban, melyik emeleten ki lakik. Ez nem besúgó rendszer volt, legalábbis mi arra nem használtuk fel. Mi arra használtuk fel, hogy tudjuk, kihez kell elmenni még egyszer, meg még egyszer, meg még egyszer, és tudjuk, hogy kihez nem kell elmenni. Vagy azért nem kell elmenni, mert úgysem hallgat ránk, vagy azért nem, mert egy meggyőződéses ember.”³⁷

³⁴ Lebow 2013: 84–85.

³⁵ Példa egy „ellenséges” hangvételű jelentésre: „Ellenséges hangon lázított, hogy kevés a fizetés a norma miatt. Értelmiség és munkás keresete közti különbség miatt a háború előtt sokkal jobb volt neki. Szidta az oroszokat, mert állítólag kifosztották őt [...]” (BFL XXXV.108.c. 459. ő. e. B. Anna, a XIII/17. körzet népnevelőjének jelentése házi agitációs munkájáról, 1949. május 6. 1).

³⁶ Valóban készültek térképek, az egyik változaton például színekkel jelölték a lakók politikai beállítottságát. Ezek azonban nem maradtak fenn, létezésükről csak az írásos dokumentációban felbukkanó utalásokból tudok (BFL XXXV.108.c. 446[-2]. ő. e. A XIII/4. körzet munkaterve, 1949. június 6. 1).

³⁷ Interjú Török Györggyel, 2016. március 10.

A térbeli propaganda alapvető módszere a tömbösítés volt. A házi agitációs jelentésekből leszűrt megállapítások összegzésével megszülettek a „jó” és a „rossz” tömbök. Ahogyan „a népi demokrácia ellen mesterkedők” a pártpropagandában gyártott összeesküvés-elméletekben mindig „megtalálták” egymást, úgy – ennek leképeződéseként – az „ellenséges elemek” is közel laktak egymáshoz, ami megkönnyítette a „szervezkedésüket”:

„A körzetben volt egy erős jobboldalú szocdem góc is. Az egyesülésnél ezeknek egy részét kizárták a pártból. A körzet beszámolójából az derül ki, hogy ezek egy tömbben laknak, és a körzet eddig még egyáltalán nem tudott befolyást gyakorolni rájuk. Feltétlenül meg kell bontani az egységüket oly módon, hogy azok közül a kizártak közül, akik beadták fellebbezésüket, vissza kell venni a pártba, és így éket verni a csoportba. Az egész reakciós tömböt pedig állandóan éberen figyelni kell, nehogy szervezett megmozdulások indulhassanak ki onnan.”³⁸

Emellett egy-egy nagyobb bérház önállóan is kaphatott valamilyen politikai címkét. Ezek feltérképezéséből kiderült, melyek azok az úgynevezett súlypont-házak, amelyekben az ellenségesnek ítélt lakóközösség lakik. Továbbá kisebb egységekként megjelentek az „ellenséges” emeletek is.³⁹ A súlypont-házak jellemzően azok a régi tisztviselőházak voltak, amelyeket az előző rendszer hivatalnoki, tisztviselői rétege lakott. A jobb minőségű, nagyobb lakásos lakóépületeket a főváros, egyes vállalatok vagy biztosítócégek építtették, és a stabil egzisztenciával rendelkező, azaz a lakbért fizetni tudó alkalmazottaknak adták ki. Ezek a családok 1948 után a múlt rendszer haszonélvezőiként az „ellenség” kategóriájába kerültek. Idesorolható a kerületben a Gyöngyösi utcai úgynevezett Hiszekegy-ház,⁴⁰ a Tisza utcai városi házak, valamint a Szent István körút és más újlipótvárosi utcák néhány nagy bérháza.

A „klerikális reakció” elleni harc további csomópontokat rajzolt fel a körzetek agitációs térképére. A templomok, plébániák mellett „klerikális fertőzöttségük” szerint a lakásokat, lakóházakat is számon tartották. A pártmunkások az „álagitátorként” járó-kelő papok és apácák, a térítést végző lakók, azaz a „házi apostolok” útvonalába eső családokat és a titkos éjszakai gyűlések helyszíneit igyekeztek felderíteni. A „legvadabb rémhírek” a Huba utcai karmelita templom környékéről érkeztek. A karmeliták befolyása a Tisza utcai városi házakig is elért. Mivel e házakat nagyobb számban egykori tisztviselők lakták, ezért az „osztályidegen” lakosságról egyszerű volt megállapítani a „klerikálisok” ténykedésére való fogékonyságot. A legnagyobb „reakciós gócpontot” az agitátorok a Tisza utca 11. számú házában találták, ahol a „régí közalkalmazottak rémhírekkel mérgezték”

³⁸ BFL XXXV.108.c. 461(-1). ó. e. Jelentés a XIII/19. körzet munkájáról, 1949. március 12. 1.

³⁹ BFL XXXV.108.c. 447(-1). ó. e. A XIII/25. körzet választási munkaterve, 1949. április 11. 1.

⁴⁰ Az egykori tisztviselők lakta ház a homlokzatát díszítő *Magyar Hiszekegy* című irredenta versről kapta a nevét (Szilágyi [szerk.] 1927: 103).

a körzet lakosságát.⁴¹ 1949-es, 1950-es és 1951-es jelentések is foglalkoznak a házzal, amelynek nemcsak a Huba utcai templom közelsége lett a veszte, hanem a földszinten lakó szervezőtitkár is, aki szorgalmasan jelentett a „klerikális összeesküvésről”, és folyamatosan kérte a népnevelők kiküldését.⁴² Három visszatérő szereplője van a beszámolóknak, mindhárman a „klerikális összeesküvés” résztvevői voltak, egyikük „házi apostolként” is tevékenykedett: Z. Katalin, B. Alfrédné és R. Viktorné a III. emeleten lakott, ketten szomszédok is voltak. A körzeti párttitkár 1950-ben több alkalommal is beszámolt arról, hogy a lakók az esti órákban a karmelitákhoz járnak, ahonnan „a kapott információ szerint” rendszeresen 11–12 órakor térnek haza. Ezt a körzet az Államvédelmi Hatóságnak (ÁVH) is jelentette. A III. emeleti „összeesküvők” az 1951. áprilisi békeív-aláírási kampányban tűnnek fel újra. R. Viktorné rácsapta a népnevelőkre az ajtót „Jönnek a koldusok!” szöveggel. A másik két személy először vonakodott és „demokráciaellenes” kijelentéseket is tett, de ők végül aláírták a békeívet.⁴³

A Tisza utca 11. jól dokumentált volta és ugyanazon személyek többszöri felbukkanása ritka példa az agitációs iratok között. A házról szóló történetgyártás azonban ezen a ponton megszakad, a források elapadnak. Így nem tudjuk meg, hogy a lakókra fordított figyelem és a különböző helyekre, köztük az államvédelemnek is továbbított jelentések jártak-e bármiféle következménnyel, és ha igen, milyennel.⁴⁴

Kérdésként merülhet fel, milyen kapcsolat volt a lakóterületi pártszervezetek és az államvédelem között. A jelentésekben és a jegyzőkönyvekben több, a fentihez hasonló utalás szerepel egy-egy ügy ÁVH-hoz továbbításáról, főként a „klerikális összeesküvés” és a „demokráciaellenes” kijelentések kapcsán. Sem a párt-, sem az állambiztonsági iratok között nem találtam mindeddig azonban arra vonatkozó forrást, hogy az agitációs hálózat és az állambiztonság között intézményi szinten volt-e, és ha igen, milyen kapcsolat az eseti jelentések továbbításán túl.⁴⁵

Ezzel szemben az világosan látszik, hogy az „ellenséges” tevékenységről való történetgyártás a helyi példák felkutatásán keresztül a propaganda megerősítését

⁴¹ BFL XXXV.108.c. 462(-1). ő. e. Havi jelentés a XIII/20. körzetből (1950. május 27.–június 25.), [d. n.] 1.

⁴² 1949. április–1951. április között tizenhárom különféle dokumentum – párttaggyűlési jegyzőkönyv, összefoglaló agitációs jelentés és levél – foglalkozik a Tisza utca 11. számú házzal (BFL XXXV.108.c. 462[-2]. ő. e.).

⁴³ BFL XXXV.108.c. 462(-2). ő. e. Jelentés a XIII/20. körzet békeívaláírásgyűjtő agitációjáról, 1951. április 8.

⁴⁴ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTTL) folytatott kutatás nem hozott eredményt e téren.

⁴⁵ Például egy 1960-ban készült környezettanulmány szerint egy férfit azért tartóztattak le egy évre, mert az 1952-es békekölcsonjegyzés alkalmával a rendszert szidta és kizavarta a körzeti jegyeztető párokat a lakásából. De ez esetben sem egyértelmű, hogy elkövetett-e mást is emellett, aminek ilyen súlyos következménye lett (ÁBTTL 3.1.5. O-16 658/15. Környezettanulmány, 1960. december 16. 1).

szolgált.⁴⁶ Ez nem jelenti azt, hogy a lakókról leírtak egy az egyben a központi brosrákban olvasottak visszamondásai voltak, e jellemzések tartalmaztak valós információkat, csak éppen interpretálásuk történt a propaganda értelmezési kerete szerint.⁴⁷

E történetekben feltűnő, hogy az „ellenséges” tevékenység helyszíne mindig egy nagy tömbház volt. Súlypontok családi házakban nem képződtek, aminek több oka lehetett. Egyrészt a sötét bérházi lakások sokkal alkalmasabbnak tűnhettek mindenféle titkos találkozásra. A nyitott lépcsők és gangos folyosók a házban megforduló idegenek, illetve a házbeliek szokatlan időpontban való érkezésének és távozásának könnyű megfigyelését – és ebből a megfelelő következtetések levonását – tették lehetővé. Az agitátorok a bérházban lakó párttagoktól, funkcionáriusoktól és a szomszédoktól is tájékozódtak. Mindezen adottságok sokszereplős és könnyebben elhithető történetek kreálásához járultak hozzá. Ehhez képest egy kertvárosban kisebb volt a szomszédok életébe való bepillantás mélysége és a feltételezett szervezkedés lehetősége. Másrészt a családi övezethez képest a bérházak tömbjei az „ellenséges elemek” gyakoribb ellenőrzése és „lelátogatása” szempontjából könnyebb agitációs terepnek számítottak, hiszen rövid idő alatt egy helyen sok család volt elérhető.

Emiatt például a Gyöngyösi utca környéki OTI-telep családi házai sem számítottak a lakóterületi pártmunkában kiemelt helyszínnek. Ebből a városrészből nem kerültek fel az agitációs térképekre sem „reakciós gócpontok”, sem „súlypontházak”.⁴⁸ Angyalföld e szelétéről egy egészen más típusú és tartalmú mentális térkép született az itt élő Mogyorósi Imre tanácsstag és népnevelő munkájának köszönhetően. A következőkben azt vizsgálom meg, hogy naplója alapján milyen információkat gyűjtött be Mogyorósi a kerületi lakosságról, és mi volt a célja ezekkel az információkkal.

MOGYORÓSI IMRE ANGYALFÖLDI KÖRÚTJAI

Mogyorósi Imre XIII. kerületi tanácsstag naplójának több rétege is elemezhető, amelyek közül ezúttal a lakólátogató körutak szerepére koncentrálok.⁴⁹ A naplóírás idején, 1952-ben álltak fel a XIII. kerületben az első lakóbizottságok,⁵⁰ és

⁴⁶ A helyi példák a népnevelőknek készült brosrákban, a sajtóban és az úgynevezett szemléltető agitációban köszöntek vissza.

⁴⁷ A Tisza utca 11. kapcsán például a népszámlálási és a választói névjegyzékek alapján beazonosított hét személy adatait tekintve a népnevelők értesülései pontosnak bizonyultak. Egyeznek a feltüntetett személyek lakáscímei, munkahelyei, foglalkozásai. Az „ellenséges” csoport tagjai különböző származásúak és foglalkozásúak, többségében tisztviselők voltak, de munkások is akadtak közöttük (BFL XV.20.6. IV.1404. 8385. tegercs, Tisza u. 11. [1950]; BFL IV.1419.n. 367/a szj. V. Tisza u. 11./Csáky u. 92.).

⁴⁸ A telepről: Juhász (szerk.) 2012.

⁴⁹ A naplóírás szocialista országokban betöltött szerepéről: Hellbeck 2006.

⁵⁰ BFL XXIII.213.a.1. 1. kötet. A XIII. Kerületi Tanács tanácsulése, 1952. november 25.

a tanácsi rendszer is nagyon fiatal volt még ekkor. Ehhez képest a szerzőnek határozott elképzelései voltak arról, e szervezeteknek milyen szerepet kellene betölteniük a lakók mindennapjaiban.

Mogyorósi Imre (1908–?) az angyalföldi Pajtás utcában lakott, és korszakunkban a Váci úti Autójavító Nemzeti Vállalatnál művezetőként dolgozott. Tanácstagként – munkaidő utáni társadalmi munkában végzett – feladatai javát a lakóbizottságok megszervezése, a lakógyűlések ellenőrzése és a tanácsi fogadónapok megtartása tette ki. A tanácstagság Mogyorósínál a gyakorlati problémák megoldása köré összpontosult. 1952 júliusa és 1953 augusztusa között vezetett naplóját a lakók panaszainak kivizsgálása strukturáljára, lajstromszerűen sorakoznak a kérések, az elintézett és elintézésre váró ügyek. Az ügy lehetett súlyos lakhatási, közellátási probléma, de bármilyen hétköznapi bosszúság is.⁵¹ Mogyorósi családlátogató körútjai formailag közel álltak a népnevelők házi agitációjához, közvetlen ideológiai nevelés mégsem kapcsolódott hozzájuk. A nevelés itt más mondanivalóval töltődött meg, például az épített és természeti környezet védelmével, értékeinek megóvásával és a takarékossgal.⁵²

A naplóíró a panaszok összegyűjtésében, továbbításában, az illetékesek felkutatásában, a teljesítés elmaradása esetén számonkérésükben vett részt. Emiatt a lakóknak is leginkább a lakhatási, közellátási és egyéb hétköznapi ügyekkel kapcsolatos véleményei jutottak tudomására. Az ügyek természetéből fakadóan a hivatalos szervek részéről Mogyorósi leginkább a tanács lakásosztályával, a házkezelősséggel és az IKV-val került kapcsolatba. A lakólátogatásokhoz képest a pártállami bürokrácia útvesztőin keresztül nehezebb volt információhoz jutnia. Ezzel szemben a népnevelők értesülései a pártszervezetek között a különféle összefoglaló jelentések formájában keringtek, kevés visszacsatolással. Mogyorósi esetében, aki választ is keresett a felmerült kérdésekre, az információ útja sokkal szövevényesebb volt.

A feljegyzésekből a kerület 1950-es évekbeli lakáskörképe tárul elénk. Hatalmas problémagócot jelentettek a lakhatásra alig alkalmas barakklakások, a társbérletek, az albérlők közötti viták, továbbá a hatóságok illegális lakás- és üzlethelyiség-foglalók elleni hajszája.⁵³ A napló másik központi témája a közellátás, ami a közértek számát, nyitvatartási rendjét, az áru mennyiségét és minőségét, valamint a közértesek visszaéléseit és a sorban állók panaszait foglalja magában.⁵⁴

⁵¹ Hellbeck említi könyvében Alexander Medvedkov szakszervezeti titkár naplóját, aki élete minden egyes napját táblázatokban rögzítette, amelyben az eltervezett, a teljesített és az el nem végzett munkákat vette sorba. Medvedkov módszere rokonságot mutat Mogyorósi feladatlistázásával (Hellbeck 2006: 53).

⁵² Mogyorósi Imre naplója, 97.

⁵³ A lakhatási viszonyokba így módon betekintést nyerő Mogyorósinak olykor olyasmi is tudomására jutott, amivel az illetőnek árthatott is volna. Például az egyik lakó segítséget kért tőle egy javítási munkában, aztán gyorsan visszakozott. Mogyorósi szerint azért, mert megijedt, hogy jelenteni fogja a tanácson, hogy az illető jogtalanul birtokol egy kétszobás lakást (Mogyorósi Imre naplója, 66).

⁵⁴ A közellátáshoz: Valuch 2013: 50.

Az államosított bérházak központi lakáskiutalási rendszere miatt Mogyorósinak sokszor kellett a lakók magánéleti viszonyaiba is bepillantania.⁵⁵ Fel kellett fednie, ki érdemes a lakáskiutalásra, vagy éppen ki milyen trükkökkel akar önálló vagy nagyobb lakáshoz jutni. Egyik alkalommal például egy férfi abban kért tőle segítséget, hogy a konyhában lakó, részeges anyósát be tudja utaltatni az aggok házába. Mogyorósi azonban a házban tájékozódva kiderítette, az iszákosság inkább a férfire volt igaz, aki a teljesen jó kondícióban lévő anyósától próbált ilyen módon megszabadulni.⁵⁶

A naplóból kiolvasható, hogy a tanácstagok ugyanabban a konfliktuszónában tevékenykedtek, amelyben a népnevelők, így eleve nem tehettek túl nagy népszerűsége szert. Sőt, a népnevelőkkel kölcsönösen gyengítették egymás munkáját és hiteltelennítették a másik személyét. A népnevelő ugyanis a dolgozók érdekeit szolgáló tanácsot népszerűsítette, aminek nyomán a lakók a tanácstagi fogadóórakon előhozakodtak panaszaikkal. Ezekre a tanácstagok azonban csak ígéretekkel tudtak felelni, tekintve hogy az IKV és a tanács szakigazgatási szervei sokszor nem tudtak eleget tenni a lakossági kéréseknek.⁵⁷

Az ügyintézésbe sokszor beletört Mogyorósi bicskája is. Ambiciózussága, telefonálásai, személyes utánajárása ellenére többször ütközött a bürokrácia és a mindennapi életszínvonalra fordított alacsony állami figyelem és forrás okozta akadályokba. Ami persze a lakókkal való kapcsolatát is befolyásolta, hiszen a be nem váltott ígéret az ő hitelességére is visszahatottak.⁵⁸

A konfliktusokban Mogyorósi sokszor vállalta magára az igazságtévő hálátlan szerepét, amiből egyszer még rendőrségi ügy is kerekedett. A lakók egy része ambivalensen viszonyult hozzá: a tanács képviselőjében őt is okolták a lakásnyomorért, a rossz minőségű és kevés áruért, ugyanakkor benne látták meg a segítséget is, és a közbenjárását kérték sérelmeik orvoslásában.

Ezek az akadályok azonban nem csökkentették a lelkesedését. A naplói ró az angyal földiek támogatásától ugyanis távolabbi célok elérését remélte. A problémamegoldó attitűd összekapcsolódott benne a lakók öntudatra nevelésének programjával. Az „ideális tanácstag” mellett az „ideális lakó” is megelevenedik előttünk naplójából: a dolgozó, aki öntudatos, kezdeményező és a közösség érdekében hajlandó munkálkodni és áldozatot hozni. Ennek intézményesült szervei

⁵⁵ A magánélet megjelenését a lakáshivatali ügyintézésben részletesen kifejti: Nagy 2013: 115–116.

⁵⁶ Mogyorósi Imre naplója, 8.

⁵⁷ A körzeti pártszervezetek is hasonlóan vélekedtek: „Az agitáció folytán felmerülő panaszokkal, az illetékes osztályokhoz fordultam a Tanácsban, mert a lakosság a választ is kívánta hallani, és a népnevelők is komoly bírálattal illettek bennünket, hogy meddő a dolgozók bírálata. [...] Így kénytelen vagyok ezt komoly formában fölvetni, hogy a mostani hathetes agitáción felmerülő panaszok semmibe vételével, újból az agitáció hanyatlóban van” (BFL XXXV.108.c. 450[-2]. 6. e. F. Lajosné XIII/8. körzeti agitprop titkár levele a XIII. Kerületi Pártbizottság agitprop osztályának, 1953. szeptember 7. 1).

⁵⁸ Olykor kisebb anomáliákra is sor került, mint például a tanulmány elején említett Váci úti óra esetében, amit véletlenül egy utcával arrébb helyeztek át (Mogyorósi Imre naplója, 130).

voltak a lakóbizottságok, amelyek működésébe Mogyorósi nagy bizalmat fektetett. A panaszintézés és a lakóbizottság-szervezés párhuzamosan futott, a naplóíró előbbtől utóbbi sikerét várta.⁵⁹

A hivatalos meghatározás szerint a lakóközösség által választott önkéntes tagokból felálló lakóbizottságok – „demokratikusan választott társadalmi szervként” – segítették a pártot és a tanácsokat egyes, elsősorban a lakóházakkal kapcsolatos feladatok elvégzésében. Erről a naplóban ugyan nem esik szó, de a megbízható tagok emellett politikai, agitációs és ellenőrző munkát is végeztek.⁶⁰

A lakók és a házak aszerint kerültek fel a naplóíró mentális térképére,⁶¹ mennyire jeleskedtek a közösségi munka terén. A Gyöngyösi utca eleji bérház-tömbökben⁶² és a Váci út 170-ben megszervezett lakóbizottságok például stabilnak bizonyultak: a tagok részt vettek a lakóbizottsági üléseken, mozgósították a lakókat a lakógyűlésekre és az egyes társadalmi munkákra, melyek a ház közös tereiben és környezetében végzett javítások, rendezések, parkosítások, fásítások voltak. Mogyorósi ilyenkor a munka megszervezésében, az anyagbeszerzésben és a szükséges szakemberek megtalálásában segített. Az ideális lakók és a tanács, illetve a hivatalok közötti együttműködésre is hoz példát a szerző:

„Az újonnan megválasztott lakóbizottságok is igen jó példával járnak előre a munkával. De szép cselekedet volt a Petneházy utcai lakóktól is, akik vállalták, hogy a házukban előforduló villany- és vízvezeték hibákat saját idejükből megcsinálják, sőt voltak olyan lakók, akik vállalták az Ingatlankezelő Vállalat által elvégzett munkák kerületi leellenőrzését. Így ezekre a szép vállalásokra válaszoltak az Ingatlankezelő Vállalat dolgozói azzal a nemes elhatározással, hogy 60 dolgozó részére társadalmi munkával sufnit építenek.”⁶³

Mogyorósi a társadalmi munkában való aktivitás mellett tulajdonképpen a panaszkodásról is jó véleménnyel volt, mert azt a tanácsba és a tanácstagokba vetett bizalomként értelmezte.⁶⁴ Ezzel szemben sok kritikát kaptak tőle a passzív,

⁵⁹ „Megjegyezték, hogy mennyivel könnyebb volna nekünk, ha a lakosság felvilágosultabb lenne, és nem keresnék fel minden apró-cseprő dolgokkal a tanácstagokat. Igazat adtam az elvtársnak, de elmondtam neki azt is, hogy mi éppen azért harcolunk, hogy a lakosság öntudatosodjon” (Mogyorósi Imre naplója, 165).

⁶⁰ BFL XXXV.95.e. 48. ő. e. A lakóbizottságok, házfelelősök feladata és hatásköre, 1953. január 21.

⁶¹ A mentális térképekhez sztálinvárosi példaként: Horváth 2004: 31–33.

⁶² Ezzel szemben a népnevelők jelentéseiben ezek a házak „reakciós tömbként” jelentek meg, így köztük a már említett Hiszekegy-ház, de a 2. és a 6. számú házról is elmarasztaló jelentések futottak be a körzeti pártszervezetbe (BFL XXXV.108.c. A XIII/2. körzet házi agitációs jelentései).

⁶³ Mogyorósi Imre naplója, 82.

⁶⁴ Mogyorósi Imre naplója, 116. Ehhez képest a kerületi tanácsülésen az ellenség aknamunkáját gyanították a túlzó kérések mögött: „Le akarják járni a Tanácsokat azáltal, hogy lehetetlen dolgok elintézésének kérésére biztatják a dolgozókat. A Sztálin-híd felüljárójának gyors rendezése tápot ad ehhez. Azt gondolják, hogy ebben a fontos kérdésben 3 nap alatt lehetett intéz-

nemtörődöm személyek. Így a Faludi utca 20. számú ház lakói, akiknek a lelkesedése csak addig tartott, amíg el nem intézte nekik a gáz bevezetését. A lakógyűléseket és a fogadóórát szorgalmasan látogatták, még a lakásán is felkeresték, azonban amint lefektették a gázvezetékeket, hiába kolompolt nekik, még a párttagok sem voltak hajlandók a lakógyűlésen részt venni.⁶⁵

A közös munkából sem vette ki mindenki egyformán a részét, Mogyorósi erősen bírálta azokat, akik csak annak gyümölcsét kívánták élvezni. Noha a korszak agitproplos munkatípusának egyik alaptétele a személyre szabott kritika volt, e személyek jellemzően nem jelennek meg nála név szerint.⁶⁶ Mogyorósi számára ugyanis nem az adott személy, hanem az általa képviselt magatartás és gondolkodásmód elítélése volt a fontos. Így a következő esetben is csak a jól dolgozó lakót nevezte nevével:

„Innen a Faludi utcát látogattam meg, tartottam egy kis felvilágosító beszédet a közös munkáról, mert az egyik lakó J. elvtárs annyit dolgozik, mint egy állat, a másik meg röhög a markába, és ezt magyaráztam meg azoknak, akik tátott szájjal nézték, hogy J. elvtárs a járdát csinálja, jó 200 métert, hogy a lakók ne mászkáljanak a sárban. A lakók száma kb. 550 személy.”⁶⁷

Az „ellenséges” elemek fentebb említett térbeli tömbösítése Mogyorósinál is megjelenik a passzív és érdektelen lakók esetében, akik viselkedésükkel az egész házra rossz fényt vetettek:

„Körülbelül este fél hétkor elmentem a Mohács u. 12. sz. házba, a ház nem volt mozgósítva. Nem is tudta senki a lakók közül, hogy ma este lakóbizottsági gyűlés lesz. Azzal érveltek a lakóbizottsági tagok, hogy akkor elmennek [otthonról] a tagok. Szép kis ház, gondoltam. Persze ez a 15. körzet és ez az a ház, amelyről még a piacon is beszélnek az állandó veszekedések miatt. A gyűlés 7 óra helyett fél nyolckor kezdődött és fél tízig tartott. A legtöbb panasz a porolás miatt volt, személyeskedtek, egymást lehordták, leparasztolták, lekurválták egymást. Így csak nehezen került sor a fontosabb dolgokra annak dacára, hogy 16.900 Ft-ot költöttek csak ebben a hónapban a házra.”⁶⁸

A lakók bírálatot kaptak emellett akkor is, ha nem megfelelően viselkedtek. Mogyorósi ellenőrző körútjai során rendszeresen beiktatta a fröccsívást, ezért jellemzően a részegesek, munkakerülők kerültek látókörébe, de a közértek ellenőrzése során legalább ilyen gyakori szereplőkként tűnnek fel a közérteseket és

---

kedni, akkor a kis egyéni ügyeket 10 perc alatt el lehet intézni” (BFL XXIII.213.a.1. 1. kötet. A XIII. Kerületi Tanács ülése, 1950. december 13.).

⁶⁵ Mogyorósi Imre naplója, 21.

⁶⁶ Tapasztalatok a kritika-önkritika alkalmazásáról 1950: 5.

⁶⁷ Mogyorósi Imre naplója, 40.

⁶⁸ Mogyorósi Imre naplója, 276.

a tanácsot szidó, sorban álló asszonyok is. Ezeket a helyzeteket naplója szerint meggyőzéssel, neveléssel próbálta megoldani. Csak egy esetben tett feljelentést az egyik házfelügyelő ellen, aki azt híresztelte róla, hogy nyilas karszalagot viselt a háború alatt. Ez a vád azonban súlyosságával ki is rítt a többi szóváltás, összekülönbözés közül.⁶⁹

A naplóíró nagyon ritkán helyezte el a kerületbélieket – a szemináriumról, párttaggyűlésekről vagy a saját bevallása szerint sokszor forgatott pártsajtóból ismert – propaganda éberségi, ellenségkeresési keretébe. A gáz bevezetése ellen felszólalókról egyszer azt írta, hogy ezek a vélemények a „klerikális reakciótól” erednek. A visszaéléseket elkövető házfelügyelőkéről szintén megjegyezte néhány alkalommal, hogy a „demokrácia ellenségei”.⁷⁰ Közös e bejegyzésekben, hogy sosem társadalmi helyzethez, „osztályhelyzethez” kapcsolódott az „ellenség” felfedezése, hanem – a pozitív megítéléshez hasonlóan – valamilyen magatartáshoz. A közösségben zavart előidéző, annak javát nem szolgáló személyek kerültek az „ellenséges elemek” közé. Nincsenek „osztályidegenek” és „klerikális összeesküvők”, csak a „szocialista együttélés” szabályait vagy a házirendet megsértők, például a porolási rendet be nem tartók vagy a dolgozók által ültetett virágágások között bicikliző gyermekeikre rá nem szólók.

Mindamellet, hogy tanácstagként sokkal inkább tartoztak feladatai közé a lakhatási, közellátási ügyek, a lakók politikai véleményezésének kevés számú előfordulása feltűnő egy olyan személytől, aki népnevelő volt, a naplóírás idején politikai szemináriumra járt, és az üzemben is kivette a részét a propagandamunkából a különféle mozgalmakba és kampányokba való bekapcsolódásával. Párttaggyűlési felszólalásaiban és sajtónyilatkozataiban találunk példát a propaganda felmondására,⁷¹ de naplójában ehhez képest más hangot ütött meg. A lakóközösség nem volt egyben politikai közösség is, nem oszlott egyértelműen párttagok és pártonkívüliek csoportjára, s mindez nem befolyásolta Mogyorósi viszonyulását. Számára az volt a fontos, ki végzett önként, belső indíttatásból társadalmi munkát, és ki nem. Amikor az üzemi titkárt azért szidták, mert „elszakadt a dolgozók tömegétől”, az jelen esetben többet jelentett pusztán frázisnál: az ilyen káderekről a naplóíró úgy tartotta, munkájuk lényegét vették semmibe.⁷²

* * *

A népnevelőknek és tanácsstagoknak ajtót nyitó lakók a politikai nyilvánosságot is beengedték otthonukba. Amit a pártállam – főként előbbi – képviselőinek jelenlétében mondtak, annak valószínűleg csak töredéke került az állambizton-

⁶⁹ Mogyorósi Imre naplója, 108.

⁷⁰ Egy példa erre: „Sz.-né, az egyik lakóbizottsági tag azt a kijelentést tette, hogy ő azért sem fog engedelmessé válni, ő továbbra is ott porol, ahol eddig, mert az nem számít, hogy mit mond az az ember, vagyis én, annak dacára, hogy nagyon jól tudja, hogy ki vagyok. Sz.-né máskülönb is egy klerikális beállítottságú, nem megfelelő erre a beosztásra” (Mogyorósi Imre naplója, 67).

⁷¹ BFL XXXV.108.c. 3(-24). ő. e. Az I. sz. Autójavító Vállalat pártnapja, 1951. november 16.; *Autó-Motor* 1950. október 15.

⁷² Mogyorósi Imre naplója, 460.

ság látókörébe. A tapasztalatok, pontosabban azok népnevelői olvasata javarészt a propaganda kerettörténeteit töltötte fel helyi szereplőkkel és epizódokkal, ahogyan azt a Tisza utca 11. lakói esetében láthattuk. Ehhez képest Mogyorósi Imre tanácsstag személyes hozzáállásából fakadóan a közösségért való önfeláldozást tartotta szem előtt, ami egyáltalán nem volt idegen a kommunista ideológiától. Hogy esetében mi jelentette a motivációt, esetleg mi erősítette belső meggyőződését, azt nem tudhatjuk biztosan, azt viszont igen, hogy Mogyorósi ezen a szűron keresztül véleményezte a lakók hozzáállását és cselekedeteit.⁷³

A legtöbb homály a megszerzett információk következményét fedi, ahogyan erre a „klerikális összeesküvés” kapcsán már utaltam. A népnevelők is kérték olykor a lakhatási problémák megoldását, amiben jó agitációs fegyvert láttak, ugyanakkor be is számoltak arról, hogy javarészt nem kaptak segítséget az illetékes szervektől.⁷⁴ Mogyorósi Imre is ebben a kontextusban tevékenykedett. Kérdés, hogy egyéni erőfeszítései mennyire tudták kompenzálni a kedvezőtlen politikai és gazdasági feltételeket.⁷⁵

A házi agitáció az 1950-es évek közepén hanyatlásnak indult.⁷⁶ A rendszerintű változást azonban az 1956. októberi események hozták meg, melyek után szükségessé vált a párttagság fogalmának és az állampárt pártonkívüli lakossággal való kapcsolatának újragondolása.⁷⁷ Az agitáció újrapozicionálása során a pártvezetők belátták, hogy 1956 után becsöngetni egy lakásba nagyon nehéz feladat volna. Legegyértelműbben a lakásról lakásra járást vetették el, helyette kultúrmunkába ágyazott, indirektebb csoportos politizálást képzeltek el. Ahogyan azt a Hazafias Népfront titkára megfogalmazta: ekkor már a lakásokból kellett kihozni az embereket, mert az oda való bemenetel „kiment a divatból”, és egyébként sem volt sosem az állampolgárok által kedvelt, csupán elviselt divat.⁷⁸ Egy-két helyi és átmeneti kezdeményezéstől eltekintve Budapesten már nem is tértek vissza a házi agitációs rendszerre, amelynek felszámolásával a lakóházakból gyakorlatilag eltűntek az idegenek.⁷⁹

⁷³ A lakók házi agitációs és tanácsi munkából következő megítélése közötti különbséget mutatja a fentebb idézett Gyöngyösi utcai házak példája.

⁷⁴ Például itt: BFL XXXV.108.c. 453(-1). ő. e. M. András propagandista jelentése a XIII/11. körzet propagandamunkájáról, 1949. május 4. 1.

⁷⁵ „Mindkét elvtárs [Mogyorósi és egy másik üzemben dolgozó tanácsstag – H. H.] igen lelkiismeretesen igyekezett elintézni, ha valaki valamilyen ügygel hozzáfordult. Persze itt be kell látni azt, hogy lakásügyben sem ők, sem a felsőbb szervek nem tudták kielégíteni az igényeket” (BFL XXXV.108.c. 3[-74]. ő. e. Az I. sz. Autójavító Vállalat II. alapszervének párttaggyűlése, 1954. augusztus 27.).

⁷⁶ Ehhez hozzájárultak az 1953. júniusi események, a körzeti pártszervezetek összevonása, de a propaganda és a hétköznapi tapasztalatok közötti feszültség miatt már 1951–52-ben is érezhető volt a visszaesés (Huhák 2020: 54–59).

⁷⁷ BFL XXXV.18.c. 130. ő. e. Az MSZMP XIII/1. körzetének jelentése, 1958. július 31. 3.

⁷⁸ BFL XVII.1101. 15. doboz. Bodonyi Pálné, a Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága titkárnak előadása, 1974. október 18. 23.

⁷⁹ Szántó Miklós: Legyenek-e népnevelő csoportok? (Hozzászólás) *Népszabadság* 1957. november 23. 5.

A mindennapokat érintő nagy változás az otthonok politikamentesebbé válása volt. A házi agitáció megszüntetésével megszületett az a magántér, amelynek falai az addiginál jóval erősebben védték a belső családi életet. Az, hogy mi zajlik a törvényeket betartó átlagemberek lakásában, többnyire csak akkor érdekelte az állampárt szerveit, ha az a szocialista együttélés vagy a házirend szabályaiba ütközött.

A népnevelőkkel szemben nem történt ekkora változás Mogyorósi Imre életében, aki 1956 után is folytatta tanácstagi pályafutását.⁸⁰ A lakóbizottságok a házi agitációs hálózattal szemben szintén tovább működtek, a társadalmimunka-akciók pedig az 1960-as évek végétől virágoztak igazán, a különféle kampányok és mozgalmak keretében, de immár a lakások falain kívül.

FORRÁSOK

Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény (AHGY)

[leltári szám nélkül] Mogyorósi Imre naplója, 1952–1953.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. Operatív dossziék (O-dossziék), (1930) 1945–1990 (2003).

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1419.n. Az 1945. évi népösszeírás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye, 1945.

XV.20.6. IV.1404. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Igazoló Választmányának iratai, 1945–1950.

XVII.1101. A Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága iratai, 1958–1990.

XXIII.213.a.1. A XIII. Kerületi Tanács tanácsülési jegyzőkönyvei, 1950–1990.

XXXV.1.a.2. A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti pártértekezleteinek jegyzőkönyvei, 1957–1989.

XXXV.1.a.4. A Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1957–1989.

XXXV.18.a.11. A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. Kerületi Bizottsága Agitációs és Propaganda Munkabizottságának iratai, 1973–1988.

XXXV.18.c. A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. Kerületi Bizottsága alapszervezeti iratai, 1958–1989.

XXXV.95.c. Az MDP Budapesti Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának iratai, 1948–1955.

⁸⁰ BFL XXIII.213.a.1. 2. kötet. Jelentés a XIII. kerületi tanácstagok mandátumának felülvizsgálatáról, [d. n.].

XXXV.108.a.4. A Magyar Dolgozók Pártja XIII. Kerületi Bizottsága titkári értekezleteinek iratai, 1948–1955.

XXXV.108.b. A Magyar Dolgozók Pártja XIII. Kerületi Bizottsága apparátusi iratai, 1948–1956.

XXXV.108.c. A Magyar Dolgozók Pártja XIII. Kerületi Bizottsága alapszervezeti iratai, 1948–1956.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

M-KS 274-16 A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőség Szervezési Osztályának iratai, 1945–1948.

Interjú Török Györggyel, Székesfehérvár, 2016. március 10. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Betts, Paul 2012: *Within Walls. Private Life in the German Democratic Republic*. Oxford.

Fitzpatrick, Sheila 2005: *Tear Off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-century Russia*. Princeton.

Fitzpatrick, Sheila 2009: Popular Opinion in Russia Under Pre-war Stalinism. In: Corner, Paul (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Facism, Nazism, Communism*. Oxford, 19–32.

Hellbeck, Jochen 2006: *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*. Cambridge.

Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest.

Huhák Heléna 2017: Házi agitáció Angyalföldön. *Múltunk* (62.) 3. 190–221.

Huhák Heléna 2020: *Népnevelők a Rákosi-korszakban. Agitáció és mozgósítás a mindennapokban*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Juhász Katalin (szerk.) 2012: *Falu a városban: Az angyalföldi OTI-telep. Dokumentumok és néprajzi tanulmányok*. Budapest.

Kenez, Peter 1985: *The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*. Cambridge.

Koltai Gábor 2012: Agitátorok a vonaton. Vasúti agitáció a Budapestre munkába járók között (1949–1953). *Korall* (13.) 50. 161–187.

Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek: pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956*. Budapest.

Lebow, Katherine 2013: *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56*. Ithaca–London.

Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Budapest.

Plamper, Jan 2009: Beyond Binaries: Popular Opinion in Stalinism. In: Corner, Paul (ed.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Facism, Nazism, Communism*. Oxford, 64–80.

- Szabó Klára 1990: A tanács és a párt kapcsolata az ötvenes évek első felében. In: Bencsik Zsuzsanna – Kresalek Gábor (szerk.): *Az ostromtól a forradalomig. Adalékok Budapest múltjához, 1945–1956. Az 1989. október 24-én Budapesten tartott Levéltári Nap előadásainak anyagára épülő tanulmányok.* Budapest, 51–62.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1927: *Nagy-Budapest.* Budapest.
- Takács Tibor 2013: *Besúgók a besúgásról. Ügynök-visszaemlékezések a Kádár-korszakból.* Budapest.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest.

Somogyvári Lajos

Az 1949-es választások amerikai szemmel

Nagykövetségi úti beszámolók a vidéki Magyarországról

Az 1945 utáni magyarországi politikatörténetben, a kommunista rendszer stabilizálásáról szóló narratívában hangsúlyos szerepet tölt be az 1949-es választás. Jelen írás ennek nyugati, pontosabban amerikai recepcióját mutatja be, a budapesti amerikai nagykövetség úti beszámolóinak alapján. A követségi hivatalnokok és tolmácsaik számára a fő cél az átlagember megszólaltatása volt. Az így létrejött forrásegyüttes több szempontból is különleges: kortárs, közvetlen élményekből, benyomásokból származó nyugati megfigyelésekről olvashatunk bennük, melyek sajátos törésben, többszörös áttétellel, de 1949 májusának hétköznapi magyar véleményeit, vélekedéseit, sejtéseit közvetítik. A korban idehaza meghatározó marxista–leninista ideológia nyelve helyett itt ennek ellenpárját figyelhetjük meg működés közben: az úti beszámolók a kommunistaellenes hangulatot, megnyilvánulásokat próbáltak megragadni, mivel az információgyűjtés feltételezhető szándéka a rendszer gyenge pontjainak feltérképezése volt. A fókusz áthelyeződik e dokumentumokban: a hagyományosnak tekinthető fővároscentrikusság és a pártok, politikusok által dominált interpretáció helyét a vidéki Magyarország ismeretlen állampolgárainak egy olyan időpontban rögzített megszólalásai veszik át, amikor az újfajta berendezkedés tényét, kereteit még nem feltétlenül fogadták el automatikusan a beszélők.

ELŐFELTEVÉSEK ÉS KUTATÓI KÉRDÉSEK

Az élesedő hidegháború nemzetközi kontextusában lezajló magyarországi választásról szóló úti beszámolók első megközelítésben a vasfüggöny végleges lezárulása előtti pillanatot ragadják meg.¹ A vasfüggöny azonban sosem zárt hermetikusan, hiszen számos, magyaroktól származó élménybeszámolót olvashatunk az 1949 utáni időkből is, melyek elérhetőek voltak a döntéshozók számára, és megszürt, torzított formában a propaganda is közvetítette őket. A bipolaritás, antagonisztikus ellentét, elkülönülés és bezártság közkeletű kulcsszavak a hidegháború jellemzésére (főként az 1949-től 1953-ig terjedő időszakra vonatkozóan), ennek ellenére a kommunikáció, az információcsere, az adatszerzés, az érintkezés különböző formái folyamatosan jelen voltak a két világrend között.

¹ A műszaki munkálatok és az aknazár telepítése 1949-ben, a választások után kezdődtek meg a nyugati határszélen (Sallai 2012: 20–25).

Néhány példa a „hosszú” ötvenes évek vonatkozásában² az amerikai irányból érkező aktív lépésekre: amellet, hogy az 1949-es budapesti Világifjúsági Találkozó alkalmat teremtett a találkozásra az eltérő berendezkedésű országokból érkező diákok számára, a CIA is kihasználta az eseményt az információgyűjtésre, beépülésre.³ A Gale kiadóvállalat által, az *Archives Unbound* című program keretében digitalizált mikrofilmek (Hungary: Records of the U.S. Department of State, 1945–1963) szintén a vasfüggöny két oldala között létrejött, egyoldalú kapcsolatokról tanúskodnak.⁴ Az úgynevezett Peripheral Reporting Unit 1954-ben például az előző két év során disszidált magyarok vallomásait (összesen 14-et) engedett át a Szabad Európa Rádió számára, hogy azokat műsoraiban felhasználja, bemutatva a kommunista rendszer elnyomó jellegét.⁵ A forradalom után is folytatódott az USA információszerző tevékenysége, 1957–1958-ban a kollektivizálás befejezésére irányuló magyar kormányzati szándékok feltérképezése céljából amerikai nagykövetségi alkalmazottak több körutat is tettek állami gazdaságokban, falvakban érdeklődve, a főutak melletti szántóföldeken dolgozó parasztokat megkérdezve.⁶

A fenti epizódokhoz hasonlóan a választási úti beszámolók is a nyugati információgyűjtési kísérletek történetéhez tartoznak. 1949-ben és 1957–1959-ben egyaránt a közvéleményt szondázó, a hivatalos utazások protokollját átlépő, informális kapcsolatfelvételekre került sor. Az 1949. májusi utakban a legfurcsább az, hogy mennyire készségesen válaszoltak (és adtak hangot szovjetellenes érzelmeiknek) az ismeretlen amerikai hivatalnokoknak a megkérdezett magyarok – a leírások szerint legalábbis. Sok lépés választja el azonban az egykor ténylegesen elhangzottakat a jelentésekben olvasható megállapításoktól. A választások után néhány nappal készült összefoglaló jelentések az eredmények ismeretében készültek, ami minden bizonnyal befolyásoló tényező volt. Nem tudjuk, mit hagytak ki, és mit hangsúlyoztak a jelentéstevők (nem ismerjük a szelekció folyamatát), sem azt, hogy milyen szempontok szerint végezték feladatukat. Az anti-kommunizmus ideológiai szűrője torzító hatással lehetett, s az is feltételezhető, hogy akik szóba álltak az amerikaiakkal, nem mindig átlagpolgárok voltak, lehetnek közöttük provokátorok, beépített emberek is.

² Horváth (szerk.) 2018: 7.

³ Somogyvári 2019.

⁴ A Gale adatbázisához néhány napig hozzáférésem volt 2018 szeptemberében, ekkor töltöttem le az elemzés alapjául szolgáló forrásokat. Az alább megadott linkek csak a hozzáféréssel rendelkezők számára nyithatóak meg.

⁵ A Peripheral Reporting Unit az amerikai Külügyminisztérium szovjet specialistáiból állt össze, és Németországban állomásozott (Tromly 2019: 220). Fő célja a vasfüggöny mögötti országokra vonatkozó információszerzés volt, forrásként pedig a politikai menekültek, utazók beszámolóit használták, amelyek alapján később különböző elemzéseket írtak (Keane–Warner [eds] 2007: 581). A Szabad Európa Rádióknak átengedett anyagok: NARA 864.43. Peripheral: Radio Free Europe Reports on Education and Propaganda in Hungary, April 26, 1954.

⁶ NARA 864.20/4-2858. Agricultural Observation Trips: Early Season Crop Data, April 28, 1958; NARA 864.20/10-2358. Visit to Cooperative Farm, October 23, 1958; NARA 864.20/5-2259. Crop Conditions in Hungary – Spring, 1959, May 22, 1959.

A fenti szempontokat is figyelembe kell vennünk, ha közelebb kívánunk jutni a korabeli magyarok látásmódjához, máskülönben a forrásban megjelenő értelmezési rétegek ezt elfedhetik. A tanulmány tárgyául szolgáló kétfajta látásmód tehát a következő:

- a korabeli magyar emberek nézeti hatalom és politika működéséről, vagyis a diktatúra hétköznapi percepciója;
- az angolszász látószög a korabeli Magyarországról (a forrásban valójában ezen keresztül válik hozzáférhetővé az előbbi az elemzés számára).

Az ismertetendő források amerikai látószögből értelmezték a választási eredményeket,⁷ megmagyarázták az amerikai kormány számára a teljes kommunista hatalomátvétel lezáró eseményét, miközben igyekeztek felmutatni a lakosság ellenállását is.

Az 1949-es választás előzményeit, országos lebonyolítását, politikai vonatkozásait Feitl István több írásában részletesen leírta, a vidéki kontextushoz Gyarmati György tanulmánya, az agitáció problémáihoz Koltai Gábor nyújt rendkívül fontos adalékokat – ez utóbbi kérdés az amerikai iratok között is többször felbukkan.⁸ Valamennyi értelmezés megerősíti a választások erősen megtervezett jellegét, a kommunista párt teljes dominanciáját, jóllehet – amint arra Koltai Gábor felhívja a figyelmet – ez egyáltalán nem volt olyan zökkenőmentes, mint ahogyan azt az utólagos nézőpont, a totális hatalomátvétel fényében látni szoktuk. A lakosság különböző reakcióira, elutasító magatartására gyakran szolgáltatnak példát az úti beszámolók is.

A cselekvők eltérő viselkedésformái, életstratégiái a rendszer elutasításától, eltűrésétől, a humorral való viszonyuláson át a szituációfüggő érdekérvényesítésig és a kollaborációig terjedtek (akár egyetlen ember esetében is). Ezek feltárásában példaértékűek számomra Horváth Sándor, Nagy Ágnes, Ö. Kovács József, Farkas Gyöngyi és Majtényi György elemzése, melyek az alulnézeti, hétköznapi perspektívából mutatják be a társadalom és a hatalom viszonyát.⁹ Hasonlóan ellentmondásos megnyilvánulások válnak majd megfigyelhetővé az amerikai dokumentumokból kirajzolódó kommunista átlagpolgár figurájában – még akkor is, ha ez a kép egyoldalú maradt, mivel az amerikai nagykövetség szakértői elsősorban a szembenállás különböző formáira koncentráltak, kihagyva a lojális, rendszerhű állampolgárt az elemzésükből.

De nem csak a mindennapok emberéről van itt szó. Ami igazán érdekessé teszi e forrásokat, az a globális és a lokális szint találkozása, az a mód, ahogyan a nemzetközi politika dimenziójában az amerikai nagykövetség reflektál a vidéki Magyarország külső szemszögből megfigyelhető jelenségeire. Az 1945 utáni magyar politikatörténet geopolitikailag beágyazott, ennél fogva tanulmányunkhoz a szemléletükben ezt tükröző munkák jelentik a másik fontos szakirodalmi

⁷ Best–Krueger 2012: 1.

⁸ Feitl 2000, 2005, 2010; Koltai 2012; Gyarmati 2015.

⁹ Horváth 2004; Nagy 2014; Ö. Kovács 2015; Farkas 2016; Majtényi 2018.

hátteret, főként Békés Csaba, Borhi László és Charles Gati elemzései.¹⁰ Ilyen szempontból az is érdekes, milyen hidegháborús ideológiai előfeltevésekkel éltek az amerikai hivatalnokok, hogyan közelítettek a korabeli, kommunista uralom alá kerülő Magyarországhoz – a leírásokból kirajzolódó képzetek jelentik ugyanis azt a nyugati szempontot, ami tovább gazdagíthatja történeti tudásunkat a korról.

AZ ÚTI BESZÁMOLÓK KONTEXTUSA

A most bemutatandó iratanyag nagyobb témacsoportokba és időszakokra bontva áll rendelkezésre: az úti beszámolók az 1945-től 1949-ig tartó periódus dokumentumaiban, az 1949-es év eseményei között, az Internal Affairs osztály és a Political Affairs jelzet alatt található, melyek a két ország kapcsolataira vonatkozó utalásokat is tartalmaznak az emigráns politikusok (például Bán Antal) kapcsán.¹¹ A források közül, melyekhez hozzáférhettem, 939 oldalt tesz ki az 1945 és 1949 közötti időszak irattermése, ebből 41 oldal foglalkozik az 1949. májusi választásokkal. Az eredeti magyar források (szavazólapok, plakátok, jelentés a népnevelői munkáról, újságcikkek) mellett azok fordításai, elemzések, a mozgósítás és az agitációs munka részletei is megtalálhatók – az igazi újdonságot azonban a nagykövetség úti beszámolóí jelentik.

Az amerikai nagykövetség munkatársai egy követségi táviratban vázolt előzetes tervet megvalósítva, négy-öt irányba tettek megfigyelő utat, hogy információt gyűjtsenek a választásokról (az irányokat az eredeti irat szerint közlöm):

- Győr irányába (nyugat),
- Miskolcra (észak),
- Debrecenbe (kelet),
- Szegedre (délkelet) és a Balaton térségébe (dél).¹²

A két nyugati nagyhatalom – a brit és az amerikai – együttműködött, hogy személyes jelenlétükkel lefedjék az ország teljes egészét. A budapesti térséget a britek figyelték meg. Ebben az időszakban az USA-nak nem volt a legmagasabb szinten képvisellete Magyarországon, miután Selden Chapin nagykövetet 1949 februárjában visszarendelték. A magyar kormány nemkívánatos személynek nyilvánította őt a Mindszenty- és a Vogeler-ügy miatt.¹³ Az új nagykövet, Nathaniel P. Davis pedig csak 1949 őszén érkezett Budapestre.¹⁴ Chapin távozása után William P. Cochran tanácsadó vállalta a követség vezetését diplomáciai

¹⁰ Békés 2004, 2019; Borhi 2015, 2016; Gati 2006.

¹¹ NARA 864.00/12-1248. May 14, 1949 Election Day Observations, May 19, 1949; NARA 864.00/12-1248. Despatch No. 387, May 19, 1949; NARA 864.00/12-1248. Legtel No. 691, May 16, 1949; NARA 864.00/12-1248. Observations on Trip to Nyiregyhaza. Despatch No. 559, July 15, 1949.

¹² NARA 864.00/12-1248. Legtel No. 691. May 16, 1949.

¹³ Borhi 2009: 31.

¹⁴ Bognár-Péterfi 2014.

Desp. 387
Budapest, Hungary
May 19, 1949

SECRET

-4-

the invalidation of many ballots, since in Hungary it has been traditional to mark a ballot with a cross and not parallel lines.

Enclosures:

1. Election Day Observations at Gyor, by Jack Ronto. *in Cozali*
2. Election Day Observations at Balaton, Keszthely, Nagykanizsa, Kaposvar, Tihany, and Budapest, by Major D. E. Griffin, Office of the Air Attaché. *in Cozali*
- * Election Day Observations at Debrecen, by Lt. Colonel John T. Hoyne, Office of the Military Attaché. (Original and one copy attached.) *in Cozali* (*This enclosure classified "SECRET", with parts of it "Confidential" because of the source of information contained therein)
3. Election Day Observations at Szeged by Philip Clock. *in Cozali*

1. kép. Az első három melléklet felsorolása a jelentés végén

ügyvivőként.¹⁵ Feltételezhetően ő írta azt a jelentést, amelynek mellékleteiként fennmaradtak az úti beszámolók.¹⁶

Az 1. képen közölt forrásban látható, hogy kik hová utaztak. Feltűnő, hogy külön mellékletként hiányzik az északi tervezett útirány. Egy rövid, későbbi megjegyzésből értesülhetünk, hogy Hilbert F. Muentner ezredes, légügyi attasé és kísérője, Holomany kisasszony a Gyöngyös–Miskolc–Eger úton hasonló reakciókat figyelt meg, mint a balatoni körutat megtevéő Donald E. Griffin őrnagy, aki szintén a légügyi attasé hivatalához tartozott.¹⁷

A mellékletek írói közül a katonák egy részét 1950 márciusában – a kémkedés és szabotázs vádjait felsoroló Geiger–Vogeler–Sanders-féle ügy kapcsán¹⁸

¹⁵ Slany–Churchill (eds) 1976.

¹⁶ NARA 864.00/12-1248. May 14, 1949 Election Day Observations [a cím itt nyilvánvaló elírás, a későbbiekben mindig a helyes, május 15-i dátummal utalnak a választási megfigyelésekre]. Despatch No. 387, May 19, 1949. Az úti beszámolókból vett valamennyi későbbi részlet innen származik, ezek forrását nem jelölöm külön-külön.

¹⁷ A Külügyi Szolgálat 1949. július 1-ji listája szerint egy időben, egyszerre három katonai és két légügyi attasé szolgált Budapesten (*Foreign Service List* July 1, 1949 [1949]. Department of State, Washington, 37).

¹⁸ Révész 1998.

– kiutasították az országból: John T. Hoyne alezredesnek, helyettes katonai attasénak és Griffin légügyi attasénak is távoznia kellett. Az ügy előzményeként még 1949 decemberében az új követ, Davis kérte a követség katonai tagjait, hogy munkatársaik (nem tudni, hogy itt a magyar származású kollégákról volt-e csak szó, vagy mindenkiről) korlátozzák az országban a felderítő utakat – ekkor már Hoyne alezredes személyzetének több tagját is letartóztatták.¹⁹ A fentiekből annyi mindenestre kiderül, hogy a hasonló információgyűjtő utak rendszeresek lehetnek, ami a magyar hatóságok szemében gyanakvásra adhatott okot.

Az úti beszámolók további szerzőiről a következő információkat lehet összeszedni: Charles Philip Clock egy 1949. január 1-ji lista szerint másodtitkár és alkonzul volt, FSO-5 besorolásban.²⁰ 1949. október 1-jén viszont már nem szerepelt ugyanezen a listán.²¹ Clock nem a katonai, hanem a civil vonalhoz tartozott, ugyanúgy, ahogyan Jack Ronto, akit két 1949. tavaszi átsorolási jegyzékből kiolvashatóan FSS státusban (Foreign Service Specialist) helyeztek el Budapestről. (Itt egyébként van egy kis zavar a dátumok körül, mivel Rontónak elvileg 1949 májusában már vagy Antwerpenben, vagy Sanghajban kellett volna tartózkodnia, és nem Magyarországon, egy északnyugat-dunántúli információszerző körúton.)²²

Mindegyik követségi alkalmazottat el kellett kísérnie egy-egy magyarul beszélő, tolmácként szolgáló stábtagnak: Holomany Matildról, Muentner segítőjéről annyit lehet tudni, hogy 1950 tavaszáig maradt Budapesten FSS besorolásban, ekkor került át Bécsbe.²³ Griffin őrnagyot Emil S. Fugger kalauzolta, aki az amerikai légierőnél szolgált. Hoyne alezredes mellett Julius Feher őrmestert találjuk, akinek a neve mellett az OMA rövidítés (feltehetően az Operations and Maintenance Army, a hadsereg pénzügyi részlegét takarja) szerepel. A Szegedre utazó Clock sokszor támaszkodott Mr. Kiralyra a helyiekkel való kommunikációban, valószínűleg ő szerepel a már említett 1949. január 1-ji listán a követséghez kapcsolva, Emery R. Kiraly néven, helyettes attasé pozícióban.²⁴

¹⁹ Szörényi 2013. Hoyne egyébként nem sok időt töltött hazánkban, 1949 januárjában érkezett budapesti állomáshelyére (vö. Pool 1949).

²⁰ Foreign Service Officer, a szám a fokozatot jelzi, minél alacsonyabb, annál magasabb rangot jelöl, az általam áttanulmányozott felsorolásokban az FSO-6 volt a legalsó besorolás, a nagyobb képviseleteken a harmadtitkárok viselték ezt a rangot.

²¹ *Foreign Service List* January 1, 1949 (1949). Department of State, Washington, 36; *Foreign Service List* April 1, 1949 (1949). Department of State, Washington, 37.

²² Latest changes in stations in the Foreign Service (1949). *The American Foreign Service Journal* (26.) 5. 55; Foreign Service changes. As of April 30, 1949 (1949). *The American Foreign Service Journal* (26.) 6. 54. A dátumok körüli zavarnak természetes több oka is lehet: a külügyi szolgálat hivatalos folyóiratának tévedése, pongyolasága; az áthelyezések elhúzóódása, módosítása; vagy olyan dezinformációs művelet is eredményezhette ezt, ami a külső megfigyelő számára megnehezítette Ronto tevékenységének földrajzi beazonosítását.

²³ Foreign Service changes (1950). *The American Foreign Service Journal* (27.) 6. 54.

²⁴ A hasonló utak megszervezéséhez, a magyar származású alkalmazottak felhasználásához érdekes adalék, hogy 1949 júliusának második hétvégéjén Kiraly meglátogatta nyíregyházi rokonságát, akikkel már régen nem találkozott, és ez szintén ürügyül szolgált hasonló jelentés meg-

1. táblázat

A körutak amerikai résztvevői

Név	Beosztás	Státusz	Úti cél
Jack Ronto	FSS	civil	Győr
Donald E. Griffin	őrnagy, légügyi attasé	katona	Balaton térsége
Emil S. Fugger	tolmács, amerikai légierő	katona	
John T. Hoyne	alezredes, helyettes attasé	katona	Debrecen
Julius Feher	tolmács, őrmester, OMA	katona	
Philip Clock	FSO5, másodtitkár, alkonzul	civil	Szeged
Emery R. Kiraly	tolmács, helyettes attasé	civil	
Hilbert F. Muentner	ezredes, légügyi attasé	katona	Miskolc
Matild Holomany	FSS	civil	

Az 1. táblázat összefoglalja, amit megtudhatunk a körutakra kiküldött, eddig ismert követségi vagy a követséghez köthető alkalmazottakról. A főként a légi-erőhöz kapcsolható katonák többségben voltak közöttük, ami fontos tény, hiszen a civilekhez képest az amerikai haderőhöz tartozók aránya mindössze egynegyede 1949-ben a teljes követségi létszámnak.²⁵ Az utazások lebonyolításában ehhez képest felülreprezentáltak, ami különösen érdekessé tehetette a magyar állampolgárokkal való kapcsolatfelvételt – bár nem tudjuk, hogy civilben vagy egyenruhában utaztak-e.

ÚTVONALAK

A felderítő, megfigyelő úti beszámolók tartalmazzák a Budapestről kiinduló és oda visszatérő útvonalak részleteit, az érintett településeket és utakat:

- Győr – Esztergom;
- Gyöngyös – Miskolc – Lillafüred – Eger;
- Budapest (09.00) – Székesfehérvár (10.15) – Szabadbattyán (10.30) – **Siófok** (12.00) – Balatonmárfafürdő (15.30) – Keszthely (16.00) – **Nagykanizsa** (18.00) – Kaposvár (éjszaka) – Balatonföldvár (10.00 k.) – Tihany (12.30, átkelés komppal) – Budapest;
- Budapest (8.30) – Vecsés (09.00) – Üllő (09.05) – Monor (09.20) – Pilis (09.25) – Irsa (09.30) – Ceglédbercel (09.40) – Cegléd (10.00) – Abony (10.20) – Szolnok (10.35) – Szajol (10.50) – Törökszentmiklós (11.05) – Szapárfalu (11.25) – Fegyvernek (11.30) – Kenderes (11.40) – Kisújszállás (11.50) – Karcag (12.10) – Püspökladány (12.40) – Hajdúszoboszló (13.15) – **Debrecen** (13.40 – 16.30) – Mikepércs (16.45) – Derecske (17.00) – Berettyóújfalu (17.15) – Földes (17.35) – Báránd (17.50) –

írására. Király újra Philip Clockkal utazott, Clock írta le a benyomásait a követségnek (NARA 864.00/12-1248. Observations on Trip to Nyíregyháza. Despatch No. 559, July 15, 1949).

²⁵ Ronto tolmácsát nem ismerjük, ha ő civil, akkor az arány fele-fele. De az is lehetséges, hogy Jack Ronto tudott magyarul, hiszen a Rontó létezik vezetéknevűként.

2. kép. Az 1949. májusi körutazások térképen

Püspökladány (18.00) – Karcag (18.15) – Kisújszállás (18.40) – Szapárfalu (19.05) – Törökszentmiklós (19.17) – Szajol (19.30) – Szolnok (19.45) – Abony (20.05) – Cegléd (20.20) – Ceglédbercel (20.40) – Irsa (20.45) – Budapest (21.45);

- Kecskemét – **Szeged.**

A balatoni térségbe és a Debrecenbe tartó kociút leírása a legaprólékosabb, itt a településeknél a pontos érkezési időpontot is feltüntetik, amiből kitűnik, hogy sehol sem töltöttek sok időt, inkább csak átutazásról volt szó. Félkövérrrel jelöltem azokat a helyeket, ahol hosszabban megálltak, illetve amely városokról több szó esett a jelentésekben. Valamennyi egynapos körút volt, kivéve a balatont, hiszen itt egy kaposvári állami hotelban töltötte az éjszakát Griffin őrnagy és tolmácsa. Nem biztos, hogy ez előre tervezett volt, a jelentés megemlíti, hogy Nagykanizsa felé nagyon zötyögős volt az út, Nagykanizsa és Kaposvár között pedig olyan rossz, hogy csak 25 mérföld/óra (kb. 40 km/h) sebességgel lehetett haladni.

Az úti beszámolók topográfiáját ábrázoló térkép még nyilvánvalóbbá teszi az amerikai szándékokat: a főútvonalak mentén behatolni a vidéki Magyarországra. A hazai útszerkezetnek megfelelően ez centrális, sugaras szerkezetet adott ki, ami a főváros-központúságot tükrözte, hiszen onnan indultak ki és oda tértek vissza az útvonalak. Ez több szempontból természetesnek tekinthető, hiszen kis ország esetében általános a csillagstruktúra, a nagykövetség Budapesten volt, valamint a II. világháborús rombolások után, a hároméves tervben is ezeket a főbb irá-

nyokat jelölték ki az úthelyreállítási munkák számára.²⁶ Az amerikaiak tehát nem nagyon választhattak volna más úti célokat, igaz, több megyeszékhely is kimaradt így. Azt nem tudjuk, hogy milyen autókkal utaztak, 1954-ben például az akkori amerikai követ felesége Buick Centuryvel közlekedett, ami biztosította, hogy bárhol is jelent meg Magyarországon, hatalmas tömeg gyűlt köré. Az amerikai autó felbukkanása a magyar utakon Ravndal követ szerint nagy propagandaértékkel bírt a lélektani hadviselésben, hiszen demonstrálta a magasabb nyugati életnívót, megjelentette a vágyott amerikai életforma ikonikus tárgyát (egyúttal érvet biztosított a követnek újabb autóigénylése megindolásához).²⁷

A követségi alkalmazottak valószínűleg 1949 májusában is amerikai kocsikkal utaztak, ami ugyancsak feltűnést keltethetett, hiszen gépkocsik, főként amerikaiak ritkán tűntek fel a vidéki utakon. Ez persze azt is jelentette, hogy semmiképp sem inkognitóban közlekedtek, de erre nem is volt szükség, a diplomata-útlevelek biztosították a diplomáciai védettséget. Két szövegrész is alátámasztja, hogy valóban nyugati gyártmányú kocsival mentek: miután egy síófoki étterem előtt leparkolták az autójukat, hamarosan hatalmas tömeg gyűlt össze bámszkdókból, Nagykanizsán szintén nagy feltűnést keltettek, körülbelül száz ember csoportosult pillanatok alatt a kocsik körül.

AZ ELEMZÉS SZEMPONTJAI

A megfigyelés szempontjait az utazók szóban kapták meg a diplomáciai ügyvivőtől, ezek nem maradtak fenn (talán nem véletlenül). Az információkat alapvetően két formában gyűjtötték: egyszerű szemrevételezés, illetve beszélgetések útján.

1. A szemrevételezés az utcák, települések, a táj és a választási díszek látványára, a különböző csoportosulások, egyenruhások jellegzetes, külső vizuális jegyeire irányult, és azt is jelentették, ha semmi szokatlant nem tapasztaltak.
2. A beszélgetések során hol aktív, kezdeményező szerepben tűntek fel a követségi alkalmazottak, hol passzív résztvevők maradtak, azaz őket szólították meg. A beszélgetéseket a következő szempontok alapján elemzem:
  - Legelőször azt vizsgálom, mit tudunk meg a beszélgetések magyar résztvevőiről, kik azok, akik információt szolgáltattak, és ezt milyen körülmények között tették. Ez sok mindent elárul arról, hogy kikkel volt lehetőségük kapcsolatba lépni a felderítőknek.
  - Ezt követi a leírásokban hangsúlyosan szereplő információk és tematikai fókuszok feltérképezése és elemzése, ekképp rekonstruálva a megfigyelők társadalmi valóságát.²⁸

²⁶ Tóth 1995: 129.

²⁷ Borhi 2000: 149.

²⁸ Berger–Luckmann 1991.

- Ennek folytatása-, illetve lezárásaképp áttekintem, hogy az úti beszámoló írói hogyan értelmezték a megszerzett adatokat, és milyen narratívákat alkottak belőlük.

Alapvetően kvalitatív jellegű, kritikai forráselemzést alkalmazok, melyet a magyar adatközlők jellemző tulajdonságainak és a megfigyelt elemeknek a számszerűsíthető dimenziói egészítenek ki.

HELYSZÍNI MEGFIGYELÉSEK

A megfigyelések két nagy csoportra oszthatók: vannak „kemény” tények, az utazás környezetének értékelés nélkül rögzített, külső jellemzői, tárgyi, térbeli és személyi tekintetben egyaránt. Idetartoznak:

- a választás díszletei,
- a szavazóhelyiségek,
- a hivatalos épületek,
- az utazáshoz kapcsolódó egyéb terek,
- események, tömegek,
- hivatalos és nem hivatalos személyek, civilek leírásai.

Az emberek jellemzése átvezet a második típusba tartozó megfigyelések területére, ez pedig a magatartás, a viselkedés szubjektív megítélése, érzelmkifejezések, hangulatok és az általános atmoszféra dekódolása, más szóval a „puha” tények. Egy rendőrrel való találkozás írásba foglalásánál mindkét szempont érvényesül, hiszen az öltözék, a felfegyverzettség hiánya vagy megléte után a jelentéstevő rátér az arckifejezésre, az intelligencia vélelmezett mértékére, az életkor megtippelésére stb. – erre majd több példát is látunk. A felsorolt elemek megmutatják, melyek lehettek a nagykövetség szóbeli instrukciói az utazások előtt. Valószínűleg azt is jelteni kellett egyébként, ha semmit sem észleltek, hiszen nagyon gyakoriak a kitételek az eseménytelen, csendes településekről (Hajdúszoboszló, Monor, Székesfehérvár és Siófok is ilyen volt).

A 2. táblázatban a megfigyelésekben felsorolt, számszerűsíthető elemeket összesítettem, a nem hivatalos, civil személyekről a következő fejezetben adok áttekinést. A vörös zászlókat említették meg legtöbbször a jelentéstevők – 13-szor írták le, hogy volt-e valahol vörös zászló –, ezért furcsa, hogy ötször éppen a zászlók hiányát emelték ki. Ilyen esetekben nyomatékosan írták le, hogy nincsen vörös zászló, vagy feltűnően hiányzik, Kenderes esetében: „Red flags were noticeably absent...”. További három alkalommal hangsúlyozták a 13 említés során, hogy csak 1-2 vörös zászló látható, például Ceglédnél: „Only one red flag was observed...”. Úgy tűnik – nem csak itt egyébként –, hogy nagyobb előkészületeket, látványosabb külsőségeket vártak az amerikaiak. Ezek a zászlók mindig hivatalos épületeken (pártbizottságokon, rendőrsősökön, tanács- és község-házakon, orosz emlékműveken, szavazóhelyiségeken, bíróságon) voltak láthatók. Szolnokon 25-30 főnyi, 14 és 18 év közötti fiatal masírozott vörös zászlóval

2. táblázat

A megfigyelés elemei (legalább két említés)

	Elemek	Említések
A választás díszletei	vörös zászló	13
	magyar zászló	11
	kép	8
	vörös dekoráció	5
	hangosbeszélők	4
	jelszavak, feliratok	3
Hivatalos épületek	szavazóhelyiség	12
	pártbizottság	5
	rendőrség	4
	községháza, tanácsháza	3
	tömegszervezetek székháza	3
	posta	2
Egyéb terek	étterem, kocsmá	2
	szálloda	2
Tömegek és események	szervezett tömeg	6
	választáshoz kapcsolódó események	5
	spontán, vasárnapi tömeg	3
Hivatalos személyek	rendőr	12
	állambiztonsági személy	3
	pionír, ifjúsági szervezet tagja	3
	katona	2
	rendező gárda tagja	2

és egy felirattal: „Kövess minket, szavazz a Hazafias Népfontra!” (majd hozzáteszi a szerző kommentárként, hogy nem keltettek különösebb feltűnést a járókelők körében).

A nemzeti színű zászlókat gyakran a vörös zászlóval szembeállítva jelenítik meg, ez pedig már egyfajta irányultságot jelez. Úgy tűnik, mintha a hazafias érzés különböző jelentkezési formáit szerették volna kidomborítani (míg a vörös zászlók hiányoznak, addig a magyar mindenhol ott van), ezt azonban nem támasztják alá a tények. A nemzeti érzelmek a kommunista rendszert destabilizáló tényezőnek tűntek az amerikaiak szemében, nem véletlen, hogy kiemelték, amikor Kecskeméttől északra magyar dalokat éneklő fiatalokkal, vagy Karcag külterületén Kossuth képével találkoztak (jóllehet a nemzeti jelleg a kommunista intenciók része volt, de nem biztos, hogy az amerikaiak ezt tudták vagy értették). Természetesen jelen volt a klasszikus kommunista ikonográfia is, a Duna–Tisza közén például a május elsejei díszítést hasznosították újra, egy kicsit kevesebb Lenin- és Sztálin-arcképpel, a virágokból és szőlőlevelekből épített boltíveket inkább Rákosival kiteljesítve. Rákosi mellett Gerő képe tűnt még fel a választási plakátokon Törökszentmiklóson és Kenderesen, a két pártvezér egyformán hangsúlyos pozícióban szerepelt.

Kevés szlogen került be a jelentésekbe, ha igen, azok ugyanolyan egyszerűek, mint a szolnoki példa. Szapárfalun például nem volt zászló, de a következő felirat fogadta a látogatókat: „Aki nem szavaz a Népfontra, az a nép ellensége!” Szegeden a szokásos, szintén a korábbi ünnepélyes alkalmakról megmaradt transzparensek tűntek fel a tervteljesítésről, a „békeharcról”, a nagy Szovjetunióval való barátságról és a virágzó országról. A vörös dekoráció mindig a szavazóhelyiségek bejáratát díszítette, hangosbeszélőket a települések központjában (Nagykanizsa, Pilis, Szeged) figyeltek meg, illetve a Szolnokra vezető úton, egy feldíszített teherautón. Szegeden magyar, orosz dalok és politikai beszédek felváltva szóltak a hangszórókból, az emberek táncoltak. Kecskeméten ugyanezt zenekari muzsikára tették az utcabálon – máshol is tartottak hasonló koncerteket, a választáshoz kapcsolódóan bábműsorokat szerveztek a fiatalságnak („puppet shows [...] to attract the youth”). A történelem akusztikus dimenziója mára külön kutatási témává vált Nyugaton, a kommunista propaganda esetében pedig ez különösen érdekes lehet, hiszen a harsogó megafonok vagy a mozgalmi indulók fontos és kevésbé vizsgált eszközök voltak a tömegek mobilizálásában, az agitációban.²⁹

Az épített környezetről csak az emberek vagy a díszítés vonatkozásában esett szó a jelentésekben, a számszerű felsorolás szintjén. Jellemző az Abonyról szóló szövegrészlet („Három vörös zászló volt megfigyelhető, egy a helyi rendőrsőn, egy a tanácsházán, egy az orosz emlékműnél”), vagy a Szajolon megfigyelt életkép („Három vagy négy ember éppen belépett a helyi pártbizottság épületébe”). Az utcákat, településközpontokat elfoglaló szervezett tömegek vagy az átlagos ünnepnapnak megfelelő, sétáló csoportosulások miatt kerülnek szóba a különböző nyilvános terek.

A választási mozgósítás különböző jeleneit láthatjuk a leírásokban. Egy szabadbattyáni utcakereszteződésben teherautón odaszállított, körülbelül 75 ember énekelt Népfront-dalokat, miközben egy kamera vette őket. Nagykanizsán a piac és a főutca volt tele emberekkel, rendőrökkel, katonákkal és politikai aktivistákkal. Cegléden 14-15 éves fiúk, lányok vonultak fel zászlókkal, ettől eltekintve a városban „nem volt tapasztalható lelkesedés”. A kenderesi tanács előtt 3-400 helyi gyülekezett, a téren feltűnően hiányoztak a vörös zászlók, magyar lobogó viszont több is volt. Több helyen megemlítik, hogy átlagos vasárnap délutáni, templom utáni tömegekről van szó, amihez képest azonban nagy létszámok merülnek fel, Derecskén és Abonyban 1500-1500 főre becsülték az utcákon lévő emberek számát, ami „a szokásos vasárnapi, templom utáni sétát, beszélgetést” („normal Sunday groups who were walking and talking together after Church”) jelentette.

A közterületeket és a választóköröket a rendőrök biztosították, Győrben például géppisztolyos egyenruhások, másutt viszont fegyver nélküliek posztoltak. Karcag és Kisújszállás között három útzár is megállította az amerikai csoportot, mindegyiknél egy rendőr és egy, az R-gárdához tartozó civil állt, ez utóbbi kék

---

²⁹ Bailey 1996.

ingben, vörös nyakkendővel. Az elsőnél zavar és bizonytalanság fogadta őket, Hoyne alezredes diplomata-útlevele és orosz útengedélye³⁰ azonban természetesen minden utat megnyitott; a harmadik útakadáltnál egy 35 év körüli udvarias és „intelligensnek kinéző” rendőr őrmester nézte meg a diplomata-útleveleket és engedte őket tovább. Mindenhol akadálytalanul továbbjutottak, sőt Szapárfalunál egy dzsip érte be őket, amit valószínűleg Debrecenből küldtek utánuk (az amerikaiak legalábbis így gondolták), hogy ellenőrizzék, a visszaúton is baj nélkül átjutottak az útblokádokon.³¹ A rendőr, aki kiugrott a dzsiből, valamelyest tudott angolul, nagyon udvariasan ellenőrizte a papírokat, szalutált nekik, majd folytathatták az útjukat. A beszámolók több részlete is arról tanúskodik, hogy a megfigyelőket megfigyelték: Nagykanizsát elhagyva egy szedán követte őket kilométereken át, Szegeden, a Tombácز étteremben két detektív hallgatózott egy szomszéd asztalnál (legalábbis az amerikaiak ezt vélelmezték, habár bizonyítékuk nem volt rá). Két másik esetben konkrétan felvetődött, hogy az állambiztonság emberei követik és szemmel tartják őket: nagykanizsai sétájukat két titkosrendőr figyelhette, Debrecenben közvetlenül is kapcsolatba kerültek az ÁVH-val (legalábbis ők így gondolták), ezt az ottani tapasztalatoknál ismertetem majd.

ADATKÖZLŐK ÉS NARRATÍVÁK

Az esetek többségében az amerikaiak kezdeményezték a kapcsolatfelvételt, ők szólították meg az ismeretlen – és névtelenségüket megőrző – magyar polgárokat. Egyedül Debrecenből tudjuk a beszélgetőpartnerek nevét, de itt hivatalos kapcsolatfelvétel történt. Ez a megyeszékhely más szempontból is kivételnek számít, hiszen itt az amerikai utazók asztalához ült oda egy újságíró, majd mutatott be másokat – minderről külön fejezetben lesz szó. A kecskeméti tanyavilágban hasonló jelenség volt megfigyelhető, a helyiek aktívan léptek fel és kérdés nélkül is beszéltek, nem csak a választásokról.

A 3. táblázat tartalmazza azoknak a magyar beszélgetőpartnereknek az adatait, akikkel érdemi eszmecsere történt. A felsorolt beszélgetések többsége a balaton térségbe tartó amerikai hivatalnokokkal zajlott, ezekben az esetekben valószínűleg tényleg spontán kapcsolatfelvétel történt, amit nem a magyar szervek rendeztek meg. A győri és miskolci jelentésekben csak általánosságban volt szó a beszélgetőpartnerekről: „Sok magyar benyomása az volt, hogy...” („It was the impression of many Hungarians that...”, Győr); „Minden magyar, akivel beszélgettünk, akár nyugatpárti, akár nem...” („All Hungarians interviewed, whether pro-western or not...”, Miskolc). Ezt követően egyik esetben sem tudunk meg semmit a közvéleményt kifejező nyelvtani formákról, nincs individualizálva az

³⁰ „Russian road pass”, ezt az engedélyt egyedül itt említik.

³¹ A dunántúli körúton, Vése mellett egy marhacsorda állította meg Griffint és kísérőjét, majd egy rendőr, aki egy ideig hezitált, hogy továbbengedheti-e őket, végül engedélyezte az út folytatását.

3. táblázat

A beszélgetésekben részt vevő magyar adatközlők

Adatközlők és helyszínek	Település	Kapcsolatfelvétel módja
csapos, utcán	Siófok	beszáll az autóba, utat mutat
két középkorú nő egy étteremben	Balatonmáriafürdő	amerikaiak kezdeményeznek
étteremvezető egy hotelben	Keszthely	amerikaiak kezdeményeznek
fiatal paraszt az út mellett	Andocs környékén	stopposként veszik fel
pincér, hotelben	Tihany	amerikaiak kezdeményeznek
három paraszt, lakott területen kívül	Fegyvernek környékén	amerikaiak kezdeményeznek
újságíró, az Aranybika Szálló éttermében	Debrecen	újságíró kezdeményez
a választási bizottság elnöke és segédje a tanácsházán	Debrecen	hivatalos bemutatás
polgármester a tanácsháza előtt	Debrecen	hivatalos bemutatás
paraszt, lakott területen kívül	Földes környékén	amerikaiak kezdeményeznek
B forrás, kis faluban	Budapesttől 40 km-re	nem ismert
étteremvezető felesége, pincér, a Trombác étteremben	Szeged	amerikaiak kezdeményeznek
öreg paraszt és lánya, tanyánál biciklis fiatalember	Kecskeméttől északra	magyarok kezdeményeznek

általános alany, így ezeket a megjegyzéseket nem vettem figyelembe a harmadik táblázat összeállításánál.

A következő megjegyzések tehát főleg a Balaton környéki megfigyelések tapasztalataiból származnak. Nagykanizsán például annyian beszéltek egyszerre, szinte megostromolva az amerikaiakat, hogy lehetetlen volt bárkit kikérdezni, mintegy 25-en követték is őket egészen egy kocsmáig, ahová szinte bemene-kültek (de tíz ember még ide is bejött). A tulajdonos azonban olyan ideges és nyugtalan volt, hogy újra az utcára mentek. Itt harsogó megafon várta őket, s a továbbiakban két titkosrendőr figyelte a lépéseiket, a városból való távozásukat szintén nyomon követték. Az eseménysor megrendezettnek tűnik, hiszen először a tömeg hiúsította meg a tájékozódást, majd a kocsmatulajdonos zárkózott el, a hangszóró a tömeg nyomását folytatta más eszközökkel, végül a követés betetőzte a megfélemlítést, így a városban minden arra irányuló kísérlet kudarcba fulladt, hogy információkat szerezzenek („az általános hangulat annyira megváltozott, hogy nem próbálkoztunk többet”).

Általában kétfajta embert tudtak beszélgetésre bírni az amerikaiak: a vendéglátóhelyek személyzetét (pincérek, étteremvezetők, vendégek), illetve az út mentén, a falvak külterületén megszólított parasztokat. Az így megalkotott narratívák legalább két módosuláson estek át: egyrészt egy szelektív, értelemadó folyamat során, amikor a jelentés szerzője szövegbe foglalta tapasztalatait, másrészt az ezután külön kiemelt kommentárokból, amelyekben saját véleményét

mondta el, tehát itt a megfigyelő amerikai hivatalnok értékelte az általa látott, hallott dolgokat. A források különlegességét az adja, hogy nem a korban általános, és a valóságértelmezést sokáig uraló kommunista nyelvezet a meghatározó bennük – a korabeli cikkek, jegyzőkönyvek szövegei még napjaink interpretációit is befolyásolhatják –, hanem áttételes és torzított formában, de a hétköznapi szemlélet szólal meg bennük, egyfajta ellenideologikus, antikommunista keretben.³² A rendszerhez nem konform, hasonló kortárs tapasztalatok írásba foglalása (a marxista ideológia értelmezési kerete nélkül) nagyon ritka, a naplók jelentenek még ilyen korpuszt, ahol a kritikus vélemények is szabadabban megnyilvánulhattak.³³

A választásokra a következő kifejezéseket használták a beszélgetőpartnerek: „gyerekes”, „aggályoskodóan megfigyelt” (Győr – ebben az esetben a „közvélemény” nevében fogalmazza meg sok magyar benyomását az eseményekről Jack Ronto), „nem becsületes” (Siófok), „vics” (Balatonmáriaifürdő), „kedvetlen” (Tihany), „teljesen szabályos” (Szeged). Az utolsó megállapítás kivételével érzelmeikkel átszínezve, inkább negatív jelenségként írták le az eseményt, amelynek eredménye eleve el volt döntve – már akik hajlandók voltak bármit is mondani róla. Siófokon egy étteremben esély sem volt a kapcsolatfelvételre, a Fegyvernek mellett megkérdezett három paraszt folyamatosan kitérő választ adott: „Mi csak egy csomó ökör vagyunk, nem tudunk semmiről semmit. [...] Nem olvasunk újságot, nem hallgatunk rádiót, mert nincs benne semmi, ami érdekelne minket. Mi csak várakozunk...”. Semmiféle megjegyzés nincs a mondatok mellett, tehát nem tudjuk, hogy ezeket milyen hangsúllyal és metakommunikációval, esetleges többletjelentéssel mondták a megkérdezettek. Annyit végül elárultak, hogy azok szavazhattak valóban titkosan, akiknek meg lett engedve ez a kiváltság (ugyanazt említették Földesen is).

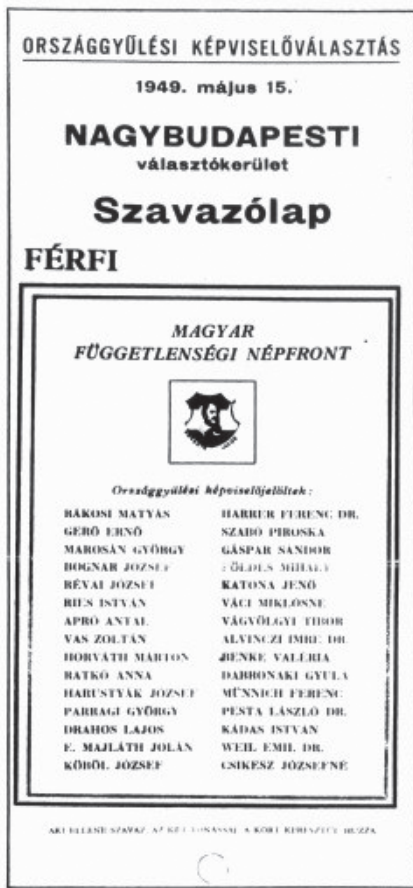
Egy Budapesttől 40 kilométerre lévő, nem megnevezett falu bizalmas magyar forrása (B source, confidential) részletesen leírja a választási procedúrát, ezt külön függelékként csatolták a debreceni úti beszámolóhoz. Mindössze 100 választópolgárra 16 fős választási bizottság jutott, feltehetően a teljes kontroll biztosítása érdekében. A szavazás helyszínére belépve az elnöktől kérdezte meg az ismeretlen informátort, hogy mit kell tennie. Az elnök elmagyarázta neki, hogy ha a pártra akar szavazni (a szöveg következetesen a „party” szót használja a Népfront/People’s Front helyett), akkor csak össze kell hajtania a szavazólapot, betenni a borítékba, aztán az urnába dobni; ha viszont nem a pártra akarja adni a voksát, akkor be kell lépnie a fülkébe, és a szavazólap alján található körbe tollal keresztet kell rajzolni.³⁴ Amíg a párbeszéd lezajlott, megkapta a lapot és a borítékot, de tollat nem – s mivel félt a következményektől, az első

³² Kotkin 1997: 198–237; György 2016; Ö. Kovács 2015.

³³ Hellbeck 2006; Paperno 2009; Kunt 2018.

³⁴ A szavazólap alján lévő kis karikába két vonalat kellett húzni, ha az illető a Népfront ellen szavazott. A kis karika felett ez volt a szöveg: „Aki ellene szavaz, az két vonással a kört keresztül húzza” (idézi és a technikát bemutatja: Feitl 1994: 80).

Example of ballot for Greater Budapest:

3. kép. Melléklet a jelentésekhez. Szavazólap a nagybudapesti választókerülethez, az alsó részén: „Aki ellene szavaz, az két körrel hízza”

lehetőséget választotta. Egy bizottsági tag elmondta neki, hogy csak ketten vagy hárman mentek be a függönnyel elválasztott szavazófülkébe, a nevüket persze felírták. Később a szavazólapjuk ellenőrzésekor (!) meglepődve látták, hogy ők is a „pártra” szavaztak.³⁵ Összefoglalásként: a szavazás minden volt, csak nem titkos, mindenki ismert mindenkit, és azt is, hogyan szavazott az illető. Az iratanyagban, mellékletként található egy további szavazólap is a nagybudapesti választókerületből (3. kép), ennek az alján kellett jelezni, ha valaki nem a Népfront jelöltjeit támogatta.

A két dunántúli körút beszámolójában szintén sok szó esik a szavazás technikai részleteiről, a fő motívum a szavazás titkosságának kétségbe vonása. Több helyen nem állt rendelkezésre külön fülké (Siófok, Balatonmáriafürdő), vagy kevés ilyen volt, nem mertek bemenni az emberek (Kaposvár), nem volt benn toll (Keszthely),³⁶ gyakorlatilag nem használták a fülkéket (Tihany). Győr esetében tudunk meg többet (Ronto nem nevezi meg a konkrét forrásait): itt a választási bizottságok tagjait a tömbbizalmik, házibizalmik, megbízható kommunisták és a SZIT (Szakszervezeti és Ifjúsági Tanoncmozgalom) delegáltjai adták.³⁷ Úgy helyezték el a fülkéket, hogy a szavazatszedő bizottságok tagjai lássák, a borítékban, a szavazólapon van-e kereszt vagy

³⁵ Jóllehet az általam tanulmányozott forrásokban többször megemlítik a dekoráció és a beszélgetések alapján a Népfrontot, nem tisztázzák ennek viszonyát a kommunista párttal és a választásokkal.

³⁶ Itt szintén nem mert tollat kérni az az étteremvezető, aki hajlandó volt beszélni az amerikaiakkal, ezért a körmével véste be a keresztet, ami szerinte érvénytelen szavazatnak számított. A Népfontra való szavazásról részletes utasításokat kaptak, de arról nem, hogyan lehet ellene szavazni, csak a voksolás után.

³⁷ Ronto tanácsadóknak vagy informátoroknak nevezi a bizalmiakat. A lakóhelyeket a legalsóbb szintig behálózó és ellenőrző, a kommunista párt befolyása alatt álló rendszerről Budapest vonatkozásában: Nagy 2014.

nincs. Néhányan egyébként üres borítékot dobtak be az urnába, ami szintén a tiltakozás jele volt. Az „egyszerű emberek” – bejárónők, parasztok – kérdéseire a bizottság elnöke kivette a kezükből a szavazólapot, behelyezve azt a borítékba, lezárta és leadta a szavazatot, aztán hazaküldte őket azzal, hogy ezzel minden el van intézve. A szavazók nem mertek tollat kérni, mert ezzel elárulták volna, hogy nemmel akarnak szavazni, ami azt vonta volna maga után, hogy a bizottság tagjai feljegyzik róluk: ők a „nép ellenségei”.

A gyűlölet, a félelem, a keserűség és a beletörődés érzései váltakozva szólalnak meg a szövegekben. Az érzelmek történettudományban való felhasználása, analízise új irányként jelentkezik a rendszerhez való viszonyulás kutatásában, amire további példákat láthatunk majd a következőkben.³⁸ Siófokon egy csapos szállt be a tömegből Griffin és Fugger autójába, hogy elkalauzolja őket a fürdőhelyekhez, meglepően nyíltan kifejtve a véleményét mindenről. Gyűlölte az oroszokat, akiket gyakran ki kellett szolgálnia, bármit megtett volna, hogy az új magyar demokráciát felcserélhesse az amerikai rabszolgasággal (feltehetően itt a rendszer nyelvi paneljeit használta ironikusan). Szerinte a mostani helyzet tízszer rosszabb, mint a náci rezsim alatt volt. Túl nagyra ítélte az emberek benuháradását az ellenálláshoz, a hivatalos embereken kívül mindenkit kommunistaellenesként jellemzett Siófokon, de önvédelemből ők is a Népfontra szavaztak. Maga is elismerte, hogy veszélyes a nyílt beszéd, majd két lehetőséget vázolt fel az előnyösebb politikai helyzet kibontakozására: békés változások a kormányban, vagy háború, amire sokan vágnak (egyik alternatíva sincs kifejtve). Húsz barátja már Nyugatra disszidált, kettő az előző héten érkezett Bécsbe, a határon való átszökés megnehezedett, mióta az oroszok pénzt szednek az átengedésért, majd kiszolgáltatják a menekülőket a magyar hatóságoknak. A hasonló, őszintének tűnő beszéd nagyon ritka a beszámolóban, itt legalább két magyarázat adódik az idegenek előtti nyíltságra. Lehetséges, hogy tényleg ennyire bátor volt az illető, talán ő maga is disszidálás előtt állt, ezért már mindegy volt neki, mit mond el; vagy pedig beépített emberről van szó, aki az amerikaiak reakcióit mérte fel, esetleg olyan válaszokat akart kiprovokálni, ami alapot adhat az ellenük való fellépésre.

Egy Andocs mellett stopposként felvett fiatal paraszt elégedetlenségét fejezte ki a választással kapcsolatban (öt egyébként teherautóval gyűjtötték össze és vitték el szavazni), majd kijelentette, hogy Amerikába akar menni – lehet, hogy azt gondolta, el tudják ezt intézni neki, a követségi alkalmazottak választát itt sem ismerjük. A balatoni térség úti beszámolójának végén Griffin összefoglalta a tanulságokat (a többi jelentésben a szövegbe ékelve, jelzés nélkül vagy „Comment” kiemeléssel maradtak fenn hasonló egyéni értékelések). Eszerint mindegy, hogy nyugatpárti vagy nem nyugatpárti illetőkkel beszéltek, egyöntetű volt a vélemény a kommunisták, a Népfront győzelmének elkerülhetetlenségéről. Nem volt lehetőség valódi választásra, mivel a fülkébe való belépést céltalan

³⁸ Rosenwein 2002; Plamper 2012. Az új kutatási irány Magyarországon is teret nyert már, lásd például a Hajnal István Kör konferenciájának tanulmánykötetét: Lukács–Tóth (szerk.) 2019.

és meggondolatlan lépésnek ítélte az emberek többsége. Az amerikai értékelés összegzése szerint a választás így inkább a külföldnek szólt, megmutatva az új demokrácia támogatottságát, belföldön viszont amit a kommunisták megnyertek a politikai konszolidáció érdekében, azt elvesztették népszerűségben.

A jelentésekből két útleírás emelkedik ki, ezért ezeket külön ismertetem az elemzés lezárásaként. A debreceni, illetve a szegedi, Duna–Tisza közí a legrészletesebb beszámoló, mindkettő önmagában is megálló narratívát alkot.

A VENDÉGLÁTÁS TECHNIKÁI: DEBRECEN

Paul Hollander a nyugati utazók kommunista országokba tett látogatásait áttekintve többször is használja a „vendéglátás technikái” kifejezést.³⁹ A szóösszetétel lényegében azt a folyamatot jelöli, amikor a külföldieket fogadó helyi párttagok a valóság kozmetikázásával, a látóvalók szelektálásával és látszólag véletlen, valójában aprólékosan megrendezett lépések sorozatával becsapják a nyugatiakat, hogy kedvezőbb színben tüntessék fel az új berendezkedést, ezzel is igazolva, hogy az a kapitalizmushoz képest jóval fejlettebb és magasabb rendű társadalmi-gazdasági formáció. Hasonló jelenséget figyelt meg a Debrecenbe látogató Hoyne alezredes és Julius Feher őrmester is, akik számára hamar nyilvánvalóvá vált a megrendezett jelleg – eltérően nagyon sok nyugati értelmiségitől, akik készséggel elhitték, amit láttatni akartak velük.

A debreceni Aranybika Szállodában ebédelő amerikaiak asztalához egy 30 év körüli magyar férfi ült oda (ez azon ritka esetek egyike volt, amikor nem az amerikaiak kezdeményezték a kapcsolatfelvételt), aki újságíróként, az egyik helyi lap szerkesztőjeként mutatkozott be, majd elvitte őket a Központi Választási Bizottsághoz. Itt összeismerkedhettek két, a negyvenes éveik közepén járó férfival, az alacsony, vékony, arckifejezésével erős önuralmat árasztó Sándor Lászlóval, a bizottság elnökével, valamint segítőjével, az amerikaiak figyelmét inkább felkeltő Erdei Gáborral. Az újságíró és Erdei kísérté el őket, hogy megnézzék a várost és a választásokat. Ahogy kiléptek az épületből, épp akkor hozták fel a lépcsőn az első szavazatokkal teli lezárt választási urnát. Erdei szerint egy TBC-szanatórium betegek adták le voksaikat a mozgóurnába, de a jelentés kommentárja szerint az időzítés (pont akkor jelentek meg az urnával a lépcsőn, amikor ők lefelé jöttek) gyanúsán tökéletes volt. Ez persze csak megérzés volt, de később más jelek is igazolták helyességét.

A kocsival tett városnéző körúton Erdei és az újságíró megmutatta nekik az egyetemet, a klinika épületeit, majd a Szabadságtelepet, az élmunkásoknak szánt, épülőben lévő lakóházakkal és a MÁV-boltokkal. Visszafelé megálltak egy templomnál, s a magyar kísérők azt javasolták, nézzék meg a híveket, akik éppen szabadon gyakorolják vallásukat és imádkoznak, de Hoyne és Feher visszautasította az ajánlatot, mondván, ők csak a választásokra kíváncsiak. Az amerikaiak azt is

³⁹ Hollander 1996.

megtudhatták, hogy Debrecen térségében 130 helyen szavazhat a 150 000 szavazó, ebből azonban egyet sem láthattak, mert Erdei és az újságíró ekkor összevitatkoztak. Erdei elvileg azt az utasítást kapta, hogy bármelyik szavazókörbe elviheti őket, míg a másik szerint csak egy bizonyos választóhelyiségbe mehettek az amerikaiakkal, akiknek az volt a benyomásuk, hogy ő (mármint az újságíró) másfajta parancsot követ, mivel a titkosrendőrség civil ruhás tagja. A feszült közjáték láttán Hoyne alezredes letett arról, hogy bárhol élőben nyomon kövesse a voksolást, de később azért megkérdezte a hírlapírótól, hogy hol van a titkosrendőrség székhelye, amitől az láthatóan ideges lett. Az amerikaiak szerint az újságíró gesztusai és arckifejezése azt mutatta, hogy erről nem akar beszélni Erdei jelenlétében. Még egy hasonlóan éles szituáció akadt, amikor a katonák szavazási lehetőségei felől tudakozódtak a nyugatiak: kitérő válaszokat és általánosságokat kaptak (a megjegyzés szerint ez kettős beszéd, „double talk” volt), végül nem sikerült megtudniuk, hogy a körletükben vagy otthon élhetnek-e állampolgári jogukkal a hadsereg tagjai. A tanácsházára érve még elcsípték Ménes János polgármestert, majd kölcsönös udvariaskodás után elhagyták Debrecent.

Több szempontból is érdekes a debreceni intermezzo: a leírásból kitűnik, hogy az újságíróval való találkozás az étteremben megrendezett lehetett, ahogyan a körút állomásait is előre eltervezték, hogy megmutassák az épülő rendszert, amelyben például a hívek is szabadon imádkozhatnak. Valószínű, hogy a választási bizottság tagjai nem voltak beavatva, hiszen Erdei arra hivatkozott a már említett vita során, hogy Sándor László úgy instruíta őt, hogy bárhová elviheti őket, megmutatni a választásokat. Az ezzel szembeálló újságíróról nehezen képzelhető el, hogy saját kezdeményezésére próbálta volna befolyásolni a választási adminisztráció egy tagját. Valószínű, hogy magasabb szintről utasították, vagy egyszerűen a politikai rendőrséghez köthető személy volt.

PHILIP CLOCK ÉS MR. KIRALY UTAZÁSA A DUNA–TISZA KÖZÉN ÉS SZEGEDEN

Philip Clock jelentése a többihez képest kifejezetten irodalmi stílusban íródott, amely az úti beszámoló eredeti műfaji sajátosságait tükrözi. Az első mondat fordítása így hangzik: „A Budapestről Kecskeméten át Szegedre vezető út politikai szempontból eseménytelen volt, a buján zöldellő, virágba borult táj azonban gazdagnak tűnt és festői látványt nyújtott.”⁴⁰ A felütés egyáltalán nem illik a politikai jelentés hangneméhez, sőt, egyfajta humor is átlengi – a későbbiekben szintén olvashatunk hasonló szófordulatokat. Két óra alatt Szegedre értek, az első út a Tisza Hotelbe vezetett, ahol Clock 1948-ban már eltöltött egy éjszakát, ezért feltűnt neki, hogy a korábbi tapasztalataihoz képest erősen őrizte a rendőrség, nagyon sok kordon is volt. Ez alapján az Egyesült Államok budapesti

⁴⁰ „The trip from Budapest to Szeged via Kecskemet was uneventful politically speaking, although the countryside lush green and in full blossom appeared prosperous and was scenic.”

nagykövetségének másodtitkára azt feltételezte, hogy egyfajta rendőrségi központtá, parancsnoksággá alakult át a szálloda. Miközben szemügyre vették az épületet, érezhető volt, hogy megfigyelik őket, de nem tartóztatta fel őket senki.

A következő megálló a Tombácز étterem volt, ahol addig nem ültették le őket, amíg a szomszédos asztalhoz meg nem érkezett egy „magyar úr”. Az illető jól öltözött, intelligens férfi volt, aki láthatóan értett angolul, hiszen hallgatózott, feltehetőleg bizonytalanságkeltés céljából. Kiraly a pincérrel folytatott párbeszéde alapján nem helyinek gondolta, a foglalkozását főiskolai tanárnak tippelték. A „hosszú fülű és éles szemű” ismeretlen távozása után a teraszon beszélgettek az étteremvezető feleségével és a pincérrel. A választások eredményére nézve a szokásos választ kapták: senki sem szavazott nemmel, mert azt nem lehetett, és senki sem maradt otthon, hogy így tiltakozzon, mert azt „nem szabad” (ez így szerepel a szövegben, magyarul, majd utána az angol fordítás). Miután megjelent két ember, akik ránézésre detektívnek tündek, a társalgásnak vége szakadt.

Amikor a visszaúton Kecskeméttől északra megálltak egy kis faluban, hogy megnézzenek egy fiatalok által előadott énekes műsort, egy szokatlanul jól öltözött városi ember üdvözölte őket nagy kalaplengetéssel, majd három társával együtt odalépett a kocsihoz. Nem is próbáltak beszélgetést kezdeményezni, feltételezve, hogy a látogatók úgysem tudnak magyarul, csak mosolyogtak, és mutogatás útján szívélyességükről biztosították őket. Mivel minden kétséget kizáróan pártemberek voltak (és ezt nem is akarták elrejtetni), az amerikaiak ezt nagyon meglepőnek találták, és nem tudták mivel magyarázni. Továbbutazva egy tanyaánál álltak meg, ahol egy öreg paraszt és a lánya jött az autójukhoz, akik maguktól elkezdtek mindenféléről beszélni. Egyikük sem szavazhatott, az öreg korábban börtönben volt, emiatt nem engedték, a lányának pedig azért tiltották meg a voksolást, mert németnek kiáltották ki, jóllehet saját bevallása szerint egy szót sem beszélt németül; a lány férje ezzel szemben szavazhatott, pedig három évet volt hadifogságban a Szovjetunióban, és mindent utált, ami orosz.

Ezt követően a parasztság helyzetéről hallhattak információkat az amerikaiak: az első időszakban a kommunista agitátorok a parasztság felemeléséről beszéltek, a régi rendszer „mocskos parasztjának” az új elitbe való felemelését és a falu villamosítását ígérték. Egyik sem valósult meg, ő „mocskos kulák” lett, mivel 34 hold földje volt, amit családirag műveltek meg – ezen a ponton a bütykös, kérges kezét is megmutatta a parasztember, a kemény munka bizonyítékeként. Hamarosan egy biciklis fiatalember csatlakozott a nyílt és kritikus beszélgetéshez. A fiatal férfi szarkasztikusan annyit mondott az öregről, hogy ő tényleg egy „mocskos kulák”, és minden földjét el fogják venni az öt éves terv alatt. A nő közbevetésére – ne rémisztgessen az apját, öregkorára megérdemelné végre a békés életet – csak nevetett, hogy nem kell aggódní, még több száz ilyen öt éves terv lesz. Majd közölte az öreggel, hogy az idősebb fia, akiről a háború vége óta nem hallott, valószínűleg biztonságban van Németország nyugati zónájában. A visszaút további részén Budapestig már más említésre méltó dolog nem történt.

Ez az úti beszámoló a nyelvi megformáltsága, dramatizált, élőbeszédhez közelítő párbeszédei és az ezáltal megragadott és átélhetővé tett korabeli atmoszféra miatt mindenképpen kivételesnek mondható.

* * *

Nagyon fontos, hogy helyi értékén kezeljük a fenti dokumentumokban olvasottakat: Magyarország nem tartozott az amerikai külpolitika prioritásai közé. Az Egyesült Államok fokozatosan meg is hátrált a kommunista nyomás elől, s távolságtartással szemlélte az eseményeket – ezen a hozzáálláson később az 1956-os forradalom természetesen módosított.⁴¹ További kutatás tudná csak feltárni, hogy az itt szerzett információk mennyiben befolyásolták az USA kormányzati tevékenységét, a döntéshozatalt. Csak követték és rögzítették az eseményeket, vagy konkrét lépéseknél felhasználták ezt a tudást? Az eddigi ismeretek alapján inkább az első változat a valószínűbb, a reaktív magatartás, a kivárás taktikája volt jellemző, mely az utólagos, inkább a közvéleménynek szóló megnyilatkozásokban merült ki (gondoljunk csak a jól ismert propagandaszólamokra, a politikai cselekvés mérsékelt módozataira).⁴²

A magyar külügyminisztérium bizalmas iratai, illetve az állambiztonság jelentései szintén érdekesek lehetnek abban a tekintetben, vajon a magyar hatóságok tudtak-e a körutakról, és ha igen, mennyire követték azokat, milyen lépéseket tettek velük kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy a hasonló megfigyelő, felderítő utazásokat többször is felhasználta az amerikai nagykövetség információszerzésre, egyfajta közvélemény-kutatásra (1949-ben és utána is), ami biztosan felkeltette a magyar hatóságok figyelmét, ahogyan erről a források is tanúskodnak. Az 1949-es választások mindenképpen egy korszak végét jelentették, hiszen ekkor számolódott fel végleg a többpártrendszer, és szűnt meg a formálisan még létező koalíciós kormányzás.⁴³ Az 1949-es alkotmány már a sztálinista diktatúra teljes kiépítését jelezte.⁴⁴ A kortárs recepció viszont kevésbé a lezárulást, inkább a folyamatjelleget érzékelhette, mivel természetszerűleg híjával volt az utólagos történeti tudásnak. Ezt minden elemzésnek fontos figyelembe vennie, s talán a hasonló források felhasználásának is ez a legnagyobb tanulsága. A tradicionális társadalmi szerveződés szétrombolása a választásokat megelőző időszakban, 1949 tavaszán a totális mozgósítás és kontroll, a népünnepélyjelleg meghozta az eredményt: a szavazásra jogosultak 95%-a részt vett, és 95% a Népfontra adta le a voksát.⁴⁵ A tanulmányból azonban remélhetőleg körvonalazódott, hogy a számok mögött különböző emberi magatartások és döntések álltak, amelyek eltérő értelmezéseket jelenítettek meg a kontextusoknak és érdekeknek megfelelően.

⁴¹ Borhi 2005: 12–13.

⁴² Borhi 1999.

⁴³ Palasik 2017.

⁴⁴ Hubai 2005.

⁴⁵ Feitl 1994.

FORRÁSOK

National Archives and Records Administration (NARA, az Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Levéltára, Washington DC)

NARA 864.00. Internal Affairs of States, Hungary, Political Affairs, 1949.

Online: Hungary: Records of the U.S. Department of State, 1945–1963: Records of the Department of State relating to Internal Affairs: Hungary 1945–49. <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/75VJR1> – utolsó letöltés: 2018. szeptember 19.

NARA 864.20. Internal Economic, Industrial and Social Affairs, Hungary, Agriculture, 1957–1959.

Online: Hungary: Records of the U.S. Department of State, 1945–1963: Records of the Department of State relating to Internal Affairs: Hungary 1955–59. <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/75EQd0> – utolsó letöltés: 2018. szeptember 18.

NARA 864.43. Internal Economic, Industrial and Social Affairs, Hungary, Education, 1950–1954.

Online: Hungary: Records of the U.S. Department of State, 1945–1963: Records of the Department of State relating to Internal Affairs: Hungary 1950–54. <http://tinyurl.galegroup.com/tinyurl/75YWQ3> – utolsó letöltés: 2018. szeptember 19.

The American Foreign Service Journal, 1949–1950.

Foreign Service List, 1949.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bailey, Peter 1996: Breaking the Sound Barrier: A Historian Listens to Noise. *Body & Society* (2.) 2. 49–66.

Békés Csaba 2004: *Európából Európába*. Gondolat, Budapest.

Békés Csaba 2019: *Enyhülés és emancipáció*. Osiris–MTA TK, Budapest.

Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas 1991: *The Social Construction of Reality*. Penguin, London.

Best, Samuel J. – Krueger, Brian S. 2012: *Exit Polls*. SAGE Publishing, London.

Bognár Szabina – Péterfi András 2014: „Nem menthetetlen az a nép, amely így tud nevetni saját problémáin”. *Modern Magyarország* (3.) 1. 270–302.

Borhi, László 1999: Containment, Rollback, Liberation or Inaction? *Journal of Cold War Studies* (1.) 3. 67–108.

Borhi László 2000: *A vasfüggöny mögött*. ISTER, Budapest.

Borhi László 2005: *Magyarország a hidegháborúban*. Corvina, Budapest.

Borhi László 2009: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989*. MTA TTI, Budapest.

Borhi László 2015: *Nagyhatalmi érdekek hálójában*. MTA BTK TTI–Osiris, Budapest.

Borhi, László 2016: *Dealing with Dictators*. Indiana University Press, Bloomington –Indianapolis.

Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak*. Korall, Budapest.

- Feitl István 1994: Az első népfrontválasztás. *Társadalmi Szemle* (49.) 5. 73–85.
- Feitl István 2000: A kettős fordulat éve: 1949. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Napvilág, Budapest, 368–380.
- Feitl István 2005: Party Leadership and Parliamentary Elections, 1949–1988. In: Feitl, István – Sipos, Balázs (eds): *Regimes and Transformations. Hungary in the Twentieth Century*. Napvilág, Budapest, 261–296.
- Feitl István 2010: Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamentari választások Magyarországon, 1920–2010*. Napvilág, Budapest, 283–304.
- Gati, Charles 2006: *Vesztett illúziók*. Osiris, Budapest.
- Gyarmati György 2015: Népfront-tojásokból reakciós rántotta – á la ÁVH. *Betekintő* (9.) 2. http://epa.oszk.hu/01200/01268/00034/pdf/EPA01268_betekinto_2015_2_2.pdf – utolsó letöltés: 2019. december 28.
- György Péter 2016: *Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele*. Magvető, Budapest.
- Hellbeck, Jochen 2006: *Revolution on My Mind*. Harvard University Press, Cambridge –London.
- Hollander, Paul 1996: *Politikai zarándokok*. Cserépfalvi, Budapest.
- Horváth Gergely Krisztián (szerk.) 2018: *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években I*. MTA BTK–NEB, Budapest.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA TTI, Budapest.
- Hubai László 2005: Viták és álláspontok a II. Magyar Köztársaságról. *Múltunk* (50.) 2. 203–220.
- Izsák Lajos 2010: „Két fordulat” jelenkori történelmünkben: 1944–1945 és 1947–1949. In: Izsák Lajos: *Pártok és politikusok Magyarországon, 1944–1994*. Napvilág, Budapest, 178–187.
- Keane, Douglas – Warner, Michael (eds) 2007: *Foreign Relations of the United States, 1950–1955. The Intelligence Community, 1950–1955*. US Government Printing Office, Washington.
- Koltai Gábor 2012: Agitátorok a vonaton. *Korall* (13.) 50. 161–187.
- Kotkin, Stephen K. 1997: *Magnetic Mountain*. University of California Press, Berkeley.
- Kunt Gergely 2018: A kollektivizálás első hullámának mikroszintű tapasztalatai. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” a hosszú ötvenes években I*. MTA BTK–NEB, Budapest, 483–513.
- Lukács Anikó – Tóth Árpád (szerk.) 2019: *Az érzelmek története*. HIK, Budapest.
- Majtényi György 2018: *Egy forint a krumplis lángos*. Libri, Budapest.
- Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban*. Korall, Budapest.
- Ö. Kovács József 2015: Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA BTK TTI, Budapest, 29–48.
- Palasik Mária 2017: *Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949)*. Országgyűlés Hivatala, Budapest.
- Paperno, Irina 2009: *Stories of the Soviet Experience. Memoirs, Diaries, Dreams*. Cornell University Press, Ithaca.
- Plamper, Jan 2012: *The History of Emotions*. Oxford University Press, Oxford.

- Pool, Jane Wilson 1949: News from the Field. *The American Foreign Service Journal* (26.) 1. 49.
- Révész Béla 1998: *Az osztályharc fogalmának politikai és jogi aspektusai az '50-es években.* (Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica Tomus LIV. Fasciculus 15.) JATE, Szeged.
- Rosenwein, Barbara H. 2002: Worrying about Emotions in History. *American Historical Review* (107.) 3. 821–845.
- Sallai János 2012: *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története.* Hanns Seidel Alapítvány, Budapest.
- Slany, William Z. – Churchill, Rogers P. (eds) 1976: *Foreign Relations of the United States, 1949, Eastern Europe; The Soviet Union, Volume V.* Document 285. United States Government Printing Office, Washington (<https://history.state.gov/historical-documents/frus1949v05/d285> – utolsó letöltés: 2019. december 29.).
- Somogyvári Lajos 2019: A CIA, a magyar ifjúság és a VIT. In: Fehérvári Anikó – Széll Krisztián (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban, 2018.* ELTE PPK–L'Harmattan, Budapest, 27–44.
- Szörényi Attila 2013: Adalékok a Vogeler-ügy diplomáciatörténetéhez, 1949–1951. *Külügyi Szemle* (12.) 1. 141–171.
- Tóth László 1995: *Magyarország közútjainak története.* KTI, Budapest.
- Tromly, Benjamin 2019: *Cold War Exiles and the CIA.* Oxford University Press, Oxford.

Slachta Krisztina

Láthatatlan erőszak

Az állambiztonsági szervek láthatatlan jelenlétének erőterei és ellenségképeinek rendszere – értelmezési és elemzési lehetőségek

A szovjet blokkhoz tartozó kelet-európai országok állambiztonsági szervei az adott országok szovjetizálódásával párhuzamosan, illetve annak első lépéseként, a további folyamatokat megelőzve és megelőlegezve, szovjet mintára jöttek létre. Az 1950-es évekre jellemző nyílt vagy titkolt, de a társadalom minden tagja számára nyilvánvaló fizikai erőszakot alkalmazó állambiztonsági gyakorlatot az 1960-as évektől felváltotta az egyre kifinomultabb pszichikai erőszak.¹ Az 1960-as évektől mindinkább jellemzővé vált az állambiztonsági szervek rafinált, kvázi láthatatlan jelenléte, az 1970-es évektől pedig többnyire már az állambiztonság, a belügyi szervek által letartóztatott, kihallgatott, vizsgálati fogságba került áldozatoknak sem kellett fizikai terrort átélniük. Tanulmányomban a keletnémet és a magyar állambiztonság történetére vonatkozó kutatásaimra² alapozva járom körül a láthatatlan erőszak³ fogalmi értelmezési lehetőségeit a kommunista diktatúrákban, valamint elméleti és módszertani vizsgálatának lehetőségeit és kerekeit elemzem.

A nemzetközi elszigeteltségből kitörni vágyó kelet-európai országok nem engedhették meg maguknak, hogy a korábban bebörtönzött emigránsok, kivásárolt politikai foglyok Nyugaton elmeséljék az átélt borzalmakat és – az adott állambiztonsági szervek tagjainak gondolatmenete szerint – ott tőkét kovácsoljanak az élettörténetük nyilvánosságra hozatalából, és politikai hangulatkeltésre, ellenséges propaganda terjesztésére használják fel azt.⁴

Az állambiztonsági szervek hivatásos állományába az 1960-as évek elejétől egyre képzettebb, sőt, egyre speciálisabban képzett hivatásosok kerültek, akik nemcsak jogi, bűnüldözési és kriminalisztikai, de különleges állambiztonsági képzést is kaptak. Az NDK-ban a vizsgálati főosztályon⁵ dolgozók sajátos pszichológiai képzésben is részesültek, amit vallatáskor használtak nagyon kegyetlen módon, egyben igen hatékonyan. A Stasi⁶ önálló „jogi főiskolát” (Juristische Hochschule des MfS) működtetett Potsdamban,⁷ a magyar állomány

¹ Gieseke 2001: 23.

² Például: Slachta 2011, 2016, 2017, 2018, 2019.

³ Baberowski 2019: 130–135; Galtung 1982: 9–16; Tomka 2018: 174.

⁴ Hürtgen 2014: 242–253.

⁵ Ministerium für Staatssicherheit (MfS), Hauptabteilung IX.

⁶ Ministerium für Staatssicherheit (MfS), az NDK Állambiztonsági Minisztériuma, közkeletű nevén a Stasi.

⁷ Förster 1996, 1997, 1998; Gieseke 1994.

a Rendőrtiszti Főiskola keretén belül kapott speciális, alapvetően jogi, kriminalisztikai jellegű képzést. A magyar állambiztonság hivatásos állományának, illetve képzésének professzionalizálódásáról a korszakban készült szakdolgozatok és az állambiztonsági munkát elméleti szempontból megalapozó tanulmányok is árulkodnak.⁸

Az állambiztonság tevékenysége nemcsak hatásában, vagyis a fizikai erőszak, a konkrét fizikai kínzások elhagyásában vált egyre láthatatlanabbá, hanem a városi térben is: a magyarországi állambiztonság egységei a helyi, megyei vagy fővárosi rendőr-főkapitányságok, illetve a Belügyminisztérium épületein belül végezték tevékenységüket – nem lehetett tehát tudni, hogy ki hol dolgozik valójában, vagy éppen hová vitték, hová hívták be az embert. Az NDK-ban ugyan külön minisztériumként tevékenykedett a Stasi, így főleg a vidéki kirendeltségek esetében egyértelmű volt, hogy hol működik az állambiztonság, a minisztérium kelet-berlini központjának tömbjét⁹ és vizsgálati fogdáit azonban a környező utcákba való behajtás, gyalogos bejutás ellenőrzésével és korlátozásával sikerült láthatatlanná tenni.¹⁰ Potsdam azon részét pedig, ahol az NDK-ban állomásozó szovjetek és a KGB központja, valamint a már említett Stasi-főiskola volt, a helyiek csak tiltott városként emlegették, mivel teljesen el volt zárva a környezetétől, tilos volt a belépés a civilek, egyszerű állampolgárok számára.¹¹

A keletnémet állambiztonság nemcsak a rendszer ellenzékéhez soroltakkal szemben lépett fel, hanem a csendes többség életét is alapjaiban befolyásolta. A hétköznapi élet minden területére behatolt, az állampolgárok állandó és teljes körű megfigyelésének megvalósítására törekedett. A rendszerváltás idejére a Stasi az egykori NDK lakosságszámához viszonyítva a világ legnagyobb titkosszolgálatává nőtte ki magát, és példa nélküli módon sikerült megvalósítania a társadalom majdnem tökéletes megfigyelését. Ezzel szemben a magyar állambiztonság egyre konkrétabb és kisebb ellenségcsoportokat definiált, ellenségképeket konstruált, illetve olyan, már ellenségként definiált csoportok megfigyelését vitte tovább, amelyeket a kommunista diktatúra már kiépülésekor kiszemelt, így az ezekhez kapcsolódó ellenségképeknek már úgymond megvolt a diktatúrán belüli beágyazottsága.

⁸ Sajnos e forráscsoport tudományos igényű elemző feldolgozása még nem történt meg, az ÁBTl állományában közel 400 szakdolgozat található. Lásd például: ÁBTl 4.1. A-2087. Az operatív úton nyert bizonyítékok jogi erejűvé tételének áttekintése. 1978.

⁹ A Stasi központi épületeiben jelenleg kiállítás és a BStU (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik) levéltára található: <https://www.stasimuseum.de/> – utolsó letöltés: 2019. november 22.

¹⁰ Hohenschönhausen központi vizsgálati fogda és börtön, jelenleg emlékhely és kiállítás: <https://www.stiftung-hsh.de/> – utolsó letöltés: 2019. november 22.

¹¹ Jelenleg emlékhely és kiállítás Leistikowstraße Potsdam: <https://www.leistikowstrasse-sbg.de/> – utolsó letöltés: 2019. november 22.

KOMMUNIKATÍV EMLÉKEZET – ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK

A klasszikus weberi definíció szerint a racionális állam a legitim erőszak monopóliumával rendelkező intézményes uralmi szervezet, az állam hatalma tehát legitimitáson alapul, modern államok esetében ez a törvényesség, a legalitás.¹² Az állami szervezetek működését racionális jogszabályok szabályozzák, az állam és szervezetei üzemszerűen, kiszámíthatóan, demokratikusan működnek, ellenőrizhetőek, vezetői felelősségre vonhatóak.¹³ Ezzel szemben egy diktatúra illegitim, nem igazolt, a társadalom többsége által nem elfogadott állami hatalom: a legitimitási feltételeknek nem megfelelő állami, hatalmi, uralmi rendszer. Az illegitim állam alapja tehát nem a „legitim erőszak monopóliuma”, hanem éppen hogy a nem legitim módon bevetett erőszak és megfélemlítés. Az erőszak és az erőszak alkalmazása vagy annak lehetősége állambiztonsági részről jogsértő, jogszerűtlen, jogi következmények nélküli monopólium. Illegitim államok erőszakszervezetei jellemzően együttesen érvényesített és intézményesített erőszak-alkalmazással lépnek fel az államhatalom, az állampárt, a totalitárius diktatúra vagy a diktátor személyes érdekszerének megfelelően¹⁴ – ám attól az még nem válik legitim állammá, vagy legitim módon alkalmazott erőszakká.

Az 1950-es évek kelet-európai diktatúráira, a diktatúra kiépítésének fázisára jellemző fizikai terror, valamint egy-egy felkelés, forradalom brutális leverésének kollektív tapasztalata és emléke minden érintett ország társadalmában – és tézisem szerint a keleti blokk többi, *baráti szocialista* országáéban is – évtizedekre megalapozta a kölcsönös óvatosság beidegződését. Kialakult a nyilvános és fél-nyilvános terek kölcsönösen kódolt beszédmódjainak, illetve elhallgatásainak, tabusításainak rendszere, ezek a tapasztalatok és emlékek tehát a kollektív kulturális emlékezet¹⁵ részévé váltak. A kelet-európai diktatúrák állambiztonsági ellenőrzése az 1950-es évek végétől, az 1960-as évek elejétől éppen a korábbi felkelések, forradalmak tapasztalataira építve már nemcsak a rendszer – nyílt vagy csak vélt – *ellenségei* ellen irányult, hanem igyekezett minél inkább átfogni az adott ország teljes társadalmát és a mindennapi életterek teljes körét, lefedni azt a munkahelyektől a kultúra terein át, az oktatás, a szabadidő, a lakóhelyek, az intézmények teljes palettájáig, a lakosság mozgásának, engedélyezett utazásainak teljes territóriumáig.

A fizikai erőszak alkalmazásának, *bevetésének* kollektív tapasztalata és kollektív traumatikus emléke, vagy *csak* kollektív kulturális emlékezte azokra a generációkra, egy-egy közösség, társadalom azon tagjaira is áthagyományozódott, akik az adott eseményekben nem is vettek részt, nem érte őket fizikai erőszak, és még annak látványa sem hatott közvetlenül traumatizáló élményként rájuk.

¹² Weber 1998: 162.

¹³ Balogh 2011: 124–127.

¹⁴ E klasszikus definíció alapján a 20. század folyamán az olasz és a német fasizmus, valamint a kommunista, szovjet típusú diktatúrák sorolhatók ebbe a kategóriába.

¹⁵ Assmann 1999.

A tabusított és traumatizáló, több generáción át is traumatikusan ható események áthagyományozódását a közösség szintjén a kollektív és a kulturális emlékezet mechanizmusai határozzák meg. Az egyén és a család szintjén ugyanez a jelenség a kumulatív kommunikatív emlékezet – Harald Welzer által részleteiben kidolgozott – elmélete¹⁶ felől közelíthető meg: Welzer szerint az emlékezet önmagában nem létezik, hanem előfeltételezi a kommunikatív emlékezetet, és mivel az emlékezet már eleve társas, közösségi, családi lényegű, így kumulatív, kollektív és egyben kommunikatív emlékezetként kell felfognunk.¹⁷ Welzer és munkatársai *Opa war kein Nazi* címmel publikált kutatásukban azt a folyamatot elemezték, melynek során a fiatalabb generációk a saját családi narratívájuk elemeit úgy értelmezik, és a hiányos – vagy éppen részlegesen elhallgatott – puzzle-t a kumulatív heroizációnak nevezett folyamat során tudattalanul is úgy egészítik ki, hogy a nagyszülők II. világháborús tevékenysége a kollektív emlékezetben pozitívként megítélt cselekvésmintákat kövesse.¹⁸

Az állambiztonsági szervek láthatatlan jelenlétének láthatatlan erőszakként való definiálása egy hasonló transzgenerációs és egyben transznacionális folyamat eredménye, és a kumulatív, kollektív, kommunikatív emlékezet elméleti keretében értelmezhető. A kumulatív heroizáció folyamata ez esetben nem a korábbi generációk tetteinek a hivatalos emlékezetkultúra elemeivel való megfeleltetéseként jelenik meg, hanem a közelmúlt eseményeiről jellemzően informális, privát csatornákon terjedő hírek és történetek áthagyományozódásával, az átélt, elszennvedett vagy csak látott erőszak kommunikatív emlékezeteként.

Az államhatalom és erőszak szervezetei által elkövetett – egy diktatúra esetében illegitim – fizikai erőszaknak tehát nemcsak az a célja, hogy akik ellen konkrétan irányul, azokat megsemmisítse vagy fizikai fájdalmat okozzon nekik, hanem hogy az elkövetett erőszakra vonatkozó információval, az áldozatok közszemlére tételével, esetenként totális eltüntetésével, illetve a bármikor lecsapni kész irracionális és illegitim erőszak lehetőségével tartsa rettegésben, vagyis rendben a megszállt, leigázott, elfoglalt területet, társadalmat. A kelet-európai országok szovjet mintára, szovjet tanácsadók vezetésével kiépült állambiztonsági szervei tökélyre fejlesztették ezt a folyamatot, túlteljesítették a Moszkvából kapott házi feladatot:¹⁹ az 1945–1949 közötti tevékenységük, illetve az 1953-as és 1956-os felkelések, forradalmak utáni megtorlás olyannyira sikeres és hatékony volt, hogy – 1968-at kivéve – nyílt összecsapásra többé nem is került sor.

A kommunista diktatúrák többek között éppen azért tudták olyan rövid idő alatt kiépíteni, megszilárdítani és oly hosszú időre megtartani hatalmukat, mert az állambiztonsági szervek pusztán a – tényleges vagy feltételezett – jelenlétükkel, a szervezeteik működésére vonatkozó ismeret, homályos kollektív tudás, vagyis emlékezet révén a kiszámíthatatlan, önkényes, jogtalan és bármikor lecsapni kész

¹⁶ Welzer 2005.

¹⁷ Welzer 2005: 16, 46.

¹⁸ Welzer–Moller–Tschuggnall 2002: 64, 196.

¹⁹ Gyarmati György állambiztonsági témájú előadásainak kedvelt szófordulata.

erőszakot jelenítették meg. A tabusított kollektív és transzgenerációs traumaként ható, intézményesített, ám attól még illegitim erőszakhullámok emléke, egy-egy újabb önkényes erőszakos tett, hatalmi túlkapás mindenkori lehetőségének kollektív beidegződése láthatatlan erőszakként lengte be a szocialista-kommunista diktatúrákat, ráakódott a mindennapok világára, megbénította a kelet-európai országok állampolgárait.

A láthatatlan erőszak, mint a szocialista-kommunista diktatúrákban az állam és képviselői által elkövetett illegitim erőszak, tehát áthagyományozódott, azaz transzgenerációs és transznacionális, kumulatív és egyben tabusított, kollektív kommunikatív emlékezetként értelmezhető. A diktatúra hatalma nem feltétlenül a fizikai, konkrét és közvetlenül elszenvedett, és nem is az egyént vagy egy kisebb csoportot reális veszélyként fenyegető erőszakon alapszik, hanem annak lehetőségén: egy korábban, mások által elszenvedett illegitim erőszak kumulatív kommunikatív emlékezetén, az illegitim és irracionális erőszak bármikor lehetséges újbóli elkövetkezésének vélelmén. Ez a fenyegető, félelemmel, tabujelzésekkel teli mentális tér a maga láthatatlanságában – vagy inkább annak ellenére – nagyon is érzékelhető volt ezeknek az országoknak a mindennapjaiban: a hétköznapi beszélgetésekben, az elhallgatásokban, a tabusításokban, a hétköznapi életet megbénító öncenzúra rendszerében.

Az elhallgatások egyrészt abban az értelemben uralták a mindennapokat, hogy bizonyos témákról eleve nem beszéltek a nyilvános és félnyilvános terekben (munkahelyen, utcán, presszóban, kocsmában), sőt otthon, a családban sem, vagyis minden magán, félmagán és nyilvános térnek megvolt a maga tabuügyteménye. Másrészt elhallgatások rendszere szőtte be a társadalmat abban az értelemben is, hogy azonnal elhallgatott még a suttogás és a kódolt beszéd is, amikor X. Y., akiről mindenki tudta vagy tudni vélte, hogy párttag, párttitkár, szakszervezeti bizalmi, személyzetis vagy éppen az állambiztonságnak dolgozó személy, belépett az adott térbe. Az elhallgatások áthagyományozódása ebben a tekintetben is észrevétlenül zajlott: a gyerekek belenőttek azokba a helyzetekbe, amikor elhangzott egy *nicht vor dem Kind*, vagy egyszerűen csak hirtelen mindenki elhallgatott vagy suttogni kezdett. A hiányzó információdarabok ez esetben nem a hivatalos emlékezetkultúra elemeivel egészültek ki,²⁰ hanem a bizonytalan, ismeretlen, kiszámíthatatlan erőszak bekövetkeztétől való félelmével, a suttogva terjedő hírek és hírmorzsák kumulatív kollektív emlékezetével.

DISKURZUSTÖRTÉNET – MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Az állambiztonsági iratokat egyrészt a magyar állambiztonsági szervek történetét kirajzoló puzzle-darabokként, intézménytörténeti forrásokként, másrészt az adott megfigyelt csoport, család, személy történetére vonatkozó forrásként kezeli

²⁰ Welzer–Moller–Tschuggnall 2002: 196, 205.

a történettudomány. Ez a vitathatatlanul különleges forrásanyag mindemellett társadalomtörténeti, életmódtörténeti forrásként is értelmezhető. Az állambiztonság gyűjtőköre sajátos logikát követett: az egyes iratcsoportok, mint például az ún. objektumdossziék, vagy akár az ügynöki munkadossziék egyszerre tartalmaznak jelentéseket az adott intézményről, a megfigyelték köréről és tágabb környezetükről, s mindezt olyan részletességgel és olyan sajátos perspektívában, melyet kevés más forráscsoport tud visszaadni. Az egy-egy konkrét települést átfogó dossziék jelentései olyan széles képet rajzolnak a helyi társadalomról, a helyi egyházi személyekről, az iskolákról és tanáraikról, a helyi térsz problémáiról vagy az ott élő nemzetiségekről,²¹ hogy azok a konvencionális történeti forrásokkal egybevetve akár helytörténeti, egyháztörténeti, gazdaságtörténeti, néprajzi kutatásokhoz is felhasználhatók. Egyes iratcsoportok a nemzetközi kulturális és gazdasági kapcsolatok történetére, például a nyugatnémet–magyar, illetve német–német kapcsolatok történetére vonatkozó forrásként, az életmódtörténet, a hétköznapi élet történetének talán legkülönösebb forrásaiként is kezelhetők.

Szűkebb kutatási területem, az idegenforgalom ellenőrzése, a kitelepítettek és az emigránsok kapcsolatai, rokonlátogatásai során keletkezett állambiztonsági iratok az emberek hétköznapi életét befolyásoló diktatúra működését teszik érthetőbbé, és jól érzékeltetik a hatalom által kreált ellenségképet, az önmaga számára munkát és feladatot teremtő bürokratikus hivatali monstrummá váló állambiztonsági szervek működését. A turistaként vagy rokonlátogatóként utazók megfigyelése a diktatórikus állam egészének jellemvonása volt, és az állambiztonság működését alapvetően meghatározó paranoia szellemében zajlott. A besúgók jelentései azonban az ilyen irányú információéhség kielégítése mellett olyan részleteket is rögzítettek az utazások és a látogatások körülményeiről, a környezetükben élők szokásairól, melyeket más, az életmódtörténet szempontjából hagyományosnak tekinthető forrásokból, fényképekből, képeslapokból, filmfelvételekből nehezen vagy egyáltalán nem ismerhetnénk meg.

Az állambiztonsági szolgálatok iratai több szinten is értelmezhetők. Elsődleges jelentésükben egy-egy konkrét esetet írnak le, amelynek megismerhetjük szereplőit, helyszíneit, eseményeit. Kirajzolódik azonban ezen túl az állambiztonsági szolgálatok működésére, felépítésére, módszereire vonatkozó ismeretanyag is. A jelentések vizsgálhatók nyelvi szempontból: egyes jellegzetes szavak, szófordulatok, nyelvtani szerkezetek sajátos állambiztonsági nyelvezetet, egy rideg és kiszámíthatósága ellenére mégis irracionális világot hoznak létre, és hozzátartoznak a belügyi iratok és jelentések által keltett atmoszférához, a kor immanens jellemzőihez.²² Ennek a sajátos nyelvnek a nem ismerete csak tovább fokozza a kiszolgáltatottság érzését még az iratok több évtizeddel későbbi olvasása közben is, amikor pedig már állambiztonsági szótárakat²³ is használhatunk az összes

²¹ Lásd például: ÁBTL 3.1.2. M-23 281. „Csilla”; uo. M-30 265. „Kardos” és uo. M-31 526. „Kardos”; uo. M-32 729. „Rozgonyi”.

²² Például: Bergmann 1999.

²³ Például: Cseh 1999; Suckut 2001.

rejtélyes rövidítés és kifejezés feloldásához. A dokumentumok elsődleges jelentése mögötti tartalmak feltárásának segítségével kirajzolódik, hogyan befolyásolta az állambiztonsági szolgálatok létének több évtizedes tudata az emberek életét, milyen hatással volt az állampolgárok hétköznapijaira, gondolkodásmódjára.

E jelentési szintek alatt találjuk meg a további szemantikai szinteket. Az elsődleges olvasat mögött feltárul a hatalom eszközeként, „szemeként és füleként” működő állambiztonság struktúrája, működési mechanizmusa, gondolkodásmódja és a hatalom által az adott ország lakosságáról alkotott torz, a folyamatos megfigyelő szemüvegén keresztül látott kép. Ebben a torz tükörben feltárul a folyamatosan megfigyelt társadalom torzított emlékezete, többszörös fénytörésben jelenik meg önmagáról alkotott képe, viszonya a hatalomhoz, a hatalmat megjelenítő állambiztonsághoz és önmagához.²⁴ A titkos munkatárs, a besúgó ugyan megfigyelője egy társadalomnak, egy kis közösségnek, de egyben tagja is: amit észrevesz és kiemel, az róla és a megfigyelt közösségről egyaránt pótolhatatlan forrásértékű pillanatfelvétel.

A lakosság, ezen belül az utazók, látogatók és turisták állambiztonsági kontrolljának története ugyanakkor elsődlegesen az ellenségképek története. Ezen ellenségképek konstrukciójának folyamatát leginkább a diskurzustörténet módszereivel lehet feltárni, melynek során a bűnbakképzés elméletei lehetnek segítségünkre. Az állambiztonsági szerveket a pártállami struktúrában elfoglalt helyük és rendszerszintű pártirányításuk mellett, illetve éppen annak ellenére, az 1960-as években már egy önálló ellenségkép-kreáló entitásként vizsgálhatjuk. A politikai rendőrség, illetve az állambiztonság működésének kezdeti időszakában, az 1940-es évek második felében készen kapta az ellenséges csoportok körének listáját a szovjet rendszer képviselőitől, a szovjet tanácsadóktól. Nem merült fel az ellenségek definiálásának, újradefiniálásának igénye vagy feladata az 1950-es évek első felében sem. A forradalmat – a hatalom szerint – kirobbantó csoportok is eleve adottnak tekinthetők, 1956 után az 1953-as kelet-berlini felkelés leverését követő fellépést lehetett másolni: a munkások és fiatalok által kirobbantott forradalmak mögött a nyugati emigráns, revansista, fasiszta restaurációt vélelmezték. A szovjet és a helyi kommunista elit értelmezésében az NDK esetében a tulajdonaiktól megfosztott porosz arisztokrácia, Magyarország esetében a horthysta katonatisztek és a letűnt korszak elitje állt az ellenforradalmi kísérlet mögött.

Az 1956-os forradalom leverését, majd az 1960-as évek elejének amnesztiáit követő időszakban azonban új ellenségképekre volt szüksége a magyar állambiztonságnak is. A hidegháborús hisztéria enyhülni látszott, a forradalom újbóli fellángolásának előkészületeit sem sikerült bizonyítani. A belügyminiszteri és állambiztonsági miniszterhelyettesi szintű parancsok és végrehajtási utasítások, az időszakos és tematikus összefoglaló jelentések, értékelések, valamint belső felhasználásra szánt tanulmányok, szakdolgozatok, tájékoztatók és tankönyvek

²⁴ Gyarmati 2011: 87–91.

rendszeresen építették fel azokat az ellenségképeket, amelyek az állambiztonság mindennapi munkáját meghatározták, annak elméleti és eszmei keretét adták.

A rokonlátogató kitelepített németek, a svábok elleni állambiztonsági fellépés történetét feltáró kutatásom kiindulópontja szerint az ún. sváb vonal²⁵ is egy sikeres belső ellenségkép-kreálás eredménye, melynek csúcsai egy-egy leplezett kémügy során a nyilvánosságot is elérték. A rokonlátogatók elleni fellépés fő érve a nyugatnémet hírszerzés, a BND²⁶ tevékenységének elhárítása volt, azaz a magyar állambiztonsági iratokban foglaltakat alapvetően a BND-iratokkal összevetve lehetne elemezni. Az akkori nyugatnémet hírszerzés azonban az NSZK hírszerző szerveként máig működik, így iratanyagának kutathatósága erősen korlátozott – külső kutatók számára gyakorlatilag lehetetlen. A kelet-európai állambiztonsági szervezetek iratai az 1989–1990-es rendszerváltások után levéltárakba kerültek, az érintettek, a tudomány és a sajtó számára is kutathatók, hozzáférhetőek, a szervezetek történetéről pedig mára számos írás jelent meg. A nyugati demokratikus országokban működő titkosszolgálatok története azonban ma sem kutatható, a legtöbb iratot automatikusan 70, de gyakran 90 évre titkosítják. Az iratanyag felettébb kényes információkat tartalmazhat, hiszen egy-egy ország nemcsak a szovjetek ellen kémkedett, hanem saját, ún. belső ellensége feltérképezését is végezte, amibe akár a politikai ellenfelek, az egyházi és gazdasági élet szereplői is beletartozhattak.

A mai Németországban, példa nélküli módon, 2011 óta működik a BND és a szövetségi kormány megbízásából egy ún. Független Történész Bizottság, melynek tagjai nemcsak azt a néhány iratot kutathatják, melyeket a BND átadott a Szövetségi Levéltárnak, hanem annál sokkal több aktába is belenézhetnek. A titkosszolgálat történetének kutatására vonatkozó megbízás azonban csak 1968-ig szól, addig az időpontig, amíg Reinhard Gehlen volt a szervezet vezetője.²⁷ A bizottság publikációs segítségével töredékes lehetőség nyílik tehát például a magyar állambiztonsági szervek tevékenységével való összevetésre. A források elsődleges tanulmányozása hiányában a 2013 óta folyamatosan megjelenő publikációkra²⁸ támaszkodva kaphatunk némi képet a BND vasfüggöny mögötti, azon belül pedig Magyarországon 1968 előtt folytatott tevékenységéről, ami ugyan némi támpontot nyújt, de nem pótolhatja a levéltári források közvetlen kutatását. Éppen e torz forrásadottságok miatt kiemelten fontos a megismerhető magyar állambiztonsági iratokban foglaltak diskurzustörténeti elemzése, vala-

²⁵ Az állambiztonsági munkában vonalas elvnek nevezték a társadalom, a közelet egy-egy szegmensét, melyet szisztematikusan ellenőriztek, megfigyeltek, „feldolgoztak”, mint például egyház, kultúra, nemzetiségek, szubkultúrák, vagy a gazdaság különböző területei (Engelmann 2011: 203).

²⁶ Bundesnachrichtendienst, BND, Szövetségi Hírszerző Szolgálat, <https://www.bnd.bund.de> – utolsó letöltés: 2019. augusztus 20.

²⁷ <http://www.uhk-bnd.de> – utolsó letöltés: 2019. október 25.

²⁸ http://www.uhk-bnd.de/?page_id=340 – utolsó letöltés: 2019. október 25.

mint a kitelepítettek és rokonlátogatók történetének az NSZK-ban fennmaradt forrásaival való párhuzamos összevetése.

A diskurzustörténet, illetve a történeti diskurzuselemzés elmélete²⁹ és módszertana társadalmi, politikai fogalmak történeti vetületének vizsgálatára épül. Alapja a Koselleck-féle fogalomtörténet és történeti fogalomelemzés,³⁰ valamint az aszimmetrikus ellenfogalmak elmélete,³¹ de a bűnbakképzés, az ellenségkép-konstrukció³² elméleti alapvetéseit is érdemes figyelembe venni hozzá. Ezen elméleti vértet segítést nyújthat abban, hogy az állambiztonsági iratok elemzése során elkülöníthető legyen az elsődleges jelentési szint magától az ellenségképtől, illetve az azt reprezentáló szóhasználatától, és kikristályosodjon annak konstrukció jellege. E szálak mentén elindulva újabb olvasatok rajzolódhatnak ki az állambiztonsági iratok elemzésével, az elméleti vértet azonban a módszertani alapvetések meghatározását követeli.

Achim Landwehr, a történeti diskurzuselemzés módszertanáról szóló összefoglaló kézikönyvében³³ úgy definiálja a módszert, hogy „a történeti diskurzuselemzés alapvetően a szociokulturális valóságok konstrukció jellegéből indul ki”,³⁴ miközben maga is bevallja, hogy nem igazán van általánosan használható módszertan a diskurzuselemzéshez.³⁵ Első módszertani ajánlásként annak definiálását javasolja, hogy egyáltalán mi az a diskurzus, vagyis a történeti elemzés során legelőször azt kell tisztáznunk, hogy tárgyunk egyáltalán diskurzus-e. Landwehr szerint célszerű nemcsak egy konkrét csoport, intézmény vagy jelenség vizsgálatára koncentrálni, hanem egy-egy tematikus összefüggésen keresztül érdemes a történeti valóságok konstrukció jellegét is feltárni.³⁶ A módszertan következő ajánlása a szövegtörzset, azaz azon forrásbázis körülhatárolása, amely szövegeken a kérdéses diskurzus elemeit vizsgáljuk, ezt pedig a szövegek keletkezési kontextusának meghatározása, majd elemzése követi.³⁷ A már ismertetett forrásbázis, melyben nemcsak az állambiztonsági iratok, azaz az állambiztonság belső diskurzusának „terméke” áll az elemzés középpontjában, hanem számos más forrás is kiegészíti azt, megfelelő alapja lehet egy diskurzustörténeti elemzésnek. Az állambiztonság belső kommunikációja saját feladatairól, tevékenységéről és terveiről, azaz ellenségképeiről tehát ugyan egy szűk és zárt, de mindenképpen diskurzusnak tekinthető és elemezhető rendszer.

A kiválasztott szövegekben ezután azoknak a kijelentéseknek és megállapításoknak a feltárása következik, amelyek rendszeresen visszatérnek, és funkcionális

²⁹ Foucault 1991. A diskurzus fogalmának fogalom- és tudománytörténeti összefoglalása: Mills 2007.

³⁰ Koselleck 2006.

³¹ Koselleck 1997.

³² László 2013; Pók 2013.

³³ Landwehr 2008, 2018.

³⁴ Landwehr 2008: 98. A társadalmi valóság(ok) konstrukció jellegéről: Berger–Luckmann 1998.

³⁵ Landwehr 2008: 100.

³⁶ Landwehr 2008: 101–103.

³⁷ Landwehr 2008: 103–110.

szerepük van a diskurzus konstituálódásában, amelyekben tehát megragadható a diskurzus konstrukció jellege. Landwehr hangsúlyozza azonban azt is, hogy nem szabad egyenlőségjelet tenni e kiválasztott kijelentések és maga a diskurzus közé, a kijelentésekből nem következik egy az egyben a diskurzus maga, sokkal inkább arról van szó, hogy kijelentés és diskurzus kölcsönösen feltételezik és meghatározzák egymást, a közöttük lévő viszony pedig strukturált és strukturáló is egyben.³⁸ A diskurzus tehát történeti aspektusban is egy kommunikációs szituációban jön létre, melynek során megfelelő mennyiségű kijelentés konstituálja a valóságot. E kijelentések lehatárolása és elemzése révén ragadható meg maga a diskurzus, illetve az a történeti változás, az a folyamat, melynek során a kijelentések, vagyis érvelések, koncepciók, bizonyos szavak és kifejezések használata vagy éppen elhagyása révén létrejön a (történeti) társadalmi valóság konstrukciója.³⁹ Különösen jól alkalmazható Landwehr szerint a történeti diskurzuselemzés módszere idegenellenes jelentéstartalmú diskurzusok elemzésére, ahol kifejezetten jól és viszonylag könnyen megragadható a diskurzus (ki)alakulásának folyamata: mint például a kulturális és társadalmi rend fenyegetettsége a másság révén, a gazdasági érdekek fenyegetettsége a konkurenciaharc által. Ebben a relációban viszonylag könnyen azonosíthatók a vizsgált diskurzussal kapcsolatos térbeli és időbeli határok, az idegen és az ismert, a más és a saját társadalmi rend(-szer) jellemzői, aminek révén feltárul a történeti diskurzus feltételezett célja is.⁴⁰

A diskurzustörténet módszertana ezen a ponton szorosan kapcsolódik Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmakra vonatkozó elméletéhez, ami szintén alkalmazható a kitelepítettek és rokonlátogatók állambiztonsági ellenőrzésének elemzésekor. Koselleck szerint azok a fogalompárok aszimmetrikusak, amelyek egyik elemükben egyértelműen pozitívak, másik elemükben pedig kirekesztőek, negatívak, pejoratív tartalmat hordoznak. Egy-egy társadalom, közösség, kisebb csoport tagjai ilyen jellegű fogalmakkal határozzák meg magukat, illetve határolják el saját csoportjukat a csoportjukhoz nem tartozóktól. Mindezen túl kiemelt jelentősége van a konkrét fogalomhasználatnak: ha egy csoportot leki-csinylő megnevezéssel illetnek, az elhatárolódás egyben egyenlőtlenséget jelöl, azaz a fogalomhasználat aszimmetrikussá válik.⁴¹

Ebben az értelmezési keretben is megragadható a magyar állambiztonság ellenségkép-konstruáló gyakorlata, hiszen mi más lenne a mi, vagyis a magyarországi kommunista-szocialista rendszer és állambiztonsága, és ők, az ellenség, ez esetben a nyugati imperialista, revansista, a magyarországi rendszerrel eleve ellenséges magatartást tanúsító svábok, vagyis a rokonlátogatók csoportjának rendszerszintű szembeállítás, mint ellentétes fogalompár, aszimmetrikus ellenfogalom. Az állambiztonság belső kommunikációjának és ellenségkép-konstrukciójának e lépését azonban megelőzte a svábok, a magyarországi németek mint

³⁸ Landwehr 2008: 110–115, 127.

³⁹ Landwehr 2008: 128.

⁴⁰ Landwehr 2008: 129.

⁴¹ Koselleck 1997: 5–8.

ellenséges csoport definiálása, a társadalmi közbeszédben ellenséggé nyilvánítása, hiszen ez a folyamat már 1944 decemberében megkezdődött, és a németek elleni kollektív szankciók és jogfosztások sorozatába torkollott.⁴²

AZ ÁLLAMBIZTONSÁG ELLENSÉGKÉPEINEK RENDSZERE

A magyar politikai rendőrség, állambiztonság szovjet iránymutatás mellett, a szovjet politikai modell alapján aktívan részt vett a szovjet típusú kommunista diktatúra kiépítésében.⁴³ Ez a kiindulási pont alapvetően meghatározta ellenségképeinek körét is, ami az 1940-es évek második felétől egészen az 1960-as évek elejéig egybeesett az állam ideológiai alapon kreált ellenségeinek körével. Az államhatalom által irányított propagandagépezetként működő sajtó minden ellenségképek kialakításának és fenntartásának, illetve továbbéltetésének eszköze volt.

Míg az 1956-os forradalom leverése után, az 1960-as évek elejétől-közepétől továbbra is az állambiztonság látókörében maradtak a korábbi ellenségek, főként értelmiségiek, írók, egyházi személyek, 1945 előtti katonatisztek és politikusok,⁴⁴ addig a társadalom nagyobb csoportjait érintő ellenségkép-kreálás, ellenségkeresés és -generálás visszaszorult. A Kádár-rendszer a társadalom széles rétegeivel való megbékélés szándékára épült,⁴⁵ így a hatalom állambiztonsági szerve sem állhatott már harcban az ország szinte teljes lakosságával. Az egyre bürokratizálódó és egyre bürokratikusabb módszerekkel dolgozó belügyi apparátus mind jobban eltávolodott a „kézzelfogható” ellenségek világától, és egyre inkább a szervezet belső diskurzusában konstruált vagy tovább éltetett korábbi ellenségképek foglya maradt.

Az állambiztonsági szervek nemcsak vizsgálati módszereikben, megfigyelési és kihallgatási technikáikban lettek egyre kifinomultabbak és rafináltabbak, hanem az ellenség definiálása, az ellenségképek kreálása is egyre szofisztikáltabb lett, részletes bizonyítás és érvelés eredményeként alakult, miközben egyre inkább elkülönült az állam és állambiztonsága ellenségeinek köre, egyfajta ellenségkép-ollóként széttartóvá vált az állam és állambiztonsága érdekrendszere, ellenségképei. Különösen jól példázza ezt az idegenfoglaló, például a Magyarországra látogató nyugati állampolgárok ellenőrzésének története: míg az ország vezetése külpolitikai és gazdasági szempontból is alapvetően támogatta a turisták, sőt, az egykori disszidensek és kitelepítettek látogatásait is, az állambiztonság az 1960-as évek folyamán ezzel ellentétes irányban haladt: a nyugati vendégeket eleve ellenségként kezelte, szisztematikus ellenőrzésükre törekedett, és a közvélemény számára is látványos eseteket igyekezett prezentálni.

⁴² Tóth 2008: 11–17.

⁴³ Gyarmati 2000; Gyarmati 2011: 112–295.

⁴⁴ Bánkuti 2011; Rainer 2008, 2018; Ungváry 2013.

⁴⁵ Rainer 2011.

A magyarországi németek elleni állambiztonsági intézkedéssorozatok második hulláma az 1956-os forradalmat követő megtorlások során, illetve azok lezárulta után kezdődött meg. Az állambiztonság figyelme ekkor az emigrációra, a nyugati emigráció ellenséges tevékenységének felderítésére irányult⁴⁶ – kevés sikerrel. Az idegenforgalmi nyitással együtt azonban új ellenségek ellen kellett küzdeni, az egyre nagyobb létszámú nyugati turista érkezésével együtt a kémelhárítás feltételezte az ellenséges szándékú személyek, kémek, ügynökök magasabb arányú beutazását is. A nyugati emigráció egészen a rendszerváltásig a hírszerzés és a kémelhárítás célkeresztjében maradt, de újabb és újabb, a Magyar Népköztársaság elleni ellenséges diverziót folytató csoportok és személyek is a látókörükbe kerültek: a kitelepített magyarországi németek mellett nyugati üzletemberek és a térséggel foglalkozó tudósok, kutatók, akiket mind kémkedéssel gyanúsítottak.

Az állambiztonsági szempontból veszélyesnek minősülő beutazók köre, illetve annak változása a mindenkori ellenségképek alakulását, az államhatalom vélt, esetleg valós ellenségeinek időben változó körét mutatja meg. Az állambiztonság által 1944-től kezdődően a magyarországi németekről – újra – összegyűjtött iratok alapvetően meghatározták a belügyi szervek ellenségképének formálódását az 1960-as években is, amikor az egyre nyitottabb utazási lehetőségek révén a kitelepített magyarországi németek már nyugati rokonlátogatóként, esetleg turistaként érkeztek az országba. Az állambiztonság számára ezek a nyugati állampolgárok a kémtevékenységgel gyanúsítható, ún. külső ellenségek körébe tartoztak, ehhez járult, hogy a nyugati fogyasztói társadalom értékrendjét és tárgyi kultúráját közvetítették a szocialista Magyarország felé. A kémtevékenység gyanúja mellett a beutazó nyugati turisták létszámnövekedésének legfőbb veszélye a nyugati ideológiai diverzió terjedése, a fellazító politika volt, ami alapvetően a nyugati életstílus csábításaként jelent meg a rokonlátogatók esetében.

A magyarországi németek elleni intézkedéssorozatok az 1940-es évek második felében az állami szintre emelt ellenségkép-kreálást és bűnbakképzést példázzák.⁴⁷ Az 1957-ben megnyitott, „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban” című háromkötetesre duzzadt objektumdosszié⁴⁸ első része alapvetően a magyarországi németekkel kapcsolatos korábbi, 1944 végétől összegyűjtött iratok másolatait tartalmazza, melyek a svábok által Magyarország ellen elkövetett bűntettek felidézését szolgálták.⁴⁹ A kommunikatív emlékezet elmélete⁵⁰ felől közelítve azt mondhatjuk, hogy a magyarországi németekkel kapcsolatos, akár pozitív előjelű egyéni emlékezetre ráakódott átpolitizált, sőt, politikai szempontok mentén instrumentalizált emlékezetkultúra határozta meg a svábokkal kapcsolatos kollektív értékpreferenciákat az 1960-as évek Magyarországon, és főként az állambiztonság hivatásos állományáé esetében.

⁴⁶ Baráth 2011a.

⁴⁷ László 2013: 47–48.

⁴⁸ Seewann 2013: 386–387.

⁴⁹ Welzer 2005; Welzer–Moller–Tschugnal 2002.

⁵⁰ Tóth 2017: 56–66.

Az állambiztonság a Kádár-rendszer konszolidálódása idején is igyekezett fenntartani a hiszterizált hidegháborús és ellenforradalmi viszonyokat, ahol csak az lehetséges volt: ellenségeket keresett – és talált. A magyar állambiztonság ebben a megközelítésben jól választotta ki a kitelepített és a Magyarországon élő németeket, hiszen esetükben egy olyan ellenségképet, illetve egy olyan feltételezett ellenséges csoportot sikerült találniuk, akikkel szemben hatékonyan alkalmazhatóak voltak az állambiztonság hidegháborús toposzai és a kémelhárítás kliséi. Ráadásul ezt a csoportot – hivatalos diplomáciai kapcsolatok hiányában – az NSZK sem tudta volna hatékonyan megvédeni, és nyilvánvaló volt, hogy Magyarországon sem lett volna senki, sem a pártban, sem a belügyben, sem más platformon,⁵¹ aki az eljárások és a nagyobb nyilvánosságot kapott ügyek esetében szót emelt volna. Így ez a csoport, illetve az esetek túlnyomó többségében egy-egy egyén vagy család, teljesen védtelenül állt az állambiztonsági és rendőrségi intézkedésekkel szemben.

Az állambiztonság ellenségképei fokozatosan átalakultak, miközben a rendszerváltásig megőriztek bizonyos alapvető vonásokat, viszonyítási pontokat, hiszen a rendszer – változásai ellenére – alapjaiban szovjet típusú, marxista alapú társadalmi-politikai-gazdasági berendezkedésű maradt, és a hidegháború változó intenzitású hullámaiban is mindvégig a Szovjetunió oldalán állt. Az állambiztonsági munka ellenségképeinek változását is ezek a folyamatok, illetve változatlan tényezők határozták meg. Az állambiztonság tisztjei továbbra is ellenségként tekintettek a Nyugatról érkezőkre, a turisták és a rokonlátogatók mellett később a gazdasági és tudományos élet képviselőire is, miközben ez utóbbi csoport az állam és a pártvezetés számára már barátként, partnerként, sőt, a rendszerváltás felé közeledve a gazdaság számára létfontosságú kapcsolatként jelent meg. Az állambiztonság számára az 1980-as évek második felében formálódó ellenzék és az ő nyugati, illetve a blokkon belüli országok ellenzéki csoportjaival való kapcsolataik jelentettek egy újabb célterületet. Itt egy ideig ismét találkozott állam és állambiztonsága ellenségképe, ám a belügyi szervek – saját pozíciójukat is féltve – végül még a rendszerváltás eseményein túlnyúlva is teljesíteni igyekeztek a feladatot, túlfeszítették a kereteket.⁵²

* * *

Az állandó ellenőrzés és megfigyelés, vagy akár csak annak fenyegető lehetősége generációkon át ható bizonytalanságot és bizalmatlanságot eredményezett, s ennek hosszú távú hatásai, kvázi mint egy kollektív (kelet-európai) poszttraumás stressz-szindróma, determinálja kulturális emlékezetünket és máig érzékelhető. Gyakran tárgyalt kérdés, hogy vajon a megfigyelték tudják-e, tudták-e, hogy megfigyelik őket – a megfigyelték, bármilyen személyek, másként viselkednek, ha tudják, hogy ők éppen megfigyelés alatt állnak, legyen az egy kísérleti

⁵¹ Baráth 2011b; Gyarmati 2010.

⁵² Esterházy 2002: 163 (kiemelés az eredetiben).

szituáció, vagy akár egy állambiztonsági megfigyelés. Az állambiztonsági iratokban, jelentésekben, majd az azokat elemző és kiértékelő összefoglalókban láthatjuk, hogyan használja fel az állambiztonság a legártatlanabb jelentéseket is. Tudtak-e vajon a megfigyelték célszemélyi mivoltukról, illetve sejtették-e vajon tetteik és az azokról készült jelentések jelentőségét és veszélyességét? Esterházyt idézve: „Ártalmatlan kis színes, de már tudjuk, semmi sem ártalmatlan: *A jelentés bizonyítja, hogy K. M. és családja kapcsolatot tart fenn K. K.-val és családjával. [...]* Ezek az adatok számunkra operatív szempontból érdekesek.”⁵³

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. M-dossziék (Munkadossziék).

M-23 281. „Csilla”.

M-30 265. „Kardos”.

M-31 526. „Kardos”.

M-32 729. „Rozgonyi”.

3.2.5. O-dossziék (Objektumdossziék).

O-8-121/I., II, III. „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban”.

4.1. A-anyagok.

A-2087. Az operatív úton nyert bizonyítékok jogi erejűvé tételének áttekintése, 1978.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz–C. H. Beck Verlag, Budapest–München.

Baberowski, Jörg 2019: *Az erőszak terei*. Európa, Budapest.

Balogh László Levente 2011: Állam és erőszak. *Politikatudományi Szemle* (20.) 1. 119–134.

Baráth Magdolna 2011a: Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához. *Betekintő* (5.) 3. http://www.betekinto.hu/2011_3_barath – utolsó letöltés: 2019. december 20.

Baráth Magdolna 2011b: Adalékok a magyar és szovjet hírszerző szervek együttműködéséhez. In: Bánkuti Gábor – Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. L'Harmattan, Budapest, 29–42.

⁵³ Esterházy 2002: 163 (kiemelés az eredetiben).

- Bánkuti Gábor 2011: *Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965*. L'Harmattan–Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya–ÁBTL, Budapest.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Józsvöveg, Budapest.
- Bergmann, Christian 1999: *Die Sprache der Stasi. Ein Beitrag zur Sprachkritik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Cseh Gergő Bendegúz 1999: A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Történeti Hivatal, Budapest, 73–90.
- Esterházy Péter 2002: *Javított kiadás. Melléklet a Harmonia Caelestishez*. Magvető, Budapest.
- Engelmann, Roger – Florath, Bernd – Heidemeyer, Helge – Münkkel, Dniela – Polzin, Arno – Süß, Walter (Hg.) 2011: *Das MfS-Lexikon*. Ch. Links Verlag, Berlin.
- Foucault, Michel 1991: A diskurzus rendje. *Holmi* (3.) 7. 868–889.
- Förster, Günter 1996: *Die Juristische Hochschule des Ministeriums für Staatssicherheit*. BStU, Berlin.
- Förster, Günter 1997: *Die Dissertationen an der „Juristischen Hochschule“ des MfS Eine annotierte Bibliographie*. BStU, Berlin.
- Förster, Günter 1998: *Bibliographie der Diplomarbeiten und Abschlussarbeiten an der Hochschule des MfS*. BStU, Berlin.
- Galtung, Johan 1982: *Strukturelle Gewalt. Beiträge zur Friedens- und Konfliktforschung*. Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg.
- Gieseke, Jens (Hg.) 1994: *Doktoren der Tschechistik. Die Promovenden der „Juristischen Hochschule“ des MfS*. BStU, Berlin.
- Gieseke, Jens 2001: *Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990*. Deutsche Verlags-Anstalt, München.
- Gyarmati György 2000: *Allamvédelem a Rákosi-korszakban*. Történeti Hivatal, Budapest.
- Gyarmati György 2010: „Nem kár értük”: Az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989-ben. In: Okváth Imre (szerk.): *Állambiztonság és rendszerváltás*. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 35–61.
- Gyarmati György 2011: *Kísértő közelmúlt – avagy a rendszerváltás egyik deficitje*. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest.
- Hürtgen, Renate 2014: *Ausreise per Antrag: Der lange Weg nach drüben. Eine Studie über Herrschaft und Alltag in der DDR-Provinz. Analysen und Dokumente*. BStU–Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Koselleck, Reinhart 1997: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Józsvöveg Műhely, Budapest.
- Koselleck, Reinhart 2006: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Landwehr, Achim 2008: *Historische Diskursanalyse. Historische Einführungen*. Campus Verlag, Frankfurt–New York.
- Landwehr, Achim 2018: Diskurs und Diskursgeschichte. *Docupedia-Zeitgeschichte*. docupedia.de/zg/Landwehr_diskursgeschichte_v2_de_2018 – utolsó letöltés: 2019. január 18.

- László János 2013: Bűnbakképzés és nemzeti identitás, avagy a szociálpszichológia mint empirikus társadalomtudomány. In Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz–MTT–ÁBTL, Pécs–Budapest, 43–61.
- Mills, Sara 2007: *Der Diskurs. Begriff, Theorie, Praxis*. A. Francke Verlag, Tübingen–Basel.
- Pók Attila 2013: Bűnbakok a magyar történelmi gondolkodásban. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz–MTT–ÁBTL, Pécs–Budapest, 15–32.
- Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Rainer M. János 2011: *Bevezetés a Kádárizmusba*. 1956-os Intézet–L'Harmattan, Budapest.
- Rainer M. János 2018: *Századosok*. Osiris–OSZK, Budapest.
- Slachta Krisztina 2011: A Stasi operatív csoportja Magyarországon 1964–1989. In: Bánkuti Gábor – Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. L'Harmattan, Budapest, 101–112.
- Slachta Krisztina 2016: *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon. 1956–1990*. ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs.
- Slachta Krisztina 2017: Zur historiographischen Aufarbeitung kommunistischer Geheimdienst-Kooperationen. Die DDR-Staatssicherheit in Ungarn, 1964–1990. In: K. Lengyel, Zsolt – Göllner, Ralf Thomas – Aschauer, Wolfgang (Hg.): *Ungarn Deutschland Europa. Einblicke in ein schwieriges Verhältnis*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 57–73.
- Slachta Krisztina 2018: A turizmus mint a kulturális ellenállás állambiztonsági megfigyelésének transznacionális gyakorlata. In: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Schreibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban: Gyűjtemények története*. MTA BTK TTI, Budapest, 331–344.
- Slachta Krisztina 2019: Reisen durch den Eisernen Vorhang: Familientreffen, Verwandtschaftsbesuche, Urlauber und die ungarische Staatssicherheit, 1955–1960. *Spiegelungen. Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*. (14.) 1. 11–20.
- Seewann, Gerhard 2013: Politikai tisztogatás Magyarországon a második világháború után. Franz Basch népbírói pere. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz–MTT–ÁBTL, Pécs–Budapest, 383–404.
- Suckut, Siegfried (Hg.) 2001: *Wörterbuch der Staatssicherheit. Definitionen zur „politisch-operativen Arbeit“*. BStU–Ch. Links Verlag, Berlin.
- Tomka Béla 2018: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas* (33.) 3. 170–185.
- Tóth Ágnes 2008: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Gondolat, Budapest.

- Tóth Ágnes 2017: *Németek Magyarországon 1950–1970*. (Doktori disszertáció.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Ungváry Krisztián 2013: Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989*. 1956-os Intézet–Jaffa, Budapest, 13–80.
- Weber, Max 1998: A politika mint hivatás. In: Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris, Budapest, 156–209.
- Welzer, Harald 2005: *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. C. H. Beck Verlag, München.
- Welzer, Harald – Moller, Sabine – Tschugnall, Karoline 2002: *„Opa war kein Nazi”. Nationalismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Vörös Géza

Apácák a politikai rendőrség célkeresztjében, avagy mennyit ér egy lehallgatókészülék?

A második világháború befejezését követő időszakban a Magyarországot megszálló szovjet hadsereg segítségével a Magyar Kommunista Párt (MKP) magához ragadta a politikai hatalmat, és Moszkva által ellenőrzött diktatúrát épített ki. Az MKP legfőbb célja az volt, hogy minél hamarabb leszámoljon politikai ellenfeleivel, illetve az ideológiailag vele szemben álló, nagy társadalmi támogatást élvező szervezetekkel. A politikai vetélytársak mellett az egyik legnagyobb ellenfélnek a társadalom szövetébe évszázadok alatt beágyazódott Magyar Katolikus Egyház tűnt. A pártállami diktatúra egyházpolitikája nem egyszerűen megtörni akarta az egyházakat olyan törvényekkel, rendeletekkel és egyéb módszerekkel, amelyek működési lehetőségeiket korlátozták, hanem hatalmi eszközeivel egyesenes megsemmisítésüket, működésük ellehetetlenítését, vagy legalábbis teljes ellenőrzésük megvalósítását tűzte ki végcélul.¹

1950 nyarán közrendészeti és közbiztonsági okokra hivatkozva több mint kétezer apácát és férfi szerzetest kényszerítettek rentházuk elhagyására. Bár a Magyar Katolikus Egyház 1950. augusztus 30-án aláírta az állammal azt a megállapodást, amely rendezte viszonyukat, az 1950. szeptember 7-én kihirdetett 34. számú törvényerejű rendelet ennek ellenére – négy kivétellel – az összes magyarországi szerzetesrend működési engedélyének a felfüggesztéséről rendelkezett. Így az 1921-ben alapított Jézus Szíve (Népleányai) Társasága női rend is erre a sorsra jutott. Tanulmányomban e kevésbé ismert világi vallásos társaság létrejöttét és tevékenységét mutatom be, valamint azt vizsgálom, hogy a 20. század folyamán, de különösen a kommunista diktatúra idején, a keresztény tökéletesség megszerzésére és az apostolkodás teljes gyakorlására törekedő Társaság tagjai hogyan próbálták az evangéliumi tanácsokat követni, a szabályzatukban lefektetett előírásokat betartani és a feladatokat ellátni. A Jézus Szíve (Népleányai) Társasága működésének elsősorban a Kádár-korszak 1960-as éveire eső történetét abból a szempontból vizsgálom, hogy az állambiztonság a pártállami egyházpolitika részéről milyen direktívákat kapott, az ezek végrehajtása érdekében bevett titkos módszerekkel milyen információkat tudott összegyűjteni, ezen adatok tükrében hogyan zárultak a nyomozások, és ezt követően a testvéreknek milyen lehetőségeik maradtak a fennmaradásra.

¹ Mészáros 1993: 31–33; Balogh 1997: 387–390; Tomka 2005: 28–32; Bánkuti 2010: 81.

AZ EGYHÁZAK MŰKÖDÉSI KERETEI

Az ország irányítását 1948-ban magához ragadó kommunista pártvezetés – bár alkotmányban rögzítette a vallás szabad gyakorlásának jogát – nem tűrte az ellenfelet: a vallás megszüntetését, az egyházak felszámolását elsődleges célnak tekintette.² A Rákosi-diktatúrában ezt elsősorban a bibliai „űzd el a pásztort, és szétszéled a nyáj” koncepció jegyében, az egyházak elleni adminisztratív intézkedésekkel, megtorlásokkal, koncepciók perек sorozatával kívánták megvalósítani. 1949 végére az egypártrendszer irányítói lemondatásokkal, áthelyezésekkel, internálással vagy börtönbüntetéssel elérték, hogy a lényegesebb egyházi posztokon őrségváltás következett be.³

A Rákosi Mátyás vezette kommunista diktatúra Magyar Katolikus Egyházzal szembeni radikális intézkedései közül kiemelkedik a szerzetesrendek felszámolása. 1950. május 25-én terjesztette a kommunista pártvezetés elé Révai József népművelési miniszter *Harc a klerikális reakció ellen* című referátumát, amelyben indokolni próbálta a pártállam egyházellenes adminisztratív intézkedéseit. A miniszter szerint:

„[A] kolduló és missziós rendek tagjai járják az országot, és mint az imperialisták agitátorai, mint reakciós hírverők lépnek fel. A tanító szerzetesrendek tagjai, megtagadva a tanítást, mint lelkészek helyezkedtek el, aminek következtében a papok létszáma indokolatlanul megnőtt, megduzzadt a klerikális reakció agitátor apparátusa, amelynek terheit végső soron a dolgozó nép viseli. Ezt a helyzetet a magyar népi demokrácia nem tűrheti tovább.”⁴

A Révai-féle referátum alapján az állampárt, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1950. június 1-jén határozatot hozott a „klerikális reakció elleni harcról”, amelyben az egyházakkal szembeni fellépés fokozását, a teljes ellenőrzés megvalósítását tűzték ki célul.⁵ 1950 júniusa és augusztusa között „közrendészeti és közbiztonsági” okokra hivatkozva több hullámban majdnem háromezer szerzetesnővért és férfi szerzetest kényszerítettek rendházuk elhagyására, főként a déli és a nyugati határ mentén.⁶

A Magyar Katolikus Egyház 1950. augusztus 30-án írta alá azt a megállapodást az állammal, amely rendezte a viszonyukat. A dokumentum szerint a Püspöki Kar támogatásáról biztosította „a Magyar Népköztársaság államrendjét”, a pártállam vezetése ígéretet tett arra, hogy „a Népköztársaság Alkotmányának értelmében biztosítja a katolikus hívek számára a teljes vallásszabadságot,

² Balogh 2008: 51–60.

³ Ladányi 1999: 111–119; Gergely 2001: 31–50.; Balogh 2002: 206–255; Fabiny 2002: 38–46.

⁴ Bánkúti 2011: 37.

⁵ MDP határozatai 1951: 164. A határozat a „protestáns egyházakban, a zsidó egyházakban jelentkező reakciós irányzatokkal” szembeni fellépést is megemlíti (MDP határozatai 1951: 168).

⁶ Balogh–Gergely 1993: 291–292; Bánkúti 2011: 38–40.

ugyancsak biztosítja a katolikus egyház számára a működési szabadságot”.⁷ Azonban hiába tett hangzatos ígéreteket a kormány a megállapodásban, azokat ténylegesen betartani nem akarta. Ennek egyik bizonyítéka volt a magyarországi szerzetesrendek működési engedélyének a megszüntetéséről szóló 34. számú törvényerejű rendelet, amely négy kivétellel az összes szerzetesrend működési engedélyét megvonta.⁸ A működési engedélyét elvesztő 20 férfi és 43 női szerzetesrend összesen több mint tizenegyezer tagjának három hónapot adtak rendházaik elhagyására.⁹ Megélhetésüket kisebb részben az egyházmegyékben végzett lelkipásztori munka jelentette, a többségük azonban valamilyen polgári állásban volt kénytelen elhelyezkedni. Jó néhányan kiléptek a rendjükből, sokan az emigrációt választották, mások pedig, ellenállva a kommunista hatalom intézkedéseinek, megtorlásként börtönbe vagy internáló táborba kerültek.¹⁰ A feloszlott rendek ingó és ingatlan vagyona állami tulajdonba került. A végrehajtási utasításnak megfelelően leltározó bizottságokat hoztak létre, amelyek tételesen összeírták e vagyont.¹¹ A működési engedélyüktől megfosztott szerzetesrendi közösségek ezt követően csak illegális formában folytathatták egyházi tevékenységüket, amelyet igyekeztek a lehető legjobban elrejteni a pártállam kutató szemei elől. A szerzetesek a túlélést is kockáztatva, megpróbálták fogadalmukat és rendi kereteiket megtartani. Kisebb közösségekben működtek tovább; az egyes csoportok a kijelölt elöljárókon keresztül kapcsolatot tartva tevékenykedtek elsősorban a pasztoráció, a hitoktatás és a rendi utánpótlás képzése területén.¹²

A Rákosi-rendszert túlélő egyházakat a pártállam igyekezett saját céljai elérésére felhasználni. Korlátozó intézkedései ellenére a Kádár-korszak egyházpolitikája engedte, hogy az egyházak ellenőrzött keretek között bár, de folytathassák tevékenységüket, cserébe az állampárt politikájának támogatására kellett buzdítaniuk híveiket.¹³ 1958-tól a sztálinista módszereket fokozatosan a kifinomultabb eszközök váltották fel.¹⁴ A harcot immár a vallásos világnézet, és nem az egyház ellen kellett megvívni, ezért vált hangsúlyossá az ideológiai oktatás: „a proletárdiktatúra államának egyik fő feladata az egész nép szocialista átnevelése”.¹⁵ A kommunista politikai vezetés kategorikusan kizárta annak a lehetőségét, hogy az egyházak a meglévő jogi kereteken túl az ifjúság nevelésével is foglalkozhas-

⁷ Balogh–Gergely 2005: 945.

⁸ Balogh–Gergely 2005: 947–948. A kivételek a férfi rendek közül a bencések, a ferencesek és a piaristák, a női rendek közül pedig egyedül a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek voltak.

⁹ Gergely–Kardos–Rottler 1997: 220. A *Magyar Katolikus Lexikon* 'Szerzetesek és apácák elhurcolása' szócikke szerint a 23 férfi (2582 fő) és 40 női (8956 fő) rend működési engedélyét megvonták, a 635 rendházat folszerelésével és tartozékaival együtt kisajátították.

¹⁰ Balogh 1997: 398; Tomka 2005: 84.

¹¹ Köbel 2005: 50–51.

¹² Bánkuti 2011: 81–82.

¹³ Mészáros 1994: 200; Pál 1995: 195–199; Gárdonyi 2004: 28–29.

¹⁴ Balogh 1997: 392–394.

¹⁵ Köbel 2005: 133.

sanak.¹⁶ A vallásszabadság „csupán a templomban gyakorolható vallásosságot” jelentette.¹⁷ Ezért mindazokat az egyházi személyeket, akik nem tartották be ezeket az egyházpolitika által előírt kereteket, a végrehajtó hatalom ellenségként kezelte, és velük szemben az Állami Egyházügyi Hivatal, illetve az állambiztonság segítségével megtorló intézkedéseket foganatosított.

CÉLKERESZTBEN A SZERZETESRENDEK

Az állambiztonságnak az egyházakkal szemben alkalmazott módszerek használatában az éppen aktuális egyházpolitikai irányelvek szabtak határokat. A Kádár-korszak egyházpolitikája a megszorítások ellenére is azon gondolat mentén haladt, hogy ha már az egyházakat a Rákosi-rendszerben a kitartó próbálkozások ellenére sem sikerült megsemmisíteni, akkor most meg kell kísérelni felhasználni őket az állam, a párt érdekeinek érvényesítésére, nemzetközi helyzetének erősítésére, elfogadtatására.¹⁸ Az MSZMP Politikai Bizottságának (PB) 1958. június 10-i határozatában fogalmazódott meg a következő évtizedek egyházpolitikájának alaptézise, miszerint: „mivel az egyházak a szocializmus körülményei között is hosszú ideig létezni fognak, szükséges a szocialista állam és a különböző egyházak közötti együttműködés”.¹⁹ 1958-tól, illetve a megtorlások befejeződésével nemcsak a politikai retorika, hanem az állambiztonsági módszerek alkalmazása is finomodott. Az állambiztonsági munkában a letartóztatások helyett egyre inkább a korabeli jogszabályok által büntetendő tevékenységek megelőzésére és a differenciált operatív megelőző intézkedések megtételére helyezték a hangsúlyt. Azonban a korabeli jogszabályokat, rendelkezéseket be nem tartó egyházi személyekre gyorsan rásütötték a klerikális reakcióhoz tartozás bélyegét, ami lehetővé tette velük szemben a rendőrhatalom fellépését.²⁰

A belügyi szervek, így az állambiztonság működését is normák (parancsok, utasítások, intézkedések, körlevelek) szabályozták. A rendvédelmi szervek tevékenységét érintő jogszabályok kialakításakor mindig figyelembe kellett venni, hogy a párt legfelső vezetése milyen irányelvet fogalmazott meg ezekkel kapcsolatban. A politikai vezetés pedig a szaktárcát vezető miniszter javaslatának figyelembevételével hozta meg az erre vonatkozó határozatát, és ezt követően ez alapján készültek el a normák. Így történt 1966-ban is, amikor január 27-én Benkei András belügyminiszter az 1956-os forradalom leverésének tizedik évfordulójához közeledve jelentést készített az MSZMP KB PB számára a „belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről”. Ebben leírta a belső ellenséggel

¹⁶ Balogh–Gergely 2005: 1006.

¹⁷ Mészáros 1994: 202.

¹⁸ Balogh 1997: 393–394.

¹⁹ Balogh–Gergely 2005: 1003.

²⁰ ÁBTL 3.1.9. V-150 392/4. 43–67; ÁBTL 4.1. A-3222. 2–18, 30–31; ÁBTL 4.1. A-1353/1. 16–19; ÁBTL 4.1. A-3829/15. 14–20; ÁBTL 4.1. A-3971. 9–13.

folytatott harc főbb állomásait 1956-tól 1966-ig, és felvázolta az ellenséges tevékenység néhány jellemzőjét. Az egyházakkal kapcsolatban Benkei kiemelte:

„[A] különböző egyházak fedése alatt tevékenykedő ellenséges körök aktivitását nagymértékben befolyásolta a kormány és a Vatikán közötti megállapodás, a velük szemben foganatosított különböző politikai intézkedések. A megállapodás erősítette a haladó és lojális erőket és átmeneti zavart okozott a reakciós és illegális tevékenységet kifejtők körében. A reakciós egyházi körök és személyek az egyezmény alapján elfogadták a szocializmus építését, mint programot, ugyanakkor erről a platformról támadják rendszerünket. A legaktívabbak a felosztatott szerzetesrendek vezetői és tagjai, elsősorban a jezsuiták. Jelenleg 145 fő ellen folyik aktív feldolgozó munka. [...] A korábban felosztatott szerzetesrendek egy része illegálisan újjászerveződött és rendi életet él (Pálos-rend, Domonkos-rend, apácarendek).”²¹

Az egyházak tevékenységével kapcsolatban felvetett problémák megoldására a belügyminiszter jelentésében megoldást is javasolt. Eszerint „határozott adminisztratív intézkedésekkel fel kell számolni az illegálisan újjászerveződött szerzetes rendeket [sic!] és meg kell akadályozni az újjászerveződésüket”.

A Politikai Bizottság 1966. február 1-jén tartott ülésén harmadik napirendi pontként tárgyalta a belügyminiszter által előadott jelentést, amelyhez Fehér Lajos, Szirmai István, Nyers Rezső, Nemes Dezső, Gáspár Sándor és Kádár János szóltak hozzá. Az ülésen többek között azt vitatták meg, hogy belügyi jelzés alapján kiket lehet vezető pozícióban az ellenséges kategóriába sorolni és ezért a munkahelyéről elbocsájtani, és kik legyenek azok, akik bár kritizálják a rendszert, de szakértelmüknek köszönhetően fontos, hogy ne fosszák meg őket az állásuktól. A vitában az az álláspont kerekedett felül, amit Kádár is megfogalmazott:

„[A] cél az, hogy tényleg ne szaporítsuk a népköztársaság ellenségeinek a számát. És mi marxisták vagyunk, hiszünk a személyiségek fejlődésében. Ez is figyelemre méltó szempont. Itt van a javaslat a vezető állásokban levők eltávolítására. Érvényesíteni kell azt a követelményt, ami felmerült, hogy azt a bizonyos belügyi véleményt, ami megalapozza, össze kell vetni az illetékes hivatali főnökök tapasztalataival és abból kell kiszűrni, hogy kell vagy nem kell, el kell távolítani vagy maradjon.”²²

A főtitkár kijelentette: „egyetértek azzal, hogy a BM különösen az ideológiai területre összpontosítsa figyelmét. Most nem a HM-ben van a fő terület, nem a BM-nen [sic!], most ez a fő terület. Ideológiai területen kell dolgozni.” Mindezek ellenére az egyházak e napirendi pont tárgyalásakor nem lettek nevesítve, mivel a fő ellenséges területnek ekkor már inkább a nyugati világ szocia-

²¹ MNL OL M-KS 288-5 386. ó. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak a belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről, 1966. január 27.

²² MNL OL M-KS 288-5 386. ó. e. Jelentés a Politikai Bizottságnak a belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről, 1966. január 27.

lista rendszerre ható „fellazító” tevékenysége számított. Az ülésről kiadott határozatban azonban a „revizionista, nacionalista ellenséges személyek”, a „megszűnt polgári pártok ellenséges elemei”, a „horthysta erőszakoszervek volt tagjai” mellett már megjelent az „egyházi reakció” is.²³ A határozat készítői megállapították, hogy

„[...] az egyházi reakción belül a fő erőt továbbra is a katolikus reakció képviseli. Ideológiai befolyása az utolsó két évben némiképp növekedett. E tényt elsősorban az egyházi szertartásokon részt vevők növekvő száma, az illegális hitoktatás terjedése, az egyházi középiskolákba való túljelentkezések mutatják. Fokozottabb erőfeszítéseket tesznek az ifjúság befolyásolására és megnyerésére. A korábban felozlatott szerzetesrendek egy része illegálisan újjászerveződött és rendi életet él.”²⁴

Feladatként a PB az ellenségesnek minősített tevékenységek folytatói-val szemben elsősorban a munkahelyükről történő eltávolítást határozta meg. Ennek végrehajtásában a BM az adott szervezet vezetőivel együtt hozott közös döntésükkel helyezték jobban ellenőrizhető munkakörbe azokat, akik a pártállamra veszélyes nézeteket hirdettek. Az egyházi személyekkel kapcsolatban azonban erőteljesebben fogalmaztak a dokumentum készítői. Eszerint a feladat az volt, hogy „határozott adminisztratív intézkedésekkel fel kell számolni az illegálisan újjászerveződött szerzetesrendeket”.²⁵ Ennek végrehajtására adta ki 1966. március 19-én Benkei András belügyminiszter 0014/1966. számú parancsát, amelyben elrendelte a működési engedéllyel nem rendelkező szerzetesrendek szervezetének felderítését, működésének ellenőrzését. A belügyi norma alapján a rendőrtiszteknek büntető eljárások megindításával, operatív intézkedések megtételével, valamint más állami szervekkel, elsősorban az Állami Egyházügyi Hivatallal együttműködve kellett megakadályozniuk az illegálisan működő szerzetesrendek újjászerveződését, s felszámolni működésüket.²⁶ A belügyminiszter parancsában jelezte az állomány részére, hogy feladatuk végrehajtása során „vegyék figyelembe a Btk. 207. §. alkalmazási lehetőségét is”. Az 1961. évi V., vagyis a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről szóló törvény 207. §-a az egyesülési joggal való visszaélésről rendelkezett. Eszerint aki „aki olyan egyesület vezetésében vagy szervezésében vesz részt, amelynek működését az illetékes felügyeleti szerv nem vette tudomásul, egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”.²⁷ Benkei ezzel arra adott utasítást, hogy a nyomozó szervek olyan

²³ MNL OL M-KS 288-5 386. ő. e. A Politikai Bizottság 1966. február 1-i határozata a belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről.

²⁴ MNL OL M-KS 288-5 386. ő. e. A Politikai Bizottság 1966. február 1-i határozata a belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről.

²⁵ MNL OL M-KS 288-5 386. ő. e. A Politikai Bizottság 1966. február 1-i határozata a belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről.

²⁶ ÁBTL 4.2. 10-21/14/1966.

²⁷ 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről (<http://www.jogiportal.hu/index.php?id=qko4y25brxtctd8vw&state=19790414&menu=view> – utolsó letöltés:

bizonyítékokat is gyűjtsenek, amelyek lehetővé teszik a bíróságok számára, hogy a fenti jogszabály alkalmazásával akár börtönbüntetésre is ítélhessék a működési engedély nélkül tevékenykedő szerzeteseket.

A belügyminiszteri parancs kiadását néhány héttel később követte Galambos József belügyminiszter-helyettes 007/1966. számú utasítása, amely részletesen meghatározta a BM III., Állambiztonsági Főcsoportfőnöksége számára a szerzetesrendekkel kapcsolatban végrehajtandó feladatokat. A nyomozati munka meghatározása előtt a rendőr vezérőrnagy röviden bemutatta a szerzetesrendek jelenlegi helyzetét.

„[A]z 1950. évi 34. tvr. alapján feloszlott szerzetesrendek illegálisan újjászerveződtek és külső ösztönzésre aktivizálódtak. A jelenlegi adataink szerint 20 férfi és 21 női rend folytat jelentősebb illegális tevékenységet. Az illegális rendek az egyházi reakció bázisát és legszervezettebb erejét képezik. Széleskörű »missziós« tevékenységükkel fejlesztik a hitéletet. Társadalmilag legveszélyesebb az ifjúság körében végzett ellenséges tevékenységük. Az illegális szerzetesek és szerzetesnők közül többen súlyos államellenes bűncselekményeket követnek el felhasználva ehhez az illegális szerzetesrendi kereteket és jelentős anyagi eszközeiket. Nagyobb számban követnek el gazdasági bűncselekményeket külföldi anyagi forrásaik felhasználásával. Az illegális szerzetesrendeket megalapozott politikai, operatív és adminisztratív intézkedések széles skálájának együttes alkalmazásával fel kell számolni.”²⁸

A belügyi norma egyértelműen fogalmazott: fel kell számolni a működési engedéllyel nem rendelkező szerzetesrendeket. Ennek érdekében Galambos nyolc pontban foglalta össze az állambiztonsági munkában elvárt teendőket. Az utasítás értelmében a BM III/III., vagyis a Belső Reakció és Szabotázselhárító Csoportfőnökség egyházi elhárítási vonalon dolgozó tisztjei szorosabb hálózati ellenőrzés alá vonták a szerzetesrendeket, külföldi központjaikat és kapcsolataikat, fokozott figyelemmel kísérték az ifjúság vallásos nevelésével foglalkozó egyházi személyeket, és az Országos Rendőr-főkapitánysággal közösen végezték a gazdasági tevékenységek ellenőrzését. Az utasítás előírta, hogy az állambiztonság az Állami Egyházügyi Hivatallal együttműködve a szocialista rendszerhez lojális egyházi személyek segítségével próbálja meg az ellenségesnek tekintett szerzeteseket eltávolítani a rendi keretektől. A belügyminiszter-helyettes utasította az operatív tiszteket, hogy a rendi utánpótlás kiválasztásával és nevelésével foglalkozókkal szemben, az általuk megítélt helyzet súlyosságához mérten használják a rendőri figyelmeztetést, a rendőri felügyelet alá helyezést, szabálysértési eljárás vagy akár bírósági eljárás kezdeményezését is. A feladatok végrehajtásának koordinálásáért a BM III/III-2. osztály vezetője felelt.²⁹ Az elvégzendő feladatok súlyát jelezte, hogy Galambos az utasításában előírta a budapesti és a megyei

2020. január 17.).

²⁸ ÁBTL 4.2. 10-24/7/1966. 1.

²⁹ Az állambiztonság egyházi elhárításának szervezettörténetéhez: Vörös 2009: 3–19.

főkapitányoknak, hogy „biztosítsák e fontos politikai és operatív feladatok végrehajtásához szükséges operatív erők és eszközök megfelelő biztosítását”.³⁰ Ezeknek a belügyi normáknak a megszületése jól jelzi, hogy a politikai akarat végrehajtása érdekében az állambiztonság gépezete mozgásba lendült az engedély nélküli szerzetesrendek tevékenységének felderítésére és működésük ellehetetlenítésére, így várható volt, hogy hamarosan a Jézus Szíve (Népleányai) Társasága is újból a politikai rendőrség látókörébe kerül.

A JÉZUS SZÍVE (NÉPLEÁNYAI) TÁRSASÁGA

„Negyvenéves föld alá kényszerültség után újra a föld színére kerülhettünk. Szabad megvallanunk, kik vagyunk. Szabad önazonosságunk szerint élnünk. Kimondhatatlan az örömünk.” Ezekkel a sorokkal kezdi bevezetőjét Bányai Ilona általános előljáró a Jézus Szíve Társasága hetvenéves történetét bemutató, rendszerváltás után megjelent kötetben.³¹ Hogyan is kezdődött a történetük? A Társaság alapítója Bíró Ferenc jezsuita szerzetes volt, aki igen jelentős szerepet játszott a Magyarországi Jezsuita Rendtartomány életében. Az elsősorban missziós tevékenységgel foglalkozó jezsuiták önálló magyar rendtartománya 1909-ben alakult meg.³² A rendtartomány tagjai között volt Bóta Jenő, Bíró Ferenc és Bangha Béla, akik életükkel és munkásságukkal meghatározó hatást gyakoroltak mind a rendre, mind a magyar katolikus egyházi életre. Bóta Ernő indított el egy olyan, a korszak társadalmának erkölcsi megújítását célzó mozgalmat, a Jézus Szíve Szövetséget, amellyel a hívők nagy tömegei körében szeretnék volna a Jézus Szíve-tiszteletet elterjeszteni.³³ A Szövetség vezetője 1914-től Bíró Ferenc lett, aki az eszme terjesztése érdekében 1915-ben megalapította a hetente megjelenő katolikus hitbuzgalmi lapot, a *Szív újságot*.³⁴ Az újsággal is a kor legjelentősebb katolikus lelkiismereti áramlatát, a Jézus Szíve tiszteletét kívánták népszerűsíteni. Az újság ismertsége folyamatosan növekedett, és 1930-ban olvasótábora már 400 000 főt számlált.³⁵

Bíró tevékenységére, és általa a Szövetség működésére nagy hatást gyakorolt XIII. Leó pápa 1891-ben kiadott „Rerum novarum” kezdetű enciklikájára.³⁶ Az első szociális pápai körlevél a munkásság nehéz helyzetére hívta fel a figyelmet, így a jezsuita szerzetes figyelme a társadalom alján álló csoportok felé fordult. Elfogadta, hogy neki az evangélium hirdetéséhez nem elég csak a hívek érkezésére várnia a templom falai között, hanem oda kell mennie, ahol

³⁰ ÁBTL 4.2. 10-24/7/1966.

³¹ Bányai 1992: 7.

³² Bánkuti 2011: 23.

³³ Bikfalvi 2016.

³⁴ Horváth 1992: 19.

³⁵ Mihalik 2019: 201.

³⁶ Az enciklikával kapcsolatban lásd a *Magyar Katolikus Lexikon* ’Rerum novarum’ szócikkét.

az emberek dolgoznak, illetve szórakoznak és egymással találkoznak, éppen úgy, ahogyan azt hajdan az Európát megtérítő kora középkori szerzetesek tették.³⁷ Azonban a háború miatt távol lévő férfiak hiánya fontos felismerésre vezette Bírót, nevezetesen arra, hogy nőket vonjon be a pasztorációs munkába. Számtalan feladatot kívánt rájuk bízni: gyermek és felnőtt hitoktatást, szentségekre való felkészítést, szükségképpéne létesítését, és ahol súlyos paphiány volt, ott akár még a lelkiáldozás elvégzését is, valamint gyakorlati ismeretek oktatását a környezetükben élők számára. E célok megvalósításának érdekében Bíró 1916-ban hitoktató-képző iskolát alapított, amely a Ward Kollégiumban kapott helyet.³⁸ Bíró fejében egy olyan szervezet terve körvonalazódott, amelyben az evangélium szerint élő apostolnők saját példájuk, tudásuk által próbálják hozzásegíteni a környezetükben élő embereket a lelki-szellemi-anyagi felemelkedéshez. Mindehhez Bíró az anyagi biztonságot is meg akarta teremteni, ezért 1917-ben könyvesboltot nyitott Jézus Szíve Szövetség Katolikus Sajtótermékeket Terjesztő Vállalat elnevezéssel, majd 1919-ben a céget a budapesti Horánszky utcába költöztette, ahol Korda néven részvénytársasággá alakította át.³⁹ Az apostolnők társaságát pedig 1918-ban kezdte el szervezni, amikor Csernoch János esztergomi hercegprímás jóváhagyta a Jézus Szíve Szövetség működését, amelynek számos tagja úgy nyilatkozott, hogy

„[...] életét teljes egészében Jézus Szíve országos terjesztésére egészen odaszánja. Ezen hivatásos apostolnők akár otthonukban élhetnek, akár együtt egy otthonban házi szabályok alatt. Csakis ily intézményes közeg által juthat a Szövetség rátermett, állandó munkaerőkhöz. Mivel ezen apostolnők Jézus Szíve szeretetéből teljesen a népnek szentelik az életüket, joggal nevezhetők a »Népleányainak.«⁴⁰

A Társaság tényleges megalapítására végül 1921. január 1-jén került sor, amikor tizenkét testvér tett esküt a Kongregációs Otthon kápolnájában.⁴¹

A Jézus Szíve (Népleányai) Társasága (*Societas Cordis Jesu*, SJC) olyan világi vallásos társaság, amelynek tagjai a keresztény tökéletesség megszerzésére és az apostolkodás teljes gyakorlására törekedő nők, akik az evangéliumi tanácsokat követik. A Társaság tagjaitól a három nyilvános szerzetesi fogadalmat (szegénység, engedelmesség, tisztaság) nem kívánják meg, de a tagok, bár nem nyilvánosan és nem örökre, de e hármas fogadalom betartását megígérik.⁴² A Társaságban „a közös életet, vagyis ugyanazon házban való tartózkodást a jogszabályok szerint tagjaiknak elő nem írják”, így az egyházjog szervezetüket szerzeteseket

³⁷ Fülöp 1992: 10.

³⁸ Horváth 1992: 20.

³⁹ *Corda Omnium Res Dicamus Amore*, vagyis Mindenek Szívének szenteljük oda dolgainkat szeretettel (Horváth 1992: 21–22).

⁴⁰ Bikfalvi 2014: 16.

⁴¹ Horváth 1992: 22.

⁴² Edelenyi 1999.

utánzó, fogadalom nélküli társaságoknak nevezi, tagjai pedig nem szerzetesek.⁴³ Az ilyen típusú egyházi intézményeket a II. vatikáni zsinatot követően *Societas Vitae Apostolicae*-nek, vagyis apostoli élet társaságának nevezték, amelyek belső életét saját vagy egyházmegyei vagy pápai jogú szabályok határozzák meg, tagjai testvéri közösségben élnek, magánfogadalommal vállalják az evangéliumi tanácsok megtartását.⁴⁴ A Jézus Szíve Társasága működéséhez az Esztergomi Főegyházmegyében az egyházi jogi hozzájárulást 1945. november 12-én kapták, 1989. augusztus 2-án pedig pápai jogú világi intézménnyé váltak.⁴⁵

A Társaság létszáma az 1920-as évekbeli létrejöttét követően lassan emelkedett, sokan léptek be, de idővel sokan is távoztak. A belépők az apostoli munkájuk mellett a megélhetésükért különféle munkákat vállaltak: dolgoztak a Korda könyvesboltban, varrodát nyitottak, vidéken tartottak mozielőadásokat, bazárt rendeztek, élelmiszerüzletet, egyetemi menzát vezettek, árva gyermekek nevelését és tanítását vállalták, rózsafüzéreket készítettek, és ezekhez hasonló egyéb tevékenységet folytattak.⁴⁶ A legjelentősebb bevételt a Korda Vállalat biztosította, ahol a könyvértékesítés mellett nyomdát, könyvkiadót és kegytárgyüzletet is működtettek. Az 1930-as években a saját kiadványaikon túl tizenhárom lapot, számos könyvet és negyvennél is több egyházközségi tudósítót jelentettek meg.

Az apostolkodás és a gazdasági tevékenység mellett a testvérek egyéb szociális munkát is végeztek. Az 1930-as években a főváros több pontján is élelmiszeradományokat, ruhaneműket osztottak szét a rászorulóak között. A Pestszenterzsébeten található nyomortelepen, a Hangyatelepen,⁴⁷ ahol 200 bódében mintegy 1500 ember lakott rendkívül nagy szegénységben, a különböző adományok szétosztása mellett a testvérek lelkigyakorlatokat tartottak és szentségekre való előkészítéssel is foglalkoztak.⁴⁸ A testvérek a Társaság alapítását követően a Kongregációs Otthonban laktak, de a növekvő létszám miatt ez a hely lassan túl szűknek bizonyult, ezért 1934-ben átköltöztek a józsefvárosi Horánszky utca 14-es szám alatti új épületbe, ahol Budapest 1944/1945-ös ostromát is sikeresen átvészelték. A Társaság tagjait számos helyre hívták országszerte, de a testvérek és nővérek mindig szem előtt tartották, hogy megélhetésükről saját maguknak kell gondoskodniuk. 1920 és 1949 között a helybeliek segítségével 16 új városban és községben telepedtek le és kezdték el ottani apostoli munkájukat.⁴⁹

⁴³ Bánk 1948: 20.

⁴⁴ Ma Magyarországon hat női apostoliélet-társulás működik: Magyarok Nagyasszonya Társaság, Szepőltnen Szűz Mária Szolgálóleányai Szerzetesrend, Szeretet Leányai Társulata, Szociális Testvérek Társasága, UNUM Sanctissimae Trinitatis Társaság és a Jézus Szíve Társasága (Edelényi 1999).

⁴⁵ 'Jézus Szíve Népkegyényi Társasága' szócikk. In: *Magyar Katolikus Lexikon* online.

⁴⁶ Horváth 1992: 22.

⁴⁷ A Hangyatelep történetéhez: Böröcz 2009.

⁴⁸ Horváth 1992: 26–27.

⁴⁹ Mezőkövesd (1920), Dunanagyvarsány (1920), Szeged (1924), Kecskemét (1925), Pécel (1927), Balatonfüred (1930), Kálóz (1930), Kiskunfélegyháza (1931), Gyömöre (1934), Hódmezővásárhely (1936), Monok (1937), Kolozsvár (1941), Kőszeg (1942), Csízfürdő (1942), Majos (1945), Kéty (1949) (Horváth 1992: 32–68).

A második világháborút követő politikai változások a Jézus Szíve Társaság tagjait is elérték. Amikor 1950-ben a kommunista vezetésű pártállam megvonta a szerzetesrendek működési engedélyét, a Társaság összesen 257 tagot számlált.⁵⁰ A testvérek útja ekkor szétvált. Egy részük még 1949-ben, majd 1956-ban emigrált, Kanadában illetve Ausztriában telepedett le, s ezek az idegenben élő rendtagok csak 1990 után tértek, térhettek haza.⁵¹ A többség azonban itthon maradt, és megpróbálta az új körülményekhez alkalmazkodva folytatni az életet, amelyben az összetartó erőt Kern Margit általános előljárónő jelentette.⁵² A testvérek igyekeztek munkát vállalni, általában ketten-hárman laktak egy helyen, és próbálták lelki és anyagi támogatást nyújtani a környezetükben élőknek.⁵³

Az ateista államhatalom azonban ezt nem nézte jó szemmel, és igyekezett a testvérek munkáját ellehetetleníteni, a közösségüket teljesen felszámolni. Két testvért izgatás vádjával már 1950 előtt két évre internáltak, mivel a fakultatív hitoktatás bevezetése ellen felemelték a szavukat.⁵⁴ 1953-ban vallási könyvek és kegyeszerk illegális terjesztéséért öt népleányt ítéltek börtönbüntetésre.⁵⁵ 1955-ben újabb megpróbáltatás várt a testvérekre. A Népköztársaság ellen irányuló szervezkedés büntetvény vádjával a Társaság hat vezetőjét letartóztatták és további hetven ember ellen indítottak eljárást. A bíróság a vezetőket, Kern Margitot, Nagy Lenkét, Wenisch Gabriellát, Szilágyi Ilonát, Borbély Ilonát és Dobos Erzsébetet 2 és 6 év közötti börtönbüntetésre ítélte.⁵⁶ A testvérek a börtönbüntetésük letöltését követően azonban tovább folytatták a korabeli jogszabályok által büntetendőnek minősülő, és ezért illegális apostolkodást (többek között összejöveteleket tartottak, vallásos szövegeket terjesztettek, hitoktatással és új testvérek képzésével foglalkoztak). Mindezek fényében nem meglepő, hogy a politikai rendőrség ismét felfigyelt rájuk.

AZ 1967/1968-AS NYOMOZÁS

Galambos József belügyminiszter-helyettes 1966. április 8-án kiadott 007/1966. számú utasítása alapján a BM III., Állambiztonsági Főcsoportfőnöksége még

⁵⁰ *A Jézus Szíve Társasága története* (<https://www.sjc.hu/tarsasagunk/jezus-szive-tarsasaga-tortenete> – utolsó letöltés: 2020. január 31.).

⁵¹ Dobos 1992: 93–108; Wenisch 1992: 109–116.

⁵² Bikfalvi 2009.

⁵³ Ujváry 1992: 72–76.

⁵⁴ Ujváry 1992: 76.

⁵⁵ ÁBTTL 3.1.5. O-13 273/3. 33. „Jézus Szíve Népleányai Társaság” elnevezésű női szerzetesrend ügyében, 1967. június 5.

⁵⁶ Kern Margit első fokon 10 évet, másodfokon 6 évet, Nagy Lenke első fokon 10 évet, másodfokon 5 évet, Wenisch Gabriella első fokon 8 évet, másodfokon 2 év 6 hónapot, Szilágyi Ilona első fokon 6 évet, másodfokon 2 év 6 hónapot, Borbély Ilona első fokon 3 évet, másodfokon 2 év 6 hónapot és Dobos Erzsébet első fokon 6 évet, másodfokon 2 évet kapott (ÁBTTL 3.1.5. O-13 273/3. 48–49. Összefoglaló jelentés a „Jézus Szíve Népleányai Társaság” tevékenységéről, 1967. augusztus 31.).

az év folyamán megkezdte a működési engedély nélkül tevékenykedő szerzetesrendekkel kapcsolatban a nyomozati munkát. Az utasítás alapján a BM III/III. csoportfőnökség vezetőjének a budapesti és megyei politikai osztályok vezetőivel egyetértésben 1966. április 30-áig kellett meghatározniuk, hogy „mely rendek vonalán kezdjék el, illetve folytassák a felderítő munkát”.⁵⁷ A Jézus Szíve (Népleányai) Társaságával kapcsolatban elsőként a Vas Megyei Rendőrkapitányság Politikai Osztálya készítette el jelentését 1966. szeptember 16-án, amelyet a BM Központi III/III-1a alosztály vezetőjének, Zalai Emil rendőr őrnagynak címeztek. A jelentésben az operatív tisztek röviden összefoglalták a Társaság történetét, majd az egyházmegyei sematizmus alapján feltérképezték, hol találhatóak rendházak, illetve kik élnek bennük, milyen tevékenységet folytatnak, kerültek-e már a testvérek a rendőrség látókörébe, és ha igen, akkor miért, és milyen nyilvántartásokban szerepelnek.⁵⁸ Hasonló tartalommal készített jelentést 1967. január 13-án a Csongrád megyei Rendőrkapitányság III/III. alosztálya,⁵⁹ majd a nyomozati munkájukhoz február 28-án „Imádkozók” fedőnéven nyitottak dossziét.⁶⁰ A Balatonfüreden élő testvérekkel szemben már 1963-ban elkezdték a nyomozást a Veszprém megyei politikai tisztek,⁶¹ az összegyűjtött iratokat 1966. október 1-jén a „Zárkóztak” fedőnevű dossziéba rakták le.⁶² A budapesti testvérek tevékenységét 1966 végén kezdte el felderíteni a Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) Politikai Osztályának az egyházi elhárítással foglalkozó III/c. csoportja, a nyomozás során keletkezett iratokat pedig 1967 januárjától az „Összetartók” fedőnevű dossziéba helyezték el.⁶³ Az ország négy különböző rendőrkapitányságán megindított nyomozati munkát a BM központi egyházi elhárítással foglalkozó osztálya irányította, ellenőrizte és koordinálta.⁶⁴

A Társaság tagjaival kapcsolatos adatok összegyűjtése azonban nem volt könnyű feladat, mivel a tényleges tagokról megbízható létszámadatok nem álltak a rendőrség rendelkezésére. A nyomozást irányító BM III/III-1b alosztály

⁵⁷ ÁBTL 4.2. 10-24/7/1966. 1–2.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 6–7. Jelentés a „Jézus Szíve Népleányok Társasága” szerzetesrendről, 1966. szeptember 16. A Vas megyei csoporttal kapcsolatos bizalmas nyomozás anyagai nem kerültek az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 11–14. Összefoglaló jelentés a volt „Jézus Szíve Népleányok” ügyében, 1967. január 13.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/1. 71. Intézkedési terv „Imádkozók” fn. ügyben, 1967. június 7.; uo. O-13 273/3. 157. Összefoglaló jelentés az illegálisan működő „Jézus Szíve Népleányai Társaság” Csongrád megyei csoportjának realizálásáról, 1968. augusztus 15. A Csongrád megyei csoporttal szembeni bizalmas nyomozás iratanyagai az ÁBTL 3.1.5. O-13 273/1, 2. jelzetű dossziékban találhatóak.

⁶¹ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 18. Összefoglaló jelentés „Zárkóztak” fn. ügyben, 1967. május 4.

⁶² ÁBTL 3.1.5. O-13 271. 10. Javaslat Előzetes Ellenőrző Csoportdosszié megnyitására, 1966. október 1.; uo. O-13 273/3. 15. Jelentés Jézus Szíve Népleányokról, 1967. február 6. A Veszprém megyei csoporttal szembeni bizalmas nyomozás iratanyagai az ÁBTL 3.1.5. O-13 271. jelzetű dossziében találhatóak.

⁶³ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 64. Javaslat a „Jézus Szíve Népleányai” elnevezésű szerzetesrend bomlasztására, 1967. szeptember 20.

⁶⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 3. Javaslat Ellenőrző dossziéra, 1967. november 3.

jelentése szerint a Társaságnak 1950-ben a már korábban említett 257 fős adattal szemben csak 202 testvér volt a tagja, 1967-ben pedig 206 fő szerepelt népleányként a nyilvántartásukban.⁶⁵ Ezzel szemben a BRFK nyomozóinak adatai szerint „a szerzetesrend vezetője és kb. 75 tagja él a fővárosban; kb. 30 Veszprém, Vas, illetve Csongrád megyében helyezkedett el”.⁶⁶

Az eltérő számadatokat és a testvérekkel kapcsolatos viszonylag csekély információt többek közt az magyarázza, hogy a politikai rendőrség tisztjei a nyomozó munkát a Társasággal kapcsolatban 1958-ban, a tagokkal szemben 1963-ban abbahagyták.⁶⁷ Hogy mindez miért történhetett, az a rendelkezésre álló állam-biztonsági forrásokból nem derül ki.

Az 1966 folyamán indított nyomozások során bizonyossá vált, hogy mivel a testvérek, valamint a Társaság vezetője, Kern Margit, Budapesten laknak, a felderítő munka legnagyobb része a budapesti politikai detektívek feladata lesz.⁶⁸ A testvérek 1950 utáni tevékenységét a BRFK Politikai Osztály III/c. csoportjának 1967. június 5-én készített jelentése így foglalta össze:

„[...] a szerzetesrendek 1950-ben történt feloszlatása, működési engedélyük megvonása, átmenetileg zavart okozott a rendben. Rövid időn belül a generálisfőnöknő irányításával az illegalitás körülményeinek megfelelően rendezték soraikat és fejtették ki tevékenységüket. Kern Margit által készített és illegálisan előállított körleveleket terjesztettek egymás között, az egyes csoportok konspirált körülmények között, rendszeres illegális összejöveteleket tartottak. Szervezett személyes és postai kapcsolatot tartottak fenn a rend vidéken élő tagjaival. Aktív tevékenységet fejtettek ki, »apostolkodást végeztek« a szülők körében, gyermekeik hittanra járatása érdekében. A rend tagjain túlmenően bizalmas kapcsolataik részére is eljuttatták izgató kitételeket is tartalmazó »elmélgédesi anyagaikat«. Fentiekén kívül a rend aktív tagjai széleskörű agitációt fejtettek ki a különböző kormányrendeletekkel szemben. Így pl. az anya és csecsemővédelmi rendelet ellen, a fakultatív vallásoktatás ellen stb. Az illegalitás körülményei között is rendszeresen tartottak lelkigyakorlatokat balatonfüredi és mezőkovesdi »átmentett« rendházaikban. Rendszeresen végeztek fogadalomújtásokat és a rendi utánpótlás biztosítása érdekében több fiatal leány folyamatos kiképz-

⁶⁵ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 51. Összefoglaló jelentés a „Jézus Szíve Népleányai Társaság” tevékenységéről, 1967. augusztus 31.

⁶⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 34. „Jézus Szíve Népleányai Társaság” elnevezésű női szerzetesrend ügyében, 1967. június 5. A BRFK egy másik jelentésében a Budapesten élő testvérek számát kb. nyolcvan főre tette (ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 64. Javaslat a „Jézus Szíve Népleányai” elnevezésű szerzetesrend bomlasztására, 1967. szeptember 20.).

⁶⁷ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 34. „Jézus Szíve Népleányai Társaság” elnevezésű női szerzetesrend ügyében, 1967. június 5.

⁶⁸ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 34. „Jézus Szíve Népleányai Társaság” elnevezésű női szerzetesrend ügyében, 1967. június 5.

zésével foglalkoztak. Feloszlatast követően a rend tagjai a gazdasági élet különböző területein, illetve mint egészségügyi dolgozók és pedagógusok helyezkedtek el.”⁶⁹

A fenti leírásból kiderül, hogy a politikai nyomozóknak milyen területeken kellett a nyomozást folytatniuk, vagyis a testvérek hitoktató, utánpótlással foglalkozó, gazdasági munkát végző tevékenységét akarták ellenőrizni, és ezen keresztül a Társaság működését ellehetetleníteni. A négy rendőri szervtől beérkező adatok alapján a BM III/III-1/b, vagyis a központi egyházi elhárítás szerzetesrendek tevékenységét felderítő alosztálya 1967 augusztusában összefoglaló jelentést készített a nyomozás pillanatnyi állásáról. Eszerint

„1966-ban – a 007-es sz. parancs alapján – általában a szerzetesrendek, közöttük a »Jézus Szíve Népleányai Társasága« női rend létének – tevékenységének felmérésére az operatív ellenőrző munkát megindítottuk. Felderítettük létszámukat, ez ideig 140-et, földrajzi, munkahelyi elhelyezkedésüket. Többségük ma is Budapesten és Pest környékén lakik, de több megyében vannak kisebb létszámú csoportjaik. Sok közöttük idős nyugdíjas, eltartott, többen pedagógiai, egészségügyi területen, szövetkezetekben dolgoznak, egyházi alkalmazásban vannak. Ez év május hó 2-án a Néplányok ügyében végzett operatív feldolgozó munkáról az osztályvezető elvtársnak beszámoltunk, ennek alapján a feldolgozó munka további irányát meghatározta. A feldolgozás alá vont személyek körét szűkítettük, csak azokkal a személyekkel foglalkozunk, akik ellenséges tevékenységére megalapozott jelzések vannak, az operatív erőt, eszközöket ezek tevékenységének felderítésére koncentráltuk”.⁷⁰

A jelentésből kiderül, hogy az állambiztonsági tisztek Budapesten és Csongrád megyében öt-öt, Veszprém és Vas megyében három-három személy ellen folytattak bizalmas, vagy más néven titkos nyomozást, amelynek során titkos figyeléssel, lakás- és telefonlehallgatással, levéllenőrzéssel, társadalmi kapcsolatok és hálózati személyek segítségével próbáltak minél több információhoz jutni.⁷¹ Az operatív tisztek igyekeztek eleget tenni a nyomozást elrendelő parancsnak. A BRFK állambiztonsági tisztjei feltérképezték a Társaság tagjai által lakott ingatlanokat, hazai és külföldi kapcsolataikat, sőt megélhetésük, anyagi lehetőségeik jó részét is felderítették, de olyan adatra nem bukkantak, amelynek segítségével valamilyen jogi eljárás alá vonhatták volna a népleányokat. A nyomozás ilyen jellegű eredménytelenségének tényét állapították meg a budapesti politikai tisztek, amikor kijelentették, hogy minden igyekezetük ellenére

⁶⁹ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 33. »Jézus Szíve Népleányai Társaság» elnevezésű női szerzetesrend ügyében, 1967. június 5.

⁷⁰ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 49. Összefoglaló jelentés a »Jézus Szíve Népleányai Társaság» tevékenységéről, 1967. augusztus 31.

⁷¹ Az állambiztonság titkos információszerző eszközeiről: Vörös 2013.

„nem rendelkezünk azonban büntetőjogilag minősíthető adatokkal az illegáció tevékenységére – alsó és felső kapcsolataira, utánpótlást képző káderbázisára, anyagi forrásaira, írásos anyagok készítői és terjesztőire stb. – vonatkozóan. Fentiek tisztázása és az illegáció tevékenységének félbeszakítása érdekében, a különböző operatív intézkedéseinken kívül, olyan kombinációkat kívánunk végrehajtani, melyek elősegítik a részleges realizálást, a rend vezetői ill. tagjai folyamatos zaklatását és az illegációba való hálózati beépülést. A javasolt kombinációk keretében közép-kadereket érintő, a rendi tevékenységtől független, gazdasági jellegű intézkedéseket kívánunk alkalmazni.”⁷²

A Budapesten élő testvérek közül az egyik ilyen, az állambiztonsági szakzsargon szerint közép-kádernek minősített személy, akivel szemben az operatív tisztek a fenti módszerek alkalmazását találták a legcélravezetőbbnek a parancsba adott célok elérése érdekében, Bendik Alojzia volt. Ő a VIII. kerületi Mikszáth Kálmán tér 4. alatti lakóház első emelet, 4. számú lakásban lakott három másik testvérrel együtt. A lakás a Jézus Szíve Társaság egyik központjának számított, ahol a Társaság működési engedélyének 1950-es megvonása előtt a Korda Kiadó és annak boltja is működött. Bendik mint kegytárgykészítő kisiparos került a politikai rendőrség célkeresztjébe. A nyomozás során az állambiztonsági tisztek titkos eszközök alkalmazásával (külső megfigyelés, levéllelőrzés, szobahallgatás) megállapították, hogy Bendik „országos kiterjedésű forgalmat bonyolít le, melynek jövedelme a rend anyagi bázisának jelentékeny részét képezi. Adataink szerint Bendik terjesztőket is foglalkoztat a kegytárgyak árusításánál”.⁷³

Az állambiztonság ezenkívül kiderítette, hogy Bendik a kegytárgyak mellett vallási tárgyú könyvek forgalmazásával, papi ruhák készítésével és eladásával szintén foglalkozott, ráadásul a vevőköre még az országhatáron túlra is kiterjedt: Lengyelországból, az NDK-ból és Jugoszláviából is érkeztek hozzá megrendelések. Mivel az állambiztonsági ellenőrzés során az alkalmazott nélkül dolgozó Bendik üzleti forgalma túl nagynek bizonyult a bejelentett jövedelméhez képest, az operatív tisztek ezt a tényt lehetőségként értékelték a testvérrel szembeni fellépéshez, vagyis ahogy a nyomozást vezető egyik állambiztonsági tiszt fogalmazott: „a rend anyagi bázisát a háziipari úton előállított kegytárgyak árusítása képezi. Ezen többen dolgoznak, nagy tételek eladására vannak adatok, itt az adótörvény kijátszása egyértelmű”.⁷⁴

A BM III/III-1b alosztálya által jóváhagyott realizálási-bomlasztási terv szerint az operatív tisztek „a feldolgozás alá vont ellenséges csoportok tevékenységének megszakítását – a további intenzív, célratörőbb operatív feldolgozó munka folytatásával párhuzamosan – hosszabb távra kidolgozott többoldalú, folyamatos

⁷² ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 65. Javaslat a „Jézus Szíve Népleányai” elnevezésű szerzetesrend bomlasztására, 1967. szeptember 20.

⁷³ ÁBTL 3.1.5. O-13273/365; uo. O-13 273/3. Javaslat a „Jézus Szíve Népleányai” elnevezésű szerzetesrend bomlasztására, 1967. szeptember 20.

⁷⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 59. Feljegyzés, 1967. szeptember 5.

eljárások megindításával, bírósági, rendőri, törvénybe ütköző gazdasági események, SZTK bejelentési kötelezettség elmulasztásáért való felelősségre vonások útján” szerették volna megvalósítani.⁷⁵ A nyomozás során az állambiztonsági tisztek konspirált módon beszerezték Bendik adóbevallását, amelyből kiderült, hogy tényleges jövedelmének valóban csak egy részét tüntette fel. Ebből a detektívek arra következtettek, hogy az eltitkolt bevétel a népleányok anyagi bázisát képezi, ezért ennek felszámolását határozták el.⁷⁶ Bendik esetében a BRFK Politikai Osztálya egészen pontosan egy bejelentést kívánt küldeni a VIII. kerületi tanács vezetőjének, amelyben felhívják a figyelmét a testvér által elkövetett adócsalásra. A tervezet szerint az állambiztonság a kerületi tanács pénzügyi osztályával közösen tartana ellenőrzést, és próbálná meg a bejelentésben szereplő vádakot dokumentálni. Az ellenőrzés során a nyomozók a gazdasági bűncselekmények feltárásával a Társaság anyagi alapjait kívánták felszámolni, emellett azonban figyelmüket az illegális vallási tevékenységet bizonyító nyomok feltárására is összpontosítaniuk kellett. Mindezen célok elérése érdekében az állambiztonsági tisztek a testvérek levelezését felbontották, valamint igyekeztek beszélgetéseiket lehallgatni.⁷⁷

Mivel a testvérek alig hagyták el a lakásukat, lehallgatókészülék beépítésére nem volt lehetőség, azonban vezeték nélküli, rádiófrekvenciás átviteli utat alkalmazó, hordozható technikai eszközzel, állambiztonsági szakszargonban „szikra” rendszabály alkalmazásával a lehallgatás megoldhatónak tűnt.⁷⁸ A készülék elhelyezése érdekében az állambiztonsági tisztek a Vám- és Pénzügyőrség operatív tisztjeivel közösen tartottak házkutatást több testvérnél a bejelentésben szereplő gazdasági bűntett miatt. A vámhatóság fedésével dolgozó politikai nyomozók a házkutatások során Bendik Alojzia lakásában 3/e „szikra” rendszabályt helyeztek el.⁷⁹ A további iratokból azonban úgy tűnik, hogy az akcióban részt vevő állambiztonsági tisztek nem megfelelő körültekintéssel jártak el a készülék elhelyezése során. A lehallgatókészülékek alkalmazásáról készített jelentés szerint ugyanis „a rendszabály védelme érdekében, az eredeti javaslatban foglalt 14 napig tartó alkalmazástól el kellett térnünk, a Mikszáth K. tér 4. sz. alatti 3/e rendszabály alkalmazatlan helyre való feltétele és két nap után történő – célszerű által eszközölt – megsemmisítése miatt”.⁸⁰ Bár a jelentést készítő Turcsá-

⁷⁵ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 111. Realizálási bomlasztási terv a Jézus Szíve Népleányai Társaságára, 1967. október 10.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 112. Realizálási bomlasztási terv a Jézus Szíve Népleányai Társaságára, 1967. október 10.

⁷⁷ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 135. Javaslat Bendik Alojzia elleni eljárás kezdeményezésére, 1967. november 23.

⁷⁸ Dobák–Solti 2016: 129.

⁷⁹ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 138. Feljegyzés az „Összetartók” fn. ügyben tervezett intézkedésekről, 1968. február 19. A készülék adását a BM II/2. osztályának egyik közeli K-lakásában vették.

⁸⁰ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 141. Értékelő jelentés „Összetartók” fn. ügyben alkalmazott 3/e rendszabály anyagáról, 1968. február 29.

nyi Lajosné rendőr alezredes szerint a megsemmisítés körülményeiről lefolytatott vizsgálat alapján a lehallgatókészülék „nem dekonspirálódott”, ennek ellentmondanak a nyomozás során készített ügynöki jelentések. Az „Attila” fedőnevű ügynök március 5-én adott jelentésében a következőkről tájékoztatta tartóisztjét:

„[T]udomásomra jutott, Szőke György máriabesnyői prépost plébánoson keresztül, hogy Bendik Lujza háziiparosnál és a vele egy lakásban lakó Erzsébet nevű nővérnél (Budapest, VIII. Mikszáth tér 4.sz.) házkutatás zajlott le. Az is tudomásomra jutott ez úton, hogy a lakásban lehallgató készüléket helyeztek el, ezek közül egyiket Erzsébet, amikor megtalálta bedobta az égő kályhába s a hamut a kukába vitte. Elbeszélése szerint a tárgy erősen pattogott, ropogott, amikor égett, kívül vékony faburkolat volt rajta. Főnt jártam a lakásukban. Szájra tett ujjal figyelmeztettek, hogy ne beszéljek. Megnéztem a készüléket, sőt meg is érintettem néhányszor. Egyszerű kis fa rúd alakú, állítólag a másik is olyan volt. De mondták, ne nyúáljak [sic!] hozzá, ne hogy az is baj legyen, ha az ujjlenyomatot rajta találják. Szerintük a házkutatás valuta ügygel kapcsolatban jelölték meg. Erzsébetet azzal fenyegették meg, hogy felelősségre vonják a készülék eltüntetéséért. (Ugyanis nem hiszik el, hogy elégette.) és azt mondták, hogy 4-5000.-Ft-ba fog kerülni. Sem felőlük, sem a dolgok állása felől azóta nem értesültem semmiről.”⁸¹

Az ügynöki jelentésből kiderül, hogy a testvérek felfedezték a lehallgatóberendezéseket, és az egyiket meg is semmisítették. Ezzel az információval teljesen egybehangzó jelentéseket adtak az „Erdős” és „Zichy György” fedőnevű ügynökök is, megerősítve a lehallgatókészülék megsemmisítését.⁸² Természetesen arról, hogy az eltűzelt „szikra” rendszabályért vajon tényleg kártérítést fizettek-e a testvérekkel, nem találunk adatot a dossziében. Egyáltalán kifizettethette-e volna velük az állambiztonság a megsemmisített technikai berendezést? Erre a kérdésre a válasz egyértelmű nem: hiszen ebben az esetben a nyomozók megsértették volna a konspirációs szabályokat, elismerték volna a titkos adatgyűjtés tényét, és ezt nyilvánosan egyetlen titkosszolgálat sem teheti meg. Az azonban annál inkább belefért a politikai rendőrség tevékenységébe, hogy a megfigyeltet presszionálja, demonstrációs céllal nyíltan, agresszív módon lépjen fel ellenük, remélve, hogy az általuk elkövetett taktikai hiba így nem kerül nyilvánosságra. Jelen esetben is ez történt. Az állambiztonsági nyomozók igyekeztek a nővéreket megfélemlítve a lelepleződött technikai berendezést visszazerezni, és végül csak az ügynöki jelentések nyomán fogadták el, hogy azt a nővérek valóban megsemmisítették.

Az állambiztonság e balul sikerült titkos lehallgatási manővere ellenére a Jézus Szíve Társaság tagjai ellen indított országos akciót eredményesnek köny-

⁸¹ ÁBTL 3.1.2. M-34675. 136. Jelentés a Jézus Szíve Népleányokkal kapcsolatban, 1968. március 5.

⁸² ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 143. Koordináló jelentés, 1968. március 8.; uo. 143; Kivonat „Zichy György” fn. ü. 1968. III. hó 29-i jelentéséből, 1968. április 1.

velhette el, hiszen sikerült bizonyítaniuk, hogy a testvérek megsértették a Büntető Törvénykönyv 207. §-át, vagyis egyesülési joggal való visszaélést követtek el. A Társaság elleni bizalmas nyomozás eredményeiről készített jelentés szerint a vezetőket, Jancsó Évát, Babits Emesét és Kern Margitot

„rendőrhatalom felügyeletében részesítettük és rendőri felügyelet alá helyeztük. További 9 személyt rendőrhatalom felügyeletében részesítettünk, 2 személynél munkahelyi szignalizációt alkalmaztunk, 2 főtől bevontuk a gépjárművezetői jogosítványt. 11 helyen tartottunk házkutatást. Összesen 24 főt hallgattunk ki gyanúsítottként vagy tanúként.”⁸³

A jelentést készítő Borók Kálmán rendőr őrnagy elégedetten állapította meg, hogy a testvérek felhagytak összejöveteleikkel, beszüntették az utánpótlásképzést, nem foglalkoznak már fiatalokkal, nem találkoznak már az őket patronáló jezsuita szerzetesekkel, és megsemmisítették a Társaság életével és az utánpótlás kérdésével foglalkozó szabályzataikat és egyéb írásos anyagaikat. A jelentés végén Borók így összegezte az elvégzett nyomozati munkát:

„az ország különböző részein tevékenykedő illegális csoportok több megye által végzett egyidejű feldolgozása eredményes volt. A központilag jóváhagyott, összehangolt, időben és módszerekben differenciált módszereink hatásosnak bizonyultak”.⁸⁴

Minderről a testvérek, a Jézus Szíve (Népleányai) Társasága tagjai nyilvánvalóan másképp vélekedtek.

* * *

A politikai rendőrség igyekezett minden információt összegyűjteni a szerzetesrendekről, hogy az engedélyezettek legális, illetve a működési engedélyüktől megfosztottak illegális tevékenységét ellenőrizni tudják. Az 1967-ben „Összetartók” fedőnéven indított bizalmas nyomozás keretében az állambiztonság titkos módszereinek bevetésével próbálta a Jézus Szíve (Népleányai) Társasága tagjainak mindennapi életét dokumentálni, kapcsolattartásukat megakadályozni, hogy ezzel kényszerítsék rá a nővéreket illegális rendi tevékenységük feladására. A nyomozati anyagokból kiderül, hogy a testvérek hogyan éltek, milyen lehetőségeik voltak a Kádár-korszakban a Vatikánnal kötött megállapodást követően, hogyan szervezték meg a lelkigyakorlataikat, hogyan próbálták biztosítani a fennálló körülmények között az utánpótlásukat, miközben el kellett viselniük, hogy megfigyelik őket és házkutatásokat tartanak náluk. 1945 és 1989 között végül 42

⁸³ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 163–164. Jelentés a „Jézus Szíve Népleányai” csoportjainak realizálásáról, 1968. szeptember 13. Hogy Bendik Alojziával kapcsolatban alkalmaztak-e retorziót, s ha igen, milyen rendőri intézkedésre került sor, az nem derül ki a dokumentumból.

⁸⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13 273/3. 163–164. Jelentés a „Jézus Szíve Népleányai” csoportjainak realizálásáról, 1968. szeptember 13.

testvért ítélték börtönbüntetésre vagy internálásra, összesen 333 hónapnyi időtartamra.⁸⁵ Az írásomban bemutatott esettanulmányon keresztül azt igyekeztem igazolni, hogy az egyházak az állambiztonsági szerveknek mindvégig az egyik leginkább kitüntetett figyelemmel kísért intézményei, tagjai pedig szinte minden más társadalmi rétegénél jobban ellenőrzött „célszemélyei” voltak.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 3.1.2. Munkadossziék.
M-34675. „Attila”.
- 3.1.5. Operatív dossziék.
O-13 273/3. „Konspirálók”.
O-13 273/1. „Imádkozók”.
O-13 271. „Zárkóztak”.
- 3.1.9. Vizsgálati dossziék.
V-150 392/4. A klerikális reakció tevékenysége 1957-ben.
- 4.1. Gyűjtemények.
A-3222. Tájékoztató a belső elhárítás vonalain 1960-ban realizált jelentősebb ügyekről.
A-1353/1. A BM III/III. Csoportfőnökség iratai: Feljegyzések ellenséges ideológiák és nézetek terjesztéséről, 1963–1968.
A-3829/15. Geréb Sándor: A klerikális reakció helyzete és tevékenysége.
A-3971. Tóth Ferenc: Ellenséges tevékenység egyházi területen.
- 4.2. Parancsgyűjtemény.
10-21/14/1966. „A belső ellenséges erők tevékenységéről, elhelyezkedéséről, az ellenük folyó harcról” szóló 1966. február 1-i párthatározat feladatainak végrehajtásáról szóló 0014/1966. számú BM parancs.
10-24/7/1966. A Magyar Köztársaság belügyminiszter-helyettesének az „újjászerveződött szerzetesrendek ellenséges tevékenységével kapcsolatos operatív feladatok”-ról szóló 007/1966. (IV.08.) számú utasítása.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- M-KS 288-5 A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának iratai, 1956–1989.

⁸⁵ *A Jézus Szíve Társasága története* (<https://www.sjc.hu/tarsasagunk/jezus-szive-tarsasaga-tortenete> – utolsó letöltés: 2020. január 31.).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Margit 1997: Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989). In: Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. II. kötet.* Szekszárd, 387–390.
- Balogh Margit 2002: *Mindszenty József.* Budapest.
- Balogh Margit 2008: „Isten szabad ege alatt”. Az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: Balogh Margit (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után.* Budapest, 49–61.
- Balogh Margit – Gergely Jenő 1993: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia.* Budapest.
- Balogh Margit – Gergely Jenő 2005: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. (Dokumentumok.) II. kötet. 1944–2005.* Budapest.
- Bánk József (ford., bevez.) 1948: *XII. Pius Provida Mater kezdetű apostoli konstitúciója a tökéletesség megszerzésére szolgáló kánoni állapotokról s világi intézményekről.* Budapest. (<https://www.szerzetes.hu/system/files/szovegtar/2013/0002.pdf> – utolsó letöltés: 2020. január 31.)
- Bánkuti Gábor 2010: A túlélés alternatívái. A Jezsuita Rend és az ÁVH 1953–56. In: Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Budapest, 81–112.
- Bánkuti Gábor 2011: *Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965.* Budapest.
- Bányai Ilona 1992: Előljáróban. In: *A szeretet csodája. Jézus Szíve Társasága (Népleányok) 70 éves története.* Kecskemét, 7–8.
- Bikfalvi Géza: *A Szent Ignác-i lelkeségű női szerzetesrendek.* <https://jezsuita.hu/a-szent-ignac-i-lelkisegu-noi-szerzetesrendek> – utolsó letöltés: 2020. január 31.
- Bikfalvi Géza 2014: *A jezsuiták Budapesten.* Budapest, 16. (<https://doksi.hu/get.php?lid=20168> – utolsó letöltés: 2020. január 31.)
- Bikfalvi Géza 2016: *A jezsuiták megtelepedése a fővárosban. A Magyar Jezsuita Tartományi Központ története 1890 és 1950 között.* <https://jezsuita.hu/a-magyar-jezsuita-tartomanyi-kozpont-tortenete-1890-es-1950-kozott/> – utolsó letöltés: 2020. január 31.
- Böröcz Réka 2009: *Hangyatelep. Egy bódéváros a budapesti agglomerációban a két világháború között (1924–1934).* Budapest.
- Dobák Imre – Solti István 2016: Az „operatív technika” fejlesztésének helye és szerepe az állambiztonság szervezetrendszerében. A szobalehallgatás. *Hadmérnök* (11.) 3. (http://hadmernok.hu/163_10_bobak.pdf – utolsó letöltés: 2020. január 31.)
- Dobos Etelka 1992: Isten gondolatai mások... 1949–1989. In: *A szeretet csodája. Jézus Szíve Társasága (Népleányok) 70 éves története.* Kecskemét, 93–108.
- Edelényi Judit 1999: Új fogalom az 1983-as CIC-ben: az 'Apostoli Élet Társasága'. *Kánonjog* (1.) 1–2. 89–94. (<https://www.szerzetes.hu/system/files/szovegtar/2013/edelenyi1.pdf> – utolsó letöltés: 2020. január 31.)
- Fabiny Tibor (id.) 2002: Túróczy Zoltán életútja. In: Cserháti Péter és mások (szerk.): *Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971). I. Életút és dokumentumok.* Budapest, 13–79.

- Fülöp Ágnes 1992: Kincseiből régít és újat hozott elő... Jézus Szíve Társaságának szel-
leme és feladatai az alapítás tükrében. In: *A szeretet csodája. Jézus Szíve Társasága
(Népleányok) 70 éves története*. Kecskemét, 9–18.
- Gárdonyi Máté 2004: A Magyar Katolikus Egyház önértelmezése a pártállam idején.
Vigilia (69.) 1. 25–32.
- Gergely Jenő 2001: *A Mindszenty-per*. Budapest.
- Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc 1997: *Az egyházak Magyarországon*.
Budapest.
- Horváth Erzsébet 1992: „Egy sorban és egy sorsban...” Az első harminc év. In: *A szeretet
csodája. Jézus Szíve Társasága (Népleányok) 70 éves története*. Kecskemét, 19–68.
- ‘Jézus Szíve Népleányai Társasága’ szócikk. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/J/J%C3%A9zus%20Sz%C3%ADve%20N%C3%A9ple%C3%A1nyai%20T%C3%A1rsas%C3%A1ga.html> – utolsó letöltés: 2020. január 31.
- Köbel Szilvia 2005: *„Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igaz-
gatási kapcsolatai Magyarországon 1945–89 között*. Budapest.
- Ladányi Sándor 1999: Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egy-
ház közelebbi múltjának alakulásáról. In: Barcza József – Dienes Dénes (szerk.):
A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Sárospatak, 101–139.
- MDP határozatai 1951: *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége, Politikai Bizottsá-
gának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai*. Budapest.
- Mészáros István 1993: *Kimaradt tananyag. I. kötet. A diktatúra és az egyház 1945–56*.
Budapest.
- Mészáros István 1994: *Kimaradt tananyag. II. kötet. A diktatúra és az egyház 1957–75*.
Budapest.
- Mihalik Béla Vilmos 2019: Bíró Xavér Ferenc provinciális működése (1927–1935).
In: *Az atya gyöngyszemei. Bíró Ferenc SJ születésének 150. évfordulójára*. Budapest,
191–202.
- Pál József 1995: *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon (1950–1989)*. Budapest.
- ‘Rerum novarum’ szócikk. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/R/Rerum%20novarum.html> – utolsó letöltés: 2020. január 31.
- Szabó Ferenc SJ: *A százéves magyar jezsuita rendtartomány folyóiratairól*. <http://www.asziv.hu/tortenet/szabo-ferenc-sj-szazeves-magyar-jezsuita-rendtartomany-folyoiratairól> – utolsó letöltés: 2020. január 31.
- ‘Szerzetesek és apácák elhurcolása’ szócikk. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/S/szerzetesek%20%C3%A9s%20ap%C3%A1c%C3%A1k%20elhurcol%C3%A1sa.html> – utolsó letöltés: 2020. március 9.
- Tomka Ferenc 2005: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügy-
nökkérdés*. Budapest.
- Ujváry Julianna 1992: Szétszórás, üldözés. In: *A szeretet csodája. Jézus Szíve Társasága
(Népleányok) 70 éves története*. Kecskemét, 69–92.
- Vörös Géza 2009: Állambiztonság és egyházak. *Egyháztörténeti Szemle* (10.) 4. 3–19.
- Wenisch Gabriella 1992: Menekültünk – menekültekkel – menekültekért. In: *A szeretet
csodája. Jézus Szíve Társasága (Népleányok) 70 éves története*. Kecskemét, 109–116.

Soós Viktor Attila

Az „Ék” fedőnevű konspirált lakás a hírszerzés szolgálatában

Tanulmányomban egy konspirált, úgynevezett K-lakás¹ történetén keresztül igyekszem bemutatni a társadalom és a titkosszolgálat hétköznapi kapcsolatát a Kádár-korszakban.² Elemzésemet két kérdéscsoport köré szervezve végzem el. Egyrészt a K-lakás mint titkos tér működését vizsgálom, a rendelkezésre álló levéltári források alapján. Bemutatom kiválasztásának szempontjait, megszerzésének körülményeit és mindennapos működésének kereteit, leginkább arra a kérdésre fókuszálva, miként tudták titokban tartani a bérház többi lakója előtt, hogy itt nem bérlők laknak. Másrészt rekonstruálom, hogyan olvadt bele a ház életébe a lakás mindennapi működése annak ellenére, hogy ennek során gyakran fordultak meg benne a legkülönbélebb emberek, köztük magas tisztséget betöltő egyházi személyiségek is.

A Budapest II. kerület Bem József utca 14. szám alatti ház II. emeletén lévő 1. számú lakást 1969-ben a magyar hírszerzés részéről a Belügyminisztérium (BM) III/I-4. osztálya a BM Külügyi Osztály közreműködésével kapta meg, és használta több mint 15 éven keresztül, elsődlegesen az egyházakkal kapcsolatos hírszerzésre, kiemelten az Állami Egyházügyi Hivatalba (ÁEH) telepített hírszerző tisztekből 1968-ban szervezett „Világosság” rezidentúra³ működésének elősegítésére.⁴ Az állambiztonsági iratokból rekonstruálhatjuk, hogyan működött

¹ K-lakás: az állambiztonsági szerv, illetve fedőszerve által fenntartott és üzemeltetett lakás, amelyet az ügynökök és az operatív tisztek konspirált találkozására használtak.

² Köszönettel tartozom Sz. Kovács Évának, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) munkatársának, aki 2004-ben felhívta a figyelmemet a „Világosság” rezidentúrára és a működését tükröző dossziésorozatra. Tanulmányom forrásbázisát ezek a vaskos dossziék (ÁBTL 3.2.6. 8–69/I; 8–70/I; 8–70/II; 8–70/III; 8–70/IV – mintegy ezerötyszáz oldal maradt fenn a „Világosság” rezidentúra működése nyomán), valamint a lakás dossziéja jelentik (ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1–4).

³ Rezidentúra: állambiztonsági tisztekből vagy a hálózat tagjaiból álló, meghatározott állambiztonsági – operatív – feladatok ellátására felkészített, konspirált szervezeti forma. Vezetője a rezidens. Jellege szerint lehetett belföldi, külföldi, legális és illegális (vö. Gergely 1980).

⁴ 1968-ban egy egyszobás K-lakást kért Budapest területén Rajnai Sándor rendőr vezérőrnagy, a BM III/I. csoportfőnökség főcsoportfőnök-helyettese Dr. Dénes István rendőr alezredes-től, a BM Külügyi Osztály vezetőjétől a BM III/I-4. osztály részére. Ennek az „Ék” fedőnevű K-lakásnak a létéről tudtunk, de amikor az első publikációk (Szabó–Soós 2006, Szabó 2010: 207–253, Ittész 2010: 229–272) születtek a „Világosság” rezidentúra történetéről és működéséről, a lakásra vonatkozó ismereteink csupán a rezidentúra iratanyagából származtak, akkor még magára a lakásra vonatkozó dokumentumok nem álltak a kutatók rendelkezésére. Azóta azonban bekerült az ÁBTL-be ennek az „Ék” fedőnevű K-lakásnak a dossziéja (ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1–4). A BM III/I-4. osztály által működtetett rezidentúra és lakása a hírszerzés kezelé-

konspirált találkozási helyszíneként az „Ék” fedőnevű lakás, ahol az operatív tisztek túlnyomórészt egyházi személyekkel találkoztak. Mivel az ÁEH-ba telepített hírszerző tisztek tevékenysége a nemzetközi egyházi szervezetek – többek közt a Vatikán, az Egyházak Világtanácsa, a Lutheránus Világszövetség, a Keresztyén Békekonferencia – felé irányult, így a rezidentúra tagjainak elsősorban nemzetközi kapcsolatokra kellett koncentrálniuk, ami sokuk számára teljesen új feladat volt. Az egyes tisztek karrierútját elemezve megvizsgálható, milyen változást hozott mindez a személyes életükben, munkakörülményeikben. Kik voltak ezek az emberek, és milyen módon kerültek a rezidentúra tagjai közé? Mit jelentett számukra, hogy magas rangú hazai és külföldi egyházi személyekről és személyektől gyűjtöttek információt, s hogyan tudtak a rezidentúrában végzett munkájukra az egyéni karrierútjuk során a továbbiakban építeni? Az „Ék” fedőnevű K-lakás történetének levéltári források elemzésén alapuló feldolgozása nyomán tehát a titkosszolgálat és a társadalom napi szintű kapcsolatának bemutatásán túl, az ott dolgozó személyek egy részének karrierútját elemezve, a hírszerzőmunka nyújtotta karrierlehetőségek is bemutatathatóvá válnak.

A kommunista diktatúra időszakában az állambiztonsággal való minden kapcsolat, együttműködés titokban zajlott. A mai napig keveset tudunk azokról a helyekről, ahol az információ átadása történt. Ennek oka részben a hiányos forrásadottság, részben pedig az, hogy az érintett személyek cselekedetei sokkal inkább a kutatás homlokterébe kerültek, mint az érintett ingatlanok. Ugyanakkor az állambiztonság tevékenységének minél teljesebb körű feltárásához azok a helyszínek is hozzátartoznak, ahol rendszeresen találkozott az információt adó és vevő fél. Hiszen egy ilyen bizalmi kapcsolathoz nyugodt, a külvilágtól elzárt környezet kellett, hogy a jelentést adó fél biztonságban érezze magát.

A hatvanas évek végén az állambiztonság hírszerző szerve, a BM III/I-es főcsoportfőnöksége komoly lépéseket tett az egyházak feltérképezésére, különös tekintettel azok nemzetközi kapcsolatrendszerére. Magyarország az ötvenes évek elejétől kiemelt figyelmet fordított erre a területre, mivel a szovjet blokk országai közül neki jutott feladatul az egyházak felügyelete. A II. vatikáni zsinat (1962–1965) jelentős változást hozott a római katolikus egyház életében: számos főpap, egyházi és világi személy utazhatott ki Rómába a zsinatra, kiterjedt nemzetközi kapcsolatokat építhetett ki, és megtapasztalhatta, hogy a vasfüggönynyel elzárt, a Nyugattal szinte semmilyen kapcsolatban nem álló magyar társadalomra, benne az egyháziakra nagy lehetőségek várnak. Felcillant a külföldi tanulmányút, pozíció lehetősége, ennek azonban nagy ára volt. Aki külföldre ment, annak valamilyen módon együtt kellett működnie a hírszerzéssel. Minden személyben, aki átlépte az országhatárt, tudatosították, hogy ha bármi olyan

---

sében volt. Az „Ék” lakás ügydossziájának minősítését 1999. január 11-én felülvizsgálták, ekkor 2067. augusztus 8-ig fenntartották a szigorúan titkos minősítést, amit 2003. június 13-án újra felülvizsgáltak, ezúttal 2048. december 31-ig tartva fenn a minősítést. Újabb felülvizsgálatra 2012. április 18-án került sor, ekkor törölték a szigorúan titkos minősítést, s a dossziésorozat ezt követően bekerült az ÁBTB-be.

információ a tudomására jut, ami a Magyar Népköztársasággal kapcsolatos, vele szemben ellenséges, azt jelentenie kell. Ahhoz azonban, hogy ezek az utak beváltak a pártállam reményeit, kielégítsék az állambiztonság, a hírszerzés igényeit, képzett, magas pozíciót betöltő állambiztonsági kapcsolatokra és partnerként ugyancsak jól képzett, tájékozott tisztekre volt szükség.

Egy ilyen viszonyrendszerben, kiemelt kapcsolatban nem volt tanácsos nyilvános helyen találkozni, hiszen nagy volt a lebukás veszélye. A kiemelt hálózati személyekkel érthető módon nyugodt körülmények között, teljesen titokban és biztonságban kívántak találkozni a tartótisztek. Az is fontos szempont volt, hogy a külföldön bevetett, nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező hálózati személyeket vagy beszerzésre váró embereket alkalmi, rendszeres vagy tartós külföldi útjuk előtt fel kellett készíteni, ami hosszabb időt és még komolyabb konspirációt igényelt, mint egy jelentésátadó találkozó. A hírszerzésnek tehát olyan helyszínekre volt szüksége, amelyek megfelelő körülményeket biztosítottak a konspirált találkozókra.

A „VILÁGOSSÁG” REZIDENTÚRA

A rezidentúrák jelentős része a külföldi hírszerzés területén működött.⁵ Mint a Kenedi János vezette szakértői bizottság jelentése megállapította:

„A vatikáni–magyar kapcsolatokkal foglalkozó »Világosság« csak egy a III/I. 1967–1969 között alapított, belföldön is működő rezidentúrái közül. Hasonló hírigény kielégítése céljából állította fel a hírszerzés már 1958-ban a nyugati magyar emigráció tevékenységét megismerő és bomlasztó »Honfitársak« fedőnevű rezidentúráját, valamint a »Magyarok Világszövetsége«, a »Press«, az »Akadémia«, a »Kultint« (Kulturális Kapcsolatok Intézete), a »Tájékoztatási Hivatal«, a »MŰOSZ« és az »MTI«, majd 1980-tól a tudományos- és műszaki hírszerzés számára a »Parabola«, »Pajzs« rezidentúrákat. Az 1984. február 23-i adatközlés szerint a III/I. hazai állományában 32, külföldi szolgálatában pedig 109 SzT-tiszt dolgozott a rezidentúrákon, noha 1983. szeptember 13-án a III/I-es B. Törzs operatív alosztálya magasabb kvótát igényelt. Idővel a III. Főcsoportfőnökség vezetői belátták, hogy a hírszerzés személyi igényei megalapozottak, és emelték a kvótát.”⁶

⁵ A rezidentúrák jelentős részét diplomáciai vagy külföldi kereskedelmi kapcsolatok intézményeiben hozta létre a hírszerzés. Sokkal kisebb a hazai, belső rezidentúrák működésére vonatkozó forrásanyag, melyek közül kiemelkedik az egyházi vonalon működtetett »Világosság«, a sajtó vonalán működtetett »Press« (erről: Borvendég 2016), illetve a tudományos vonalon létrehozott »Akadémia«, amiről – iratanyag hiányában – szinte semmit sem tudunk. A »Világosság« rezidentúra éppen a belső rezidentúrák működésének megismerése miatt fontos.

⁶ *A Szakértői Bizottság jelentése 2007–2008: 7–8.* <http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf> – utolsó letöltés: 2020. április 16.

A rezidentúra a hírszerzés eredményesen, hatékonyan működő szervezeti formája volt, nem véletlenül alkalmazták ezt az egyházak nemzetközi kapcsolatrendszerének feltérképezése és felhasználása terén is.

Az „Ék” lakás szerves részét alkotta a „Világosság” rezidentúrának, majd annak megszűnése után is a BM III/I-4. osztály használatában maradt. Éppen ezért érdemes röviden áttekinteni a „Világosság” működését. A belső, hazai székhelyű rezidentúrák közül kiemelkedett a „Világosság”, melynek létrejötte miatt 1969-ben sor került az ÁEH szervezetének nagyarányú átalakítására is.⁷ Az átszervezésre azért volt szükség, mert a belügyminiszter, Benkei András és az ÁEH elnöke, Prantner József titkos megegyezése alapján a BM egy belső rezidentúrát hozott létre az ÁEH-n belül.⁸ A „Világosság” rezidentúra működése elsősorban a magyar katolikus egyház és a Vatikán, valamint a protestáns egyházak pártállami, állambiztonsági ellenőrzését szolgálta. A BM III/I. csoportfőnökségének 4. osztálya foglalkozott a hírszerzéssel a Vatikán, Izrael és az egyházi emigráció irányába. Az osztály K-alosztálya 1967. december 15-én készített egy jelentést arról, hogy hamarosan hírszerző tiszteket telepítenek az ÁEH-ba.⁹ Informatív, amit Orosz József rendőr őrnagy, a „Világosság” rezidentúra későbbi vezetője írt a jelentésben:

„A határozatok a BM. hírszerző szervének és különböző hírszerzésben érdekelt társszervek, illetve főhatóságok együttműködésének alapelveit szabályozza. Ez lehetővé teszi, hogy a hírszerző szerv felhasználja a társszervek, illetve főhatóságok pozícióit, titkos információk megszerzésére. A határozatok alapján elkészítettük az ÁEH-al kötendő megállapodás tervezetét, amely várhatóan e hónap második felében aláírásra kerül. A megállapodás alapján előreláthatóan 1968 januárjában hírszerző tisztek kerülnek az ÁEH állományába. E belső rezidentúra kialakítása jelentősen megkönnyíti a hazai bázis tanulmányozását, és felhasználását.”¹⁰

Az ÁEH ebben az időben jobb kapcsolatot ápolt a nemzetközi egyházi szervezetekkel, mint például a Külügyminisztérium (KÜM) vagy bármely más magyar hatóság. A Szentszékkal a hatvanas évek elejétől folytatott tárgyalások során az ÁEH érintett munkatársai nemcsak rutinra tettek szert, de komoly sikereket is elértek, és jó kapcsolatokat építettek ki, így a Hivatal alkalmas tűnt arra, hogy ne csak a III/III. használja alkalmanként a Magyarországon belüli „klerikális reakció elleni harcban” fedőszervként, hanem a III/I. is eredményesen működhessen együtt vele. A BM III/I. csoportfőnökség 1968 novemberében állította fel az ÁEH-ban a „Világosság” fedőnevű belső rezidentúrát, azaz állambiztonsági tisztekből álló, meghatározott állambiztonsági – operatív – feladatok ellátására felkészített, konspirált szervezeti formát hozott létre az ÁEH

⁷ MNL OL XIX-A-21-e 0011-1/c/1969.

⁸ ÁBTL 3.2.6. 8–69/1. 57–64. Erről bővebben: Szabó–Soós 2006.

⁹ ÁBTL 3.2.6. 8–69/1. 164.

¹⁰ ÁBTL 3.2.6. 8–69/1. 164.

fedése alatt. Az ÁEH-t felhasználva akarták szélesíteni a magyar papság körében a kutató- és tanulmányozó munkát, amelynek iránya a Vatikán, a papi emigráció és a protestáns világszervezetek felé mutatott. Mindehhez – a pártállami, állambiztonsági logika szerint – szükség volt a belső rezidentúra saját hírszerző bázisának kiszélesítésére, valamint a célobjektumok felé telepítésre alkalmas jelöltek felkutatására. A rezidentúra tagjait az ÁEH Katolikus és Protestáns Főosztályára és Nemzetközi Főosztályára osztották be.

A „Világosság” rezidentúra 1969. évi munkatervének bevezetőjében olvasható, hogy a „központ hazai bázison végzendő munkájának középpontjában a Világosság rezidentúra megszervezése és tevékenységének beindítása áll”.¹¹ A fedőszerv legális lehetőségeit kihasználva elsősorban „sötéten” szándékoztak információt gyűjteni. Ez azt jelentette, hogy a hírszerzők „ártatlannak tűnő beszélgetések” során szereztek meg értékes adatokat. A beszélgetőpartner észre sem vette, hogy irányítottan, előre meghatározott, kidolgozott kérdésekre válaszolgat. Az ilyen jellegű hírszerzés során nyilván sok értékelhetetlen töltelékinformáció is elhangzott, de előkerült lényeges is. A „sötét” hírszerzés mellett ritkábban tudtak élni a személyes felderítés módszerével, amikor a hírszerző behatolt a célobjektumba, és ott végezte a megfigyelést, adatgyűjtést.

A hírszerző tisztek természetesen hozzájutottak a fedőszerv által megszerzett anyagokhoz is, fel is használták, és a hírszerző célok igényeinek megfelelően feldolgozták azokat. Ugyanakkor az információszerezés a kölcsönösség alapján működött, tehát a hírszerzés a fedőszerv munkájához nélkülözhetetlen anyagokat szintén átadta. Számos példát találunk erre a kölcsönösségre az ÁEH iratai közt. Az ide lerakott anyagok gyakran szerepelnek a „Világosság” rezidentúra levelezési dossziéjában is.¹² Ennek ellenére az ÁEH-ba telepített hírszerző tisztek munkája nem lehetett teljesen eredményes. Nyolc évvel a szervezés megkezdését követően, 1976. április 27-én a BM III/I-4. osztályának vezetőjéhez a következő javaslat érkezett: „Tekintettel arra, hogy az 1968-ban szervezett »Világosság« belső rezidentúra megszűnt, javaslom az OL-21/68. sz. Rezidentúra Levelezési dosszié I–IV. kötetét irattárba helyezni.”¹³ A levelezési dossziék tartalma is megerősíti, hogy a rezidentúra legfeljebb két évig működött, ugyanis az átadott iratok kizárólag 1969–1971 között keletkeztek, az utolsók 1971 decemberében.

A fellelhető forrásokból nehezen megmagyarázható, hogy mi lehetett az oka a rezidentúra megszüntetésének. Talán a hírszerző tisztek sem tudtak mélyebbre hatolni a célobjektumokban, mint a hivatal munkatársai. Ugyanakkor az egyházak irányába végzett hírszerzés nem csökkent, csak a keretei alakultak át. Azok

¹¹ ÁBTL 3.2.6. 8–69/1. 126–132.

¹² A „levelezési” dossziéba kellett lerakni a „szigorúan titkos” beosztott operatív munkájával összefüggő beszámolókat, munkaterveket, írásos utasításokat, jelentéseket, valamint a társzervek megkeresésére vonatkozó, illetve a megtett intézkedések során készített anyagok másodpéldányait.

¹³ ÁBTL 3.2.6. 8–70/76/4. 133.

a rezidensek, akik itt az egyházak irányába végeztek hírszerző munkát, hosszú évekig, évtizedekig ezt végzik majd, csak más formában, más területen.

A „Világosság” rezidentúra egyfajta kísérlet volt, amelynek keretében az ÁEH, a BM és a KÜM megfelelő emberei, szervezetei összehangolt munkát végeztek, olyan információkhoz jutottak, és olyan befolyásra, kapcsolatrendszerre tettek szert – elsősorban a Vatikán és a nemzetközi protestáns szervezetek irányába –, amelyeket külön-külön nem tudtak volna elérni. A jól kiépített és hatékonyan működtetett kapcsolatrendszernek köszönhetően a római követségen beosztott diplomaták, akik egyúttal az állambiztonság munkatársai is voltak, rendszeres kapcsolatban álltak a vatikáni diplomatákkal.

A „Világosság” rezidentúra ugródeszkaként is szolgált, hiszen a rezidentúra tagjai diplomáciai szolgálatba kerültek ki a római nagykövetségre, középvezetők lettek az ÁEH-ban, és a rezidentúra megszűnése után is azok maradtak egészen a rendszerváltásig. Ugyan a rezidentúra mint szervezeti keret rövid ideig működött, de a rezidensek továbbra is végezték belügyi, hírszerző munkájukat, és tovább tevékenykedtek akár az ÁEH-ban, akár a Külügyminisztériumban, akár a római külképviseleten mint diplomaták, hiszen több hírszerzési, egyházi irányultságú projekt futott párhuzamosan, amelyekben ugyanúgy aktívak maradtak. Összességében meghatározó volt a rezidentúra tagjai számára az a két év, amit együtt dolgoztak, hogy információt szerezzenek és kapcsolatokat építsenek ki a Vatikán és a protestáns világszervezetek felé.

A „VILÁGOSSÁG” REZIDENTÚRA TAGJAI

A következőkben azoknak a BM-tiszteknek a rekonstruálható életútját elemzem, akik a „Világosság” rezidentúra tagjaiként dolgoztak az ÁEH-ban mint fedőszervben, illetve a Külügyminisztériumban.¹⁴ Többségük tevékenysége végigkíséri a magyar–vatikáni kapcsolatok alakulását, hiszen aktív részesei, alakítói voltak ennek a kapcsolatrendszernek, ezért fontos látni, hogy mikor milyen pozíciót töltöttek be. A hivatali ranglétrán való előrejutásukat, sőt egész társadalmi felemelkedésüket pedig alapvetően határozta meg a rezidentúra keretei között végzett munka – a későbbiekben ez a pár év sok esetben kihatott a munkájukra, az előmenetelükre.

A rezidentúra vezetője Orosz József rendőr őrnagy,¹⁵ „Vági” fedőnevű szigorúan titkos (SzT) tiszt volt, aki az ÁEH Elvi és Nemzetközi Főosztályának vezetőjeként, később a Katolikus Főosztály vezetőjeként tevékenykedett. A rezi-

¹⁴ Mivel az életútjuk korábban már – s a kutatás előrehaladtával egyre inkább – feldolgozásra és publikálásra került, így itt eltekintek azok részletes bemutatásától.

¹⁵ Orosz József: MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok M–R. Orosz József; ÁBTL 2.8.2.1. 309; Szabó–Soós 2006: 38–39; Szabó 2010: 224–226; Soós 2014: 172–173, 287–288; Soós 2018: 471–473; https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5::NO::P5_PRS_ID:1036808-utolsó letöltés: 2020. március 9.

dentúra tagjai: Pozsonyi László rendőr hadnagy,¹⁶ „Vértesi” fedőnevű SzT tiszt, az ÁEH Protestáns Főosztályának nemzetközi kérdésekkel foglalkozó előadója; Horváth Sándor rendőr hadnagy,¹⁷ „Bajomi” fedőnevű SzT tiszt, az ÁEH Katolikus Főosztályának nemzetközi kérdésekkel foglalkozó előadója; Kozdon János rendőr százados,¹⁸ „Szűcs” fedőnevű SzT tiszt, a Külügyminisztérium egyházi kérdésekkel foglalkozó referense; Stökl József rendőr főhadnagy,¹⁹ „Zentai” fedőnevű SzT tiszt, az ÁEH Elvi és Nemzetközi Főosztályának előadója.

A „Világosság” rezidentúra tagjai 1928 és 1940 között születtek, 1968-ban, az ÁEH-ba telepített hírszerző szerv létrehozásának évében 28 és 40 év közöttiek voltak, tehát pályájuk első felében jártak. Igaz, már komoly belügyi tapasztalattal rendelkeztek, de megállapítható, hogy a rezidentúra keretében végzett munka később mindannyiuk karrierje szempontjából az előrelépést alapozta meg. A rezidentúra szakmai karrierjük meghatározó kiindulópontja vagy új irányt adó időszaka volt.

A legidősebb közülük az éppen negyvenéves Orosz József volt, aki a rezidentúra vezetőjeként fogta össze munkájukat, de a legfiatalabb Pozsonyi László is, aki éppen huszonnyolc éves volt, rendelkezett már néhány éves hírszerzői tapasztalattal.

Hárman Budapesten, ketten vidéken – egy kis faluban és egy megyeszékhelyen – születtek, munkás, bányász, szerszámkészítő, vasutas családban. Ebből a közegekből mindenképpen felemelkedést jelentett a hivatali munka, a közigazgatásba kerülés, az pedig újabb előrelépés volt, hogy külszolgálatra mehettek, s diplomataként, ráadásul egy kiemelt helyen, Rómában folytathatták a korábban megkezdett hírszerző tevékenységet. Nem mindenki került közülük rögtön a felsőoktatásba, a rezidentúra tagjainak alapvégzettsége elég sokrétű volt. Bár nem mindenkiről rendelkezünk teljes körű életúttal, így például Horváth Sándor esetében az iskolai végzettségéről nincs adatunk, de azt tudjuk, hogy fiatal kora óta aktívan részt vett a DISZ, a KISZ, majd a párt munkájában. Előbb a Finommechanikai Vállalatnál, majd a Magyar Néphadseregben és az Elektroimpex

¹⁶ Pozsonyi László: MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok M–R. Pozsonyi László; ÁBTL 2.8.2.1. 290; uo. 973/94-832; MNL OL XIX-A-21-b Személyi (megszűnt) nyilvántartás M–; uo. Szerződéses munkavállalók...; Szabó–Soós 2006: 42–43; Szabó 2010: 228–229; Soós 2014: 173, 292–293; Soós 2018: 473–474; <https://www.neb.hu/asset/phpL2jp1h.pdf> – utolsó letöltés: 2020. március 12.

¹⁷ Horváth Sándor: MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok H–L. Horváth Sándor; ÁBTL 2.8.1. 17281; Szabó–Soós 2006: 40–41; Szabó 2010: 226–227; Soós 2014: 171, 172, 257; Soós 2018: 470–471; <https://www.neb.hu/asset/phpeXIqYQ.pdf> – utolsó letöltés: 2020. március 12.

¹⁸ Kozdon János: ÁBTL 2.8.2.1. 490; uo. 973/94-599; Szabó–Soós 2006: 43–45; Szabó 2010: 229–230; Soós 2018: 475–476; https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:::NO::P5_PRS_ID:656627 – utolsó letöltés: 2020. március 9.

¹⁹ Stökl József: MNL OL XIX-A-21-b Személyzeti iratok S–V. Stökl József; uo. Megszűnt személyi nyilvántartások R–Z; uo. Szerződéses munkavállalók...; Szabó–Soós 2006: 41–42; Szabó 2010: 227–228; Soós 2014: 173–174; Soós 2018: 474–475; <https://www.neb.hu/asset/php1i4QYf.pdf> – utolsó letöltés: 2020. március 5.

vállalatnál dolgozott. 1968. november 1.–1970. november 15. között az ÁEH Katolikus Főosztályának nemzetközi kérdésekkel foglalkozó főelőadójaként felelős volt a Vatikán, a nemzeti hierarchiák és a katolikus papi emigráció területén folytatott hírszerző munkáért. 1969-ben felvételt nyert az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Állam- és Jogtudományi Karának levelező tagozatára. 1970-ben áthelyezéssel került a Technika Külkereskedelmi Vállalathoz. 1975-től a Kulturális Kapcsolatok Intézetének munkatársa lett. Hivatásos szolgálati idejének kezdete a Belügyminisztériumban 1958, valószínűleg a néphadseregben szervezték be. 1981-ben rendőr őrnaggyá léptették elő. Szolgálati viszonya a BM-ben 1986-ban szűnt meg. Ő viszonylag gyorsan elkerült az ÁEH-ból, s ezzel a rezidentúrából, de mint láthatjuk, belügyi karrierje nem szakadt meg, igaz, nem egyházi, hanem kulturális-külügyi vonalon tevékenykedett tovább.

A másik négy rezidentúratag, akik korábban ugyancsak belügyi, hírszerző, de nem egyházi vonalon dolgoztak, a rezidentúra megalakításával új helyzetbe kerültek, meg kellett ismerniük az egyházi területet, bele kellett tanulniuk. Ők a rezidentúra megszűnése után is ezen a területen maradtak, az ÁEH-ban, illetve a Külügyminisztériumban, de ott is külszolgálaton, Rómában, többek közt a Vatikánnal kapcsolatos feladatokat végezve.

1969-ben Stökl József és felesége Somogyi József és Somogyi Józsefné néven lett a Bem József u. 14., II. emelet 1. szám alatti „Ék” fedőnevű K-lakás bérlője. Stökl József ipari tanulóként végzett, ezt követően tizenöt év alatt öt munkahelyen dolgozott, mielőtt az ÁEH-ba került. Először a Budapesti Városi Tanács Porcelángyárában segédmunkás, majd a Budapesti Útfenntartó Vállalatnál szállítási ellenőr, a legtöbb időt – tizenegy évet – a Goldberger Textilművek II. számú telepén textilfestőként és diszpécserként töltötte, majd néhány hónapot az IBUSZ-nál idegenvezetőként, másfél évet a Technika Külkereskedelmi Vállalatnál üzletkötőként dolgozott. 1962-ben levelező tagozaton érettségizett le, majd szintén levelező képzésben az ELTE BTK magyar–olasz szakán szerzett tanári diplomát. 1965-ben lett a BM Idegen Nyelvi Főiskola hallgatója, és 1967-ben került a BM III/I. csoportfőnökség, azaz a hírszerzés állományába mint operatív beosztott. 1969. április 1-től lett az ÁEH munkatársa. Rendőr főhadnagyként, a „Világosság” rezidentúra tagjaként, mint az ÁEH Elvi és Nemzetközi Főosztályának előadója, felelős volt a legális és titkos úton szerzett információk elemzéséért, feldolgozásáért, elsősorban a Vatikán és a nemzeti hierarchiák viszonylatában. Stökl József 1970. szeptember 16-án távozott a Technika Külkereskedelmi Vállalathoz, áruosztály-vezetői beosztásba. 1971. szeptember 1-jei hatállyal az MSZMP Politikai Főiskolájának nappali tagozatára vezényelték hallgatónak, ahol 1977-ben politikatudományi doktori címet szerzett, kamatoztatva a munkájából származó információkat, hiszen *A Magyar Népköztársaság és a Vatikán kapcsolatainak problematikája 1945–1974* című munkájával szerezte meg a doktorátust. Nemcsak doktori címet szerzett 1977-ben, hanem mint a III/I-4. osztály alosztályvezetőjét, rendőr századost a Haza Szolgálatáért Érdemérem arany fokozatával is kitüntették. 1978. május 23-tól a Külügyminisztériumban dol-

gozott a XI. területi főosztályon, majd a római külképviseleten I. osztályú titkári rangban. 1979–1983 között San Marinó-i főkonzulként tevékenykedett. Ezt követően visszatért a Technika Külkereskedelmi Vállalathoz. 1988. március 1-jétől felvették a Külügyminisztérium VII. területi főosztályára, a madridi külképviseleten teljesített külszolgálatot. Láthatjuk, hogy bár elkerült az ÁEH-ból és a fedőmunkahelye megváltozott, de továbbra is a hírszerzés munkatársa maradt, sőt ott középvezető lett. A hírszerzés logikájának megfelelően később ő is átkerült a Külügyminisztérium állományába, és külszolgálatra Rómába helyezték, ahol a nagykövetség munkatársaként és a római rezidentúra tagjaként újra egyházi személyekkel és feladatokkal találta szembe magát; ugyanebben az időben a római MSZMP-pártalapszervezet titkára is volt.

A legegzenyesebb szakmai előmenetel Pozsonyi Lászlónál figyelhető meg, aki húsz évig volt az ÁEH munkatársa és nagyrészt középvezetője, mindezt azonban belügyes, hírszerzői tevékenysége és a „Világosság” rezidentúrában betöltött szerepe alapozta meg. Szülővárosában, Sátoraljaújhelyen érettségizett, majd a pécsi Állam- és Jogtudományi Egyetemen szerzett jogi diplomát 1964-ben. Előbb a Malév jogügyi előadója lett 1964–1968 között, majd a Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Osztályának főelőadója (1968–1969). 1969. március 1-jén lett az ÁEH munkatársa, főelőadó a Protestáns Főosztályon 1969–1972 között, majd elnöki referens (1972–1974) és osztályvezető (1974–1975) a Tájékoztatási és Dokumentációs Osztályon. A „Világosság” rezidentúra tagjaként rendőr hadnagy beosztásban a Protestáns Főosztály nemzetközi kérdésekkel foglalkozó előadója volt. A protestáns világszervezetek vonalán végzendő hírszerző munkáért volt felelős. Minden bizonnyal a jogi egyetemen szervezték be, mert 1964. július 1-jei hatállyal került próbaidőre a BM állományába rendőr alhadnagyként a hírszerző csoportfőnökséghez, egyben a próbaidő tartamára a III/III. csoportfőnökség 2. osztályára, amely az ifjúság körében (egyetemek, főiskolák, ifjúsági klubok, galerik stb.) végzett elhárítást. Az eredményes munka hatására 1965-ben véglegesítették a III/I. csoportfőnökségen. Az ÁEH Protestáns és Más Felekezetek Főosztályának főosztályvezetője 1976–1980, a Nemzetközi és Koordinációs Főosztály főosztályvezetője 1980–1983, a Nemzetközi Titkárság vezetője 1984–1989 között. Az ÁEH jogutód nélküli megszüntetése előtt két héttel átkerült az Igazságügyi Minisztérium állományába, majd 1992-től az American Dreams Kereskedelmi és Szolgáltató Betéti Társaság üzletvezetője lett. Látható, hogy a rezidentúrában végzett feladata – a protestáns területek nemzetközi kérdésekkel foglalkozó előadója – a későbbiekben is megjelent, ez volt a feladata az ÁEH-ban is középvezetőként.

A legjelentősebb társadalmi felemelkedés Orosz József esetében figyelhető meg, aki 1947-ben még külszíni segédmunkás volt egy bányauzemben, 1948–1949-ben viszont már személyzeti előadó a Népbolt Központnál. 1953-ban elvégezte a Közgazdaságtudományi Egyetemet, aztán a Belügyminisztériumba került gazdasági, pénzügyi területre, majd operatív munkatársként tevékenykedett a BM Államvédelmi Hatóságnál, később fővizsgáló, nyomozó és tájékoztatási

munkatárs lett. Az ÁEH személyzeti iratai szerint 1957–1967 között az Országos Tervhivatal Közgazdasági Főosztályán volt főelőadó, 1960–1964 között pártalapszervezeti vezetőségi tag, 1966-tól a Pártbizottság tagja és pártalapszervezeti titkár. 1967-től annak az osztálynak a munkatársa lett főoperatív beosztottként, amelyik az egyházi vonalat is felügyelte. Fedőmunkahelye 1967. szeptember 1-től az ÁEH, ahol az Elvi és Nemzetközi Főosztály vezetője lett. Ekkor rendőr őrnaggyá léptették elő, ő lett a „Világosság” rezidentúra vezetője. Felelős volt a legális és titkos úton szerzett információk elemzéséért, feldolgozásáért, a rezidentúra közvetlen irányításáért. 1972. február 16-ig töltötte be az ÁEH-ban a főosztályvezetői pozíciót, ekkor Miklós Imre, az ÁEH elnöke megbízta a Vatikánnal kapcsolatos ügyek szakértői teendőinek ellátásával. 1972. november 15-étől megváltozott a fedőmunkahelye, és a Külügyminisztérium állományába került, a XI. területi főosztály (a dél-európai országokat felügyelő szervezeti egység) munkatársa, 1973–1977 között a római főrezidentúra főrezidense és a római nagykövetség konzuli osztályának helyettes vezetője lett, majd ismét a központban, a konzuli főosztályon dolgozott 1977–1979 között. 1979–1981 között a római nagykövetség konzuli osztályának osztályvezetője. Hazarendelése után a konzuli osztály főelőadója. Külügyminisztériumi munkaviszonyát 1981-ben szüntették meg, áthelyezték az Országos Tervhivatal Tervgazdálkodási Intézetének állományába, innen ment nyugállományba. Külszolgálati alatt mindig Rómába helyezték, és komoly szerepe volt a Vatikánnal való kapcsolattartásban.

Kozdon János személye és életútja azért érdekes, mert ő már a „Világosság” rezidentúra létrehozása előtt nemcsak hogy hírszerzőként dolgozott, de a Külügyminisztériumban annak a területi főosztálynak volt a munkatársa, amelynek hatásköre a dél-európai országokra, így Olaszországra és a Vatikánra is kiterjedt, s külszolgálaton Rómában is tevékenykedett. De hogyan is került ebbe a feladatkörbe? Miután kereskedelmi érettségit tett, ezen a vonalon kezdte meg pályáját, előbb könyvelő volt különböző külkereskedelmi vállalatoknál (Agrimpex, Terimpex Külkereskedelmi Vállalat), majd 1955–1958 között a BM Idegen Nyelvi Főiskolájának hallgatója, operatív beosztott a BM különböző hírszerzési szervezeti egységeinél. Ezzel párhuzamosan a Kohó- és Gépipari Minisztérium Pénzügyi és Költségvetési Osztályának munkatársa volt. Fedőmunkahelye 1962-től a Külügyminisztérium XI. területi főosztálya, ahol főelőadó volt, majd 1962–1967 között a római rezidentúra főoperatív beosztottja, 1967. július–december között megbízott rezidenshelyettes, külszolgálati kihelyezését 1967-ben szüntették meg. A BM III/I-4. osztály főoperatív beosztottja 1967–1970 között. A Külügyminisztérium XI. területi főosztályán referens 1968–1970 között. Az SzT állományból 1970. december 20-án törölték. A BM III. főcsoportfőnökség törzsoosztályának operatív titkára 1971–1973, a titkárság vezetője 1973–1975 között. A BM III/I-7. osztály kiemelt főoperatív beosztottja, alosztályvezetője 1975–1976, a BM III/I-4. osztály alosztályvezetője 1976–1978 között. Fedőmunkahelye a Külügyminisztérium XI. területi főosztálya, ahol főelőadó 1977–1984 között. A BM III/I-3. osztály alosztályvezetője 1979–1984 között. Fedő-

munkahelye a bécsi nagykövetség, nagykövetségi titkár és a bécsi főrezidentúra helyettes vezetője 1979–1984 között. Külszolgálati kihelyezésének megszüntetésére 1984-ben került sor, ekkor helyezték nyugállományba.

Kozdon úgy volt a „Világosság” rezidentúra tagja rendőr századosi beosztásban, hogy ő nem az ÁEH fedése alá, hanem a Külügyminisztériumba nyert beosztást mint SzT tiszt, egyházi kérdésekkel foglalkozó referensként. Felelős volt a nem rezidenturális (Dél-Amerika, Hollandia, Belgium, skandináv államok) területeken folytatandó hírszerző munkáért.

Az életutak néhány közös vonását érdemes hangsúlyozni. Mindegyik rezidentúratag munkás származású volt, részt vett az 1956-os forradalom fegyveres leverésében, többen közülük a Munkásörtség tagjai is voltak. Egy-két nyelvből mindegyikük rendelkezett közép-, de inkább felsőfokú nyelvvizsgával. Bár akadt köztük, aki érettségi után felsőfokú végzettséget szerzett, többségük inkább munka mellett tanult, jellemzően a BM főiskoláját és az MSZMP pártfőiskoláját végezte el. A belüggyel való kapcsolat, az ottani elköteleződés, munkavégzés új lehetőségeket adott, hiszen a belügyi munka mellett fedőmunkahelyen is dolgoztak, azaz egyszerre két területen tevékenykedtek és két helyről kaptak fizetést. Hírszerző tisztnek lenni rangot jelentett, a belügyi területek közül ez kiemelkedett. A rezidentúra tagjai is felsőfokú képzést, nyelvismeretet, külszolgálatot kaptak annak köszönhetően, hogy elköteleződtek a hírszerzési területen.

A következőkben néhány példán keresztül mutatom be, mit jelentett a rezidentúra a tagok későbbi szakmai előmenetelében.

Orosz József viszonylag gyorsan, már 1973 júliusában kihelyezésre került a római követségre, a konzulátus helyettes vezetőjének. Olasz nyelvből csak középfokú nyelvvizsgát sikerült letennie, így nem tudták magasabb diplomáciai ranggal kihelyezni, mint III. osztályú titkár, de jogot kapott a II. osztályú titkári cím használatára. 1974-ben előkerült ranghasználati kérdése és nyelvvizsgája: megkapta a II. osztályú titkári rangot és az I. osztályú titkári rang használatának jogát, ugyanakkor kötelezték rá, hogy 1975 nyarán felsőfokú olasz nyelvvizsgát tegyen. Az ő esetében azonban nem a rang- és címhasználat vagy a nyelvvizsga a fő kérdés, hanem az, hogy miért is volt az ő személye fontos. Erre Bényi József nagykövet, Nagy János külügyminiszter-helyettes és Miklós Imre ÁEH-elnök üzenetváltása derít némi fényt, amely személyi anyagában maradt fenn. A külügyminiszter-helyettes a személyzeti és munkaügyi főosztály helyettes vezetőjének jelezte, hogy Orosz József hosszú ideig az ÁEH főosztályvezetője volt, rendszeresen részt vett a magyar–vatikáni tárgyalásokon, és bár a római nagykövetségnek nem kimondottan feladata a középszintű kapcsolattartás a Vatikánnal, a Vatikán képviselői rendszeresen Orosz Józsefet keresik meg, nyilván korábbi személyes ismeretségük miatt. Azonban ennél több is kiderül arról, hogy miért volt Orosz római jelenléte fontos. Az ÁEH-nak és a KÜM-nek ugyanis az volt a terve, hogy hivatalosan is megbízzanak egy diplomatát Rómában, hogy tartsa a kapcsolatot a Vatikánnal. Ez több szempontból is fontos volt, hiszen 1945. április 4-én kiutasították Magyarországról Angelo Rotta nunciust, s ezzel

megszakadt a diplomáciai kapcsolat Magyarország és a Szentszék között, ami csak 1990-ben állt helyre. Nem állt fenn tehát hivatalos diplomáciai kapcsolat, amire pedig a pártállam különböző szerveinek szüksége lett volna, akár a hatvanas évek elején elindult magyar–vatikáni tárgyalások során, akár az 1964-es részleges megállapodás után. A pártnak, az ÁEH-nak, a BM-nek és a KÜM-nek ugyanis egyaránt az volt a szándéka, hogy még jobban beférkőzzön a különböző nemzetközi egyházi szervezetekbe, és ott pozícióhoz segítse a számára megfelelő egyházi személyeket, illetve onnan információkat szerezzen hálózati úton. Erre a kapcsolattartó pozícióra Orosz Józsefet tartották akkor a legalkalmasabbnak, amiben nyilván ÁEH-s vezetői tapasztalata mellett sokkal inkább a hírszerzésnél betöltött pozíciója és a „Világosság” rezidentúra élén végzett munkája tette őt alkalmassá. Emiatt kapta meg a magasabb diplomáciai rangot és címhasználati jogot. Ekkor, 1974 nyarán, az ÁEH elnöke, Miklós Imre azt is felvetette a külügyminiszter-helyettesnek, hogy ha netalán nem sikerülne 1975 nyarán Orosz József felsőfokú olasz nyelvvizsgálója, akkor is maradjon Rómában külszolgálaton. Bényi József nagykövet is támogatta a magasabb diplomáciai rang és ranghasználat megadását – vélelmezhetjük, hogy ő is a beavatottak közé tartozott, aki hivatalból ismerte Orosz József hírszerző munkáját. Első külszolgálatát 1977-ben fejezte be Orosz, ezután visszatért a Külügyminisztériumba. Amikor 1979-ben újra kihelyezésre javasolták konzulnak, ismét az I. osztályú rang használatának engedélyére tett javaslatot a személyzeti és oktatási osztály vezetője. Orosznanak a felsőfokú olasz nyelvvizsgát nem sikerült letennie, de ez nem lett akadálya az újabb római diplomáciai kiküldetésnek.

Stökl József 1979-es, a San Marino Köztársaság területére szóló főkonzuli kinevezésekor az indoklásban Puja Frigyes külügyminiszter ezt írta: „A nemzetközi kapcsolatok területén jelentős tapasztalatokkal rendelkezik, amit az Állami Egyházügyi Hivatal állományában eltöltött két évtizedes munkássága alatt szerzett.” Stökl József személyi iratai szerint azonban csupán szűk két évig dolgozott az ÁEH-ban. Amikor ez a külügyminiszteri előterjesztés két évtizedes tevékenységet emleget az ÁEH-ban a nemzetközi kapcsolatok terén, az mégsem elírás: az előterjesztésben nem akarták felfedni hírszerzői tapasztalatát, ezért írtak helyette ÁEH-beli munkaviszonyt.

Az Orosz József esetében felmerült római egyházi, vatikáni kapcsolattartó személyének megvolt a párhuzama a Külügyminisztériumban. A hatvanas évek második felétől dolgozott ott olyan politikai munkatárs, akinek kifejezett feladata volt az egyházi ügyek összefogása; akihez befutottak Rómából a jelentések, információk, dokumentumok, és az ő javaslatai, feljegyzései kerültek a területi főosztályvezető elé. Miután a Rómában keletkezett, a Vatikánnal, egyházi ügyekkel kapcsolatos iratok beérkeztek a KÜM-be, a területi főosztályvezető két helyre küldte meg azokat: a miniszternek és a XI. területi főosztály referensének, aki a hatvanas években két időszakban is Kozdon János volt. 1973-tól hivatalosan kiemelték, és létrehozták számára az egyházi ügyek referense pozíciót. Tudjuk, hogy a „Világosság” rezidentúra keretében négy BM-tiszt az ÁEH-ban, egy pedig

a Külügyminisztériumban tevékenykedett. A „Világosság” rezidentúra érdemi működése 1971-ben megszűnt, de mint látható, a KÜM-ben 1973-ban létrehozott egyházi ügyek referense státusz egyenes folytatása volt a „Világosság” rezidentúrához tartozó külügyi státusznak. 1973-tól az egyházi ügyek referensének a feladata volt a Vatikánnal, más egyházakkal és nemzetközi egyházi szervezetekkel kapcsolatos információk gyűjtése, azok elemzése, valamint a kapcsolattartás az ÁEH-val, nem vezetői, hanem előadói szinten. Továbbá a munkaköréhez tartozott, hogy a Külügyminisztériumban összegyűjtött információkról tájékoztassa az ÁEH-t az egyházpolitikát érintő, a külkapcsolatok területén felmerülő operatív ügyekben is (például külföldi egyházi vezetők beutazása, kéréseik intézése, elbírálása, továbbítása), a Hivatal munkáját segítő egyházpolitikai koncepciók kialakítása céljából. Az egyházügyi referens munkája volt, hogy a nagykövetségekről a Külügyminisztériumba érkező egyházpolitikai információkat eljuttassa az illetékes párt- és állami vezetőkhez a Tájékoztatási Osztály útján vagy egyéb módon, illetve informálja a külképviseleteket az aktuális egyházpolitikai eseményekről, Magyarország ezekkel kapcsolatos hivatalos állásfoglalásáról. A Külügyminisztériumban létesített egyházi ügyek referense munkakör kizárólag a minisztériumon belüli használatra szolgált.

Ezek az esetek jól mutatják a pártállam szövevényes, sok szintet és egységet összekötő információs rendszerét. Ugyanakkor az is kiderül belőlük, hogy a rezidentúra megszűnése után a korábban abban tevékenykedők személyi kapcsolatainak szerepe és a vezetői irányítás nem szűnt meg, csak más formában folytatódott tovább. Bár a „Világosság” rezidentúra viszonylag rövid ideig működött, hatása, eredményessége túlmutat ezen a pár éven. A hírszerzés egyházak irányába végzett tevékenysége, ellenőrzése nem hagyott alább; egy-egy konkrét személy, ügy, intézmény, egyházi szervezet felé ugyanúgy felléptek, sok esetben éppen azok a hírszerző tisztek, akik részt vettek a rezidentúra működésében. A „Világosság” rezidentúrához tartozó „Ék” fedőnevű K-lakás, mint alább látni fogjuk, egészen a nyolcvanas évek közepéig szolgált a hírszerzést, magas rangú egyházi személyekkel való találkozások helyszínéként.

AZ „ÉK” FEDŐNEVŰ KONSPIRÁLT LAKÁS LÉTREJÖTTE ÉS MEGSZŪNÉSE

A Ganz Ábrahám által 1845-ben alapított Ganz-gyár egykori öntödéje mellett található a Bem József u. 14. szám alatti hatemeletes lakóház. A Ganz-gyárban az üzemi termelés 1964-ben állt le, ezt követően ipari műemlékké nyilvánították, és a helyreállítás után 1969. május 20-án nyílt meg a gyár épületében az Öntödei Múzeum. Ebben az időszakban épült a Bem József u. 14-es számú ház, amelyet az Autó- és Alkatrész-kereskedelmi (AUTOKER) Vállalat építtetett. Az 1949-ben alapított állami tulajdonú vállalat a magyar autóalkatrész-kereskedelem lebonyolítója volt, autóalkatrészek beszerzésével, kereskedelmével foglalkozott. A húszlakásos ház – amelyben a földszinten kettő és minden emeleten

három lakás található – tulajdonjoga a vállalaté maradt, a lakbér hosszú távon finanszírozta az építés költségeit, sőt bevételt is hozott. Ebben a házban, melynek építése 1968/69-ben fejeződött be, szerzett egy lakást a hírszerzés, melyet a BM Külügyi Osztály közreműködésével a II. Kerületi Tanács VB Lakásosztálya 1969. március 11-én utalt ki részükre.²⁰ A korabeli szabályozás értelmében a K-lakások létesítése, cseréje és anyagi ellátása a BM Külügyi Osztály feladata volt.²¹ Feltételezhetjük, hogy egy új építésű lakás megszerzése mögött az a logika is meghúzódhat, hogy könnyebb legalizálni a bérlet, hiszen még nincs kialakult lakóközösség. Az „Ék” lakás dossziéjában fennmaradt egy korabeli lakónyilvántartó könyv másolata, illetve a lakókra vonatkozó kérdőjegyek sorozata.²² Ezekből rekonstruálható, hogy 1969-ben kik alkották a Bem József u. 14. szám alatti bérház lakóközösségét. Az első beköltözésekre 1969. március 1-jén került sor, az utolsó beköltözés ebben az időszakban 1969. augusztus 16-án volt. A házmester szolgálati lakásán kívül minden lakásban főbérlet lakott a családtagjaival.

1969-ben a húsz lakásban 59 fő lakott, egy lakás ekkor még üresen állt. A ház lakói között 44 nagykorút és 15 kiskorút találunk, 30 nőt és 29 férfit. Születési helyüket tekintve 36-an Budapesten, 23-an vidéken, ebből 4-en a trianoni határokon túl (Ungvár, Dunaszerdahely, Székelykeresztúr) látták meg a napvilágot.

A főbérletők közül tizenkettő férfi és hét nő (két egyedülálló és öt házaspár) volt. Egy egyedülálló középiskolai tanárnő és egy elvált keramikus hölgy – akivel egy tanuló lakott együtt –, és egy özvegy nyugdíjas mellett tizenhat család lakott a házban. A tizenhat családból három házaspárnak vagy nem volt gyermeke, vagy volt ugyan, de nem lakott velük. Egy családnál a szülők együtt laktak a házaspárral, és volt egy család, ahol a nagyobb gyermek is a házban, de külön lakásban élt a házastársával.²³ Mint utaltam rá, a ház építtetője és tulajdonosa az AUTOKER Vállalat volt, így érthető, ha többen is a vállalat munkatársai voltak.

1. táblázat

A Bem József utca 14. szám alatti ház lakói

Nem	Életkor	Foglalkozás	Munkahely
férfi	51	osztályvezető	Kohászati Alapanyagellátó Vállalat – Budapest, VI. ker. Benczúr utca 11.
nő	48	adminisztrátor	Vetőmag Vállalat – Budapest, VII. ker. Rottenbiller utca 33.
férfi	39	gépkocsivezető	AUTOKER Vállalat – Budapest, VI. ker. Nagymező utca 9.
nő	35	házfelügyelő	II. Kerületi Tanács VB Ingatlankezelő Vállalat – Budapest, II. ker. Frankel Leó utca 5.

²⁰ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1. 220–222.

²¹ Belügyminisztérium 10-2232/1964. 3.

²² ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1. 101–125; 126–205.

²³ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1. 101–125.

Nem	Életkor	Foglalkozás	Munkahely
férfi	63	nyugdíjas	
nő	56	háztartásbeli	
férfi	28	technikus	Budapesti Közlekedési Vállalat – Budapest, VII. ker. Akácfa utca 15.
nő	27	könyvelő	Fővárosi Építőipari Üzemgazdasági Ügyviteli Iroda – Budapest, XI. ker. Bánk bán utca 6–10.
férfi	55		
nő	44	főelőadó	Belkereskedelmi Minisztérium – Budapest, V. ker. Vigadó utca 6.
nő	26	középiskolai tanár	Toldy Ferenc Gimnázium – Budapest, I. ker. Toldy Ferenc utca 9.
férfi	33	tanár	Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar ²⁴
nő	31	tanár	Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar ²⁵
férfi	39	főosztályvezető	Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium – Budapest, V. ker. Beloiannisz utca 2–4.
nő	38	útlevél ügyintéző	VILATI – Budapest, I. ker. Krisztina körút 55.
nő	20	keramikus	Kerámia Iparművész HTSZ – Budapest, XI. ker. Zsombolyai utca 16.
férfi	27	vegyésztechnikus	Központi Fizikai Kutatóintézet – Budapest, XII. ker. Konkoly-Thege Miklós út 29–33.
nő	25	technikus	Központi Fizikai Kutatóintézet – Budapest, XII. ker. Konkoly-Thege Miklós út 29–33.
férfi	49	főmérnök	Építőipari Beruházási Vállalat – Budapest, I. ker. Ybl Miklós tér 8.
nő	43	mérnök	Lakóterv – Budapest, VII. ker. Madách tér 4.
nő	71	nyugdíjas	
férfi	51	férfi fodrász	Budai Fodrász KTSZ – Budapest, II. ker. Bem József utca 7.
nő	43	manikűrös	Budai Fodrász KTSZ – Budapest, II. ker. Bem József utca 7.
férfi	48	pártalkalmazott	MSZMP Bp-i Bizottsága – Budapest, VIII. ker. Köztársaság tér 26.
nő	40	főelőadó	MŰM 9. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet – Budapest, XIII. ker. Váci út 179.
férfi	24	férfi fodrász	Budai Fodrász KTSZ – Budapest, II. ker. Bem József utca 7.

²⁴ Ez a munkahelyi bejegyzés a hírszerzés által kitalált és kialakított legenda része volt. Olyan munkahelyet kívántak a bérlőnek és feleségének, Somogyi Józsefnek és Józsefnének (valójában Stökl Józsefnek, aki rendőr főhadnagy rangban, operatív tiszt volt a BM III/I. főcsoportfőnökségen, valamint az ÁEH Elvi és Nemzetközi Főosztályának előadójaként dolgozott, és feleségének, aki a BM Nyelvi Főiskola oktatója volt), hogy meg lehessen magyarázni, miért jelennek meg ritkán az általuk bérelt lakásban. Így lettek a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tanárai.

²⁵ Ez volt a hírszerzés által kitalált legenda szerinti munkahely.

Nem	Életkor	Foglalkozás	Munkahely
nő	24	női szabó	EKISZ Ruházati KTSZ – Budapest, V. ker. Guszev utca 3.
férfi	49	újságíró	Magyar Távirati Iroda – Budapest, I. ker. Fém utca 5–7.
nő	48	háztartásbeli	
férfi	35	felelős szerkesztő	Corvina Könyvkiadó – Budapest, V. ker. Váci utca 12.
nő	33	felelős szerkesztő	Zeneműkiadó Vállalat – Budapest, V. ker. Semmelweis utca 1–3.
férfi	81	nyugdíjas	
férfi	36	építésmérnök	Állami Gazdaságok Országos Központja – Budapest, V. ker. Akadémia utca 1.
nő	26	gépíró	AUTOKER Vállalat – Budapest, VI. Nagymező u. 9.
nő	58	nyugdíjas	
férfi	50	term. osztályvezető	DANUVIA Központi Szerszám- és Készülékgyár – Budapest, XIV. ker. Fűrészt utca 156.
nő	45	háztartásbeli	
férfi	20	szerszámkészítő	DANUVIA Központi Szerszámgyár – Budapest, XIV. ker. Fűrészt utca 106.
férfi	59	meós	DANUVIA Szerszámgyár – Budapest, XIV. ker. Angol utca 10–20.
nő	53	háztartásbeli	
férfi	21	betanított munkás	Duna Cipőgyár – Budapest, IV. ker. Táncsics Mihály utca 10.

Tizennyolcan Pesten, tizennégyen Budán dolgoztak, kilenc fő háztartásbeli, nyugdíjas, vagy nem rendelkezünk információval munkahelyéről. Láthatjuk, hogy alapvetően hivatalnokok, középvezetői rangban, illetve a szolgáltató szektorban dolgozók alkották a lakóközösséget. Kezdetben egy belügyi munkahelytel rendelkező házaspár „lakott” a házban, később két volt belügyi munkatárs is a ház lakója lett. Ebben a közegben kellett tehát a konspirált lakás működését titokban tartani.

Egy K-lakást minden esetben a lakást tartó operatív beosztott fedőnévére kellett kiutalni. Az „Ék” fedőnevű lakást a „Világosság” rezidentúra tagja, Stökl József rendőr főhadnagy „bérelte”. Személye és felesége köré dolgozott ki megfelelő legendát a BM III/I-4. osztály, melyet Berényi István rendőr alezredes, osztályvezető-helyettes²⁶ terjesztett fel 1968. december 5-i javaslatában.²⁷ Stökl Józsefet és feleségét mint a Szegedi Tudományegyetem bölcsészkarának tanárait jelentették be bérlőként, de Somogyi József néven. A legenda szerint munkájuk hetenként változó napokon, 3-4-5 napi vidéki tartózkodást igényelt. Nyelv-

²⁶ Életútjáról, tevékenységéről: Kiss–Soós–Tabajdi 2012.

²⁷ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1. 48–49.

tanárok lévén mindketten adtak nyelvórákat, amikor Budapesten tartózkodtak, ez magyarázta a lakásra látogató idegen személyeket. A javaslat szerint heti 1-2 alkalommal a Somogyi/Stökl házaspár a lakásban töltötte az éjszakát, és a házban való mozgásukkal a természetesség látszatát keltették. A házaspárnak nem volt gyermeke, és mozgásukban sem akadályozta őket semmi. A feleség, Stökl Józsefné a BM Nyelvi Főiskola állományában teljesített szolgálatot.²⁸ Stökl József nyílt lakástelefonszámát titkosra változtatták, továbbá a BM III/I-4. osztály kérte, hogy az „Ék” fedőnevű K-lakásba szereljenek be telefont, azonban mivel ez nem tartozott a BM Külügyi Osztály feladatai közé, javasolták, hogy ezt a munkát a III/V. csoportfőnökség vezetője engedélyezze.²⁹

Az „Ék” lakásra egy B-dosszié kiadását kérte Földes György rendőr alezredes, a BM III/I-4. osztály vezetője, 1969. március 18-án.³⁰ Úgyzintén aznap kérték, hogy a K-lakás bejárati ajtajára biztonsági zárat szereltesse fel, emellett ellátták a konspirált ügyintézéshez szükséges eszközökkel is (rejtett, kódos páncélszekrény, írógép stb.).³¹ A lakásban értekezleteket, szakmai megbeszéléseket tartottak, jelentéseket készítettek. A rezidentúra tagjai az ügnyökkel, társadalmi kapcsolatokkal, jelöltekkel folytatott találkozókról negyvennyolc óra elteltével kötelesek voltak írásbeli jelentést készíteni, és azt a feletteseiknek eljuttatni.³²

„Zentai”, azaz Stökl József 1969. augusztus 11-én környezettanulmányt és priorálást kért az „Ék” fedőnevű K-lakásra a „Világosság” rezidentúra részéről, mert ettől függött a lakás operatív felhasználhatósága. A jelentéshez három megjegyzést fűzött, a környezettanulmányt végző munkatársak tájékoztatására:

„A ház, ahol a K-lakás elhelyezkedik, újonnan épült, a lakók most illeszkednek bele az új megváltozott körülményekbe. 1969. július hó végén a II. emelet 2. számú lakásába ismeretlen tettesek betörték és értékeket loptak el. Az ügyben rendőrségi nyomozás folyik. Neubauerné a házfelügyelő egész nap otthon tartózkodik – általában – nővére családjával 1956-ban disszidált és az olaszországi Udinében él. Fiútestvére pedig Amerikában.”³³

Miután a lakás berendezése megtörtént, rövid időn belül sor került operatív felhasználására, s hamarosan albérlőt is kapott Dr. Pozsonyi László, azaz „Vértesi” SzT tiszt személyében. Neki szintén legendát kreáltak, mely szerint mint Dr. Polgár László, a Hatvani Cukorgyár jogtanácsosa bérelte ki a lakást, ahonnan

²⁸ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1. 53–54.

²⁹ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1. 56, 59.

³⁰ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1. 51. A K-lakások létesítése során keletkezett anyagok gyűjtésére „B-dossziét” kellett nyitni, ez ugyanolyan dosszié volt, és ugyanolyan tartalommal kellett megtölteni, mint a hálózati személyekre nyitott B, azaz szervezési dossziét (vö. BM 33/1958. parancs. ÁBTL 4.2. 10-21/33/1958, illetve 0012. számú 1972. évi belügyminiszteri parancs. ÁBTL 4.2. II. sorozat 45-5-12/á/72).

³¹ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1. 82.

³² ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1. 88–89.

³³ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/1. 91–92; 94–95.

azután 1978. augusztus 15-én jelentkezett ki.³⁴ A lakást a megfelelő színvonalú használathoz 1978. szeptember 12-én felszerelték hűtőszekrénnel, televízióval és villanykályhával is.³⁵ Stökl József 1979-ben külszolgálatra Rómába került, ekkortól nem ő bérelte a lakást, hanem a BM III/I-4. osztály részéről Szabó József rendőr főhadnagy.

A lakást eredetileg a „Világosság” rezidentúra hálózatával való kapcsolattartás céljából, a rezidentúra megszűnése után az alosztály által közvetlenül tartott hálózati személyekkel való találkozásra használták. Belföldi hálózati személyek közül rendszeresen nyolc személlyel találkoztak, ami havonta 10-15 találkozót jelentett. Megfordult a lakásban a „Gordon”, „Sárdy”, „Borókey”, „Sáfár”, „Lónyai”, „Szentendrei”, „Kecskeméti” és „Zeusz” fedőnevű hálózati személy.

A külföldi hálózati kapcsolatok közül a „Mainz”, „Salzner” és „Bower” fedőnevű személyeket alkalmanként beutatták, őket az „Ék” lakásban szállásolták el és képezték ki, amelyet felhasználtak továbbá a Pápai Magyar Intézetbe kiutazó hálózati személyek felkészítésére és kiképzésére is. Ez 1979-ben felfutó és a következő években meghatározó tevékenység volt.³⁶ A három különböző csoportba tartozó hálózati személyekkel öt operatív tiszt foglalkozott.³⁷

Egy K-lakás esetében a legfontosabb az volt, hogy mindvégig titokban maradjon, mire használják és kik fordulnak meg benne. Mivel nem sok ilyen jó ingatlannal rendelkezett a hírszerzés, és elég sokan megfordultak itt, várható volt, hogy előbb-utóbb elveszti súlyát. Az „Ék” esetében erre a nyolcvanas évek közepén került sor, addig meghatározó találkozási, képzési helyként használta a BM III/I-4. osztály. A lakás ügydossziéiból pontosan rekonstruálható, hogy kik ismerték a lakást. Érdemes külön áttekinteni az operatív tiszteket, a hálózati személyeket és a nem hálózati személyeket is. Mint látni fogjuk, meghatározó, később magas beosztásba kerülő egyházi személyekkel való találkozásra, információszerezésre használta a hírszerzés.³⁸

2. táblázat

A K-lakást ismerő operatív tisztek

Név	Rendfokozat	Tisztség, beosztás
Álmos László	rendőr főhadnagy	
Benkő Viktor	rendőr őrnagy	BM III/I-4. osztály, alosztályvezető

³⁴ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/2. 21.

³⁵ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/2. 23.

³⁶ A Pápai Magyar Intézet működéséről, a pártállami időszak vonatkozásában bővebben: Bandi 2007: 174–188; Bottoni 2010: 253–280; Majsai 2007: 44–65; Majsai 2008a: 58–85; Majsai 2008b: 77–94; Majsai 2008c: 80–99; Majsai 2012; Szabó 2001; Tóth 2017.

³⁷ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/3. 22.

³⁸ A 2. és a 3. táblázatban gyűjtöttem össze, hogy kik azok, akik a lakás működése alatti időkben itt megfordultak, feltüntetve tisztségüket, foglalkozásukat és legmagasabb rendfokozatukat, amiből látható, hogy az objektumot magas tisztséget betöltő személyek használták – a kutatás jelenlegi állása szerint. Jelen kutatás nem terjed ki arra, hogy értékeljük, az adott hálózati személy milyen tevékenységet fejtett ki, ezért most csupán a tényről rögzítem, hogy az illető megfordult a lakásban.

Név	Rendfokozat	Tisztség, beosztás
Berényi István	rendőr alezredes	BM III/I-4-K alosztály, alosztályvezető, egyben osztályvezető-helyettes, 1968–1970 BM III/I-11. osztály, osztályvezető, 1970–1981
Farkasinszky Zoltán	rendőr alezredes	BM III/I-3-J alosztály
Fésű Ferenc	rendőr főhadnagy	BM III/I-4-K alosztály
Földes György	rendőr alezredes	BM III/I-4. osztály, mb. osztályvezető, 1967–1969 BM III/I-4. osztály, osztályvezető, 1969–1971 BM III/I-8. osztály, kiemelt főoperatív beosztott, 1972–1974 BM III/I-8-B alosztály, alosztályvezető, 1974–1976 BM III/I-8. osztály, osztályvezető, 1976–1981 BM III/I-8. osztály, osztályvezető-helyettes, 1981–1982
Halász Ferenc	rendőr százados	BM III/I-4-K alosztály
Horváth Sándor	rendőr százados	a „Világosság” rezidentúra tagja
Jánka Sándorné	irodai főtitst	
Keszthelyi László	rendőr alezredes	BM III/I-4-K alosztály
Kiss Oszkár	rendőr alezredes	BM III/I-4. osztály, osztályvezető
Knopp János	rendőr főhadnagy	BM III/I-4. osztály
Kósa György	rendőr őrnagy	BM III/I-4. osztály
Mercz Károly	rendőr százados	
Ocskó György	rendőr főhadnagy	BM III/I-4. osztály
Orosz József	rendőr őrnagy	a „Világosság” rezidentúra vezetője BM III/I-6. osztály, osztályvezető, 1967–1974 BM Információfeldolgozó Csoportfőnökség, csoportfőnök, 1975–1976 BM III/I. csoportfőnökség, csoportfőnök-helyettes, 1977–1985
Pados Gábor	rendőr ezredes	
Patkó Gábor	rendőr százados	BM III/I-4. osztály
Pesti Gyula	rendőr alezredes	
Posztós Vince	rendőr alezredes	
Pozsonyi László	rendőr főhadnagy	a „Világosság” rezidentúra tagja
Rajos Pál	rendőr alezredes	BM III/I.
Rózsa Sándor	rendőr főhadnagy	
Solti Gábor	rendőr százados	
Stökl József	rendőr százados	a „Világosság” rezidentúra tagja
Stökl Józsefné	rendőr hadnagy	házasárs, BM Nyelvi Főiskola
Szabó Béla	rendőr őrnagy	
Szabó József	rendőr százados	BM III/I-4. osztály
Varga Antal	rendőr főhadnagy	
Zörényi Gyula	rendőr őrnagy	BM III/I-4. osztály
Zsigmond Ferenc	rendőr alezredes	BM III/I-4. osztály, osztályvezető

3. táblázat

*A lakásban megfordult személyek*³⁹

Fedőnév	Név	Tisztség, beosztás
Ács ⁴⁰		főszerkesztő
Aldebrői ⁴¹	Tóth Károly	a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, 1977–1991, a prágai Keresztyén Békekonferencia főtárgya, 1971–1978
Barát ⁴²	Takács Ágoston	hittanár, kántor, volt jezsuita növendék, kalkulátor
Blanc ⁴³	Bagi István	a Pápai Magyar Intézet rektora, 1975–1979, esztergomi segédpüspök, 1979–1986
Borókai ⁴⁴	Pröhle Károly	evangélikus teológiai tanár, 1951–1989, a Lutheránus Világszövetség Teológiai Bizottságának tagja, 1957–1970, Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának főtárgya, 1972–1982
Bower ⁴⁵	Kardos Gyula	római katolikus pap, 1956-tól Bécsben élt
Cséfai ⁴⁶	Citkovics József	római katolikus pap, a győri teológiai főiskola tanára, a Pápai Magyar Intézet növendéke, 1981–1982
Egresi ⁴⁷	Nagy Gyula	evangélikus teológiai tanár, evangélikus püspök
Gordon ⁴⁸	Paul Hansen	a Lutheránus Világszövetség vezetője
Hammer ⁴⁹		

³⁹ Azokat a hálózati személyeket, akik felbukkannak a „Világosság” rezidentúra és az „Ék” K-lakás dossziéjában, az ÁBTL Hálózati nyilvántartásban és a H-adattárban szereplő személyek azonosítása alapján próbáltam rekonstruálni. Külön köszönöm Sonnevend Gergő referensnek, az ÁBTL munkatársának, hogy ebben nagy segítségemre volt.

⁴⁰ Csak a fedőnévét és a foglalkozását ismerjük, a nevét és a tartóztisztjét nem.

⁴¹ Korábban „Tolnai Lajos”, majd „Aldebrői” fedőnéven volt a hálózat tagja Tóth Károly (H-11 179; ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Aldebrői”, „Tolnai Lajos”; uo. 3.1.2. M-29 600 + 1-6; uo. M-30 717 + 1; uo. M-31 987, 3.2.3. Mt-980/1-2).

⁴² „Barát” fedőnéven volt a hálózat tagja Takács Ágoston (H-17 087; ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Barát”; uo. 3.1.2. M-26 962 + 1-2; uo. M-41 644 + 1-2).

⁴³ „Blanc” fedőnéven volt a hálózat tagja Bagi István (H-58 682; ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Blanc”; uo. 3.2.1. Bt-1682/2-3; uo. 3.2.3. Mt-1109/1-4).

⁴⁴ „Korábban „Pozsonyi”, majd „Borókai” fedőnéven volt a hálózat tagja Pröhle Károly (H-42 328; ÁBTL 3.1.2. M-32 399; uo. 3.2.3. Mt-1586/1).

⁴⁵ Korábban „Szedő”, majd „Ismay Bower” fedőnéven volt a hálózat tagja Kardos Gyula, a hálózati nyilvántartásban nem szerepel, de az iratanyagból feltételezhető, a jelentések alapján kikövetkeztethető.

⁴⁶ Korábban „Magyar Levente”, majd „Cséfai” fedőnéven volt a hálózat tagja Citkovics József (H-59 085; ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Magyar Levente”; uo. 3.1.2. M-40 898; 3.2.1. Bt-2058/2).

⁴⁷ „Egresi” fedőnéven volt a hálózat tagja Nagy Gyula (H-53 602; ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Egressi”; uo. 3.1.2. M-41 832 + 1-2).

⁴⁸ A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, de az iratanyagból feltételezhető, a jelentések alapján kikövetkeztethető, hogy ő Paul Hansen.

⁴⁹ A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, személyét nem sikerült beazonosítani.

Fedőnév	Név	Tisztség, beosztás
Henriette ⁵⁰		
Kaiser Alfréd ⁵¹		
Kerkai ⁵²	Timkó Imre	teológiai tanár, 1950–, görög katolikus megyéspüspök, 1975–1988
Körműves ⁵³	Nagy Töhötöm	tudományos munkatárs, korábban jezsuita szerzetes
Körmöczi ⁵⁴	Dankó László	római katolikus pap, a szegedi szeminárium rektora, 1977–1979, a Pápai Magyar Intézet rektora, 1979–1987, kalocsai érsek, 1987–1999
Lesage ⁵⁵	Linka Ernő Ödön	bencés szerzetes, a Sao Pauló-i Szent Gellért perjelség perjele, 1981–
Lónyai ⁵⁶	Varga János	római katolikus pap
Marosi ⁵⁷	Kapuy Károly Vítal	bencés szerzetes, a Pannonhalmi Bencés Gimnázium igazgatója, 1965–1973, a Katolikus Középiskolai Főhatóság főigazgatója, 1975–1985
Marosi ⁵⁸	Sávai János	római katolikus pap, a szegedi Hittudományi Főiskola tanára
Nemere ⁵⁹		újságíró
Rákoshegyi ⁶⁰	Benyik György	római katolikus pap, a Pápai Magyar Intézet növendéke, 1978–1980, a szegedi Hittudományi Főiskola tanára

⁵⁰ A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, személyét nem sikerült beazonosítani.

⁵¹ A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, személyét nem sikerült beazonosítani.

⁵² Korábban „Kiss János”, majd „Kerkai” fedőnéven volt a hálózat tagja Timkó Imre (H-1774; ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Kiss János”; uo. 3.1.2. M-30 613 1+3).

⁵³ „Körműves Sándor” és „Franz Kirchenbauer” fedőnéven volt a hálózat tagja Nagy Töhötöm. Ugyan a hálózati nyilvántartásban nem szerepel, ám annál több dosszié tükrözi hálózati munkáját: ÁBTL 3.1.2. M-37 054 + 1; uo. 3.2.1. Bt-1584/1-8; uo. 3.2.3. Mt-975/1-4. Életútjáról, tevékenységéről: Petrás 2019.

⁵⁴ Korábban „Bajai Péter”, majd „Körmöczi” fedőnéven volt a hálózat tagja Dankó László (H-46902; ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Bajai Péter”, „Körmöczi”; uo. 3.1.2. M-35 493).

⁵⁵ „Lesage” fedőnéven volt a hálózat tagja Linka Ernő Ödön (H-48559; ÁBTL 3.2.1. Bt-2206/1-2; uo. 3.2.3. Mt-537/1).

⁵⁶ „Lónyai” fedőnéven volt a hálózat tagja Varga János (H-52832; ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Lónyai”).

⁵⁷ Korábban „Rieger József”, majd „Marosi Zoltán” fedőnéven volt a hálózat tagja Kapuy Károly Vítal (ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Rieger József”, „Marosi Zoltán”; uo. 3.1.2. M-36924 + 1-7; Hálózati munkájáról: Cúthné Gyóni 2018: 223–244).

⁵⁸ „Korábban „Marosi János”, majd „Markó” fedőnéven volt a hálózat tagja Sávai János (H-64465; ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Markó”, „Marosi János”).

⁵⁹ A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, és nem sikerült beazonosítani a személyét. Annyit lehet sejtetni, hogy újságíró volt, és vélhetően a „Press” rezidencúra részére is adott jelentéseket.

⁶⁰ „Rákoshegyi” fedőnéven volt a hálózat tagja Benyik György (ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Rákoshegyi”; uo. 3.1.2. M-37 896; uo. 3.2.1. Bt-2027/1; uo. 3.2.3. Mt-1356/1).

Fedőnév	Név	Tisztség, beosztás
Rouso ⁶¹		
Roy ⁶²		
Rubin ⁶³		
Rudolf Mainz ⁶⁴		
Sáfár ⁶⁵		ÁB osztályvezető
Salzner Richard ⁶⁶	Kabók Sándor József	zománcozó
Souvé/Sauvé ⁶⁷		
Szentendrei ⁶⁸	Piros Kálmán	magyar királyi honvéd százados, gépész-mérnök, tudományos munkatárs, OTP-osztályvezető
Zeusz ⁶⁹	Lévárdy Ferenc János	volt bencés szerzetes, művészettörténész
Cs. J.		nyelvtanár
K. J.		takarítónő

AZ „ÉK” FEDŐNEVŰ K-LAKÁS FENNTARTÁSA

Bérlakásról lévén szó, lakbér címén 1970-től havonta 167, majd 1971 második felétől 392, 1973-tól pedig 410 Ft-ot fizettek. Mivel csak ritkán laktak a lakásban, inkább találkozásra és kiképzésre használták, a rezsiköltség sajátosan alakult: a központi fűtést értelemszerűen állandóan kellett fizetni, havi 226, majd 1971 második felétől 239 Ft-ot. A villanyfogyasztás viszonylag alacsony volt a lakásban (16 és 100 Ft közötti), ugyanakkor szinte minden hónapban 100 Ft körül (82–119 Ft) alakult a távbeszélés díja. A kezdetektől a BM III/I. csoportfőnökség takarítónője, Kovács Józsefné végezte a lakás takarítását, aki havi 300 Ft-ot kapott ezért, majd 1980 májusától 450 Ft-ot.⁷⁰

⁶¹ A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, személyét nem sikerült beazonosítani.

⁶² A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, személyét nem sikerült beazonosítani.

⁶³ A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, személyét nem sikerült beazonosítani.

⁶⁴ A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, személyét nem sikerült beazonosítani.

⁶⁵ A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, személyét nem sikerült beazonosítani.

⁶⁶ Korábban „Sárosi Iván”, majd „Salzner Richárd” fedőnéven volt a hálózat tagja Kabók Sándor József. Ugyan a hálózati nyilvántartásban nem szerepel, ám annál több dosszié tükrözi hálózati munkáját: ÁBTL 3.2.3. Mt-1820/1-7.

⁶⁷ A hálózati nyilvántartásban nem szerepel, személyét nem sikerült beazonosítani.

⁶⁸ Korábban „Pünkösdi”, majd „Szentendrei” fedőnéven volt a hálózat tagja Piros Kálmán (ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások „Pünkösdi”; uo. 3.1.1. B-92 018; uo. 3.2.1. Bt-2942/1-2; uo. 3.2.3. Mt-1969/1-2).

⁶⁹ Korábban „Kéthly”, majd „Zeusz” fedőnéven volt a hálózat tagja Lévárdy Ferenc János. Ugyan a hálózati nyilvántartásban nem szerepel, ám annál több dosszié tükrözi hálózati munkáját: ÁBTL 3.2.1. Bt-1293/1-3; uo. 3.2.3. Mt-801/1-2.

⁷⁰ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/3. 58.

Az állandó, rendszeres költségek mellett akadt egyszeri költség is 1980-ban, ami a lakás felújítását és berendezésének teljes cseréjét jelentette.⁷¹ A lakásba ekkor új vagy újszerű berendezési tárgyak kerültek, illetve 100 db irodalmi és művészeti könyv, akkori magyar íróktól, olasz és nyugatnémet szerzőktől.⁷²

Ugyanakkor nem csak külsejében újult meg a lakás 1980 márciusában. A lakást 1969-től bérlő és használó Stökl (Somogyi) József 1979 tavaszán tartós kiküldetésre Rómába utazott, ami miatt szükségessé vált a lakás legalizálásának, biztonsági, konspirációs helyzetének felülvizsgálata.⁷³ A Fővárosi Tanács illetékes osztályán a BM Külügyi Osztályon keresztül mentesítették a lakást, a bérlő हुआmosabb külföldi kihelyezése címén. Így a lakás az illetékes hatóságok tudtával állt üresen. Szabó József rendőr főhadnagy a K-lakás átvétele után többször megjelent a házfelügyelőnél, akivel közölte, hogy Somogyi (Stökl) József őt bízta meg mint rokont és a „Külügyminisztérium munkatársát” – ez is egy legenda volt – a lakás felügyeletével. Ezt követően havi két-három alkalommal felkereste a házfelügyelőt, és tisztázott vele minden problémát a lakással kapcsolatban. Egyébként Tuskán Józsefné házfelügyelőt, aki 1972-től töltötte be ezt a tisztséget, be akarták szervezni, emiatt környezettanulmányt is készítettek róla, illetve Szabó József áttanulmányozta a többi belügyi szervnél róla őrzött anyagot. A család rendezetlen élete és primitívnek minősített beállítottsága miatt azonban ettől végül elálltak. Ugyanakkor Szabó operatív úton ellenőrizte a ház valamennyi lakóját, aminek keretében megállapította, hogy a fennálló rendszerrel szembenálló, politikai vagy köztörvényes bűncselekményért elítélt lakó a házban nem lakik. Azonban a K-lakással egy szinten lévő másik két lakás mindkét tulajdonosa kizárt hálózati személy volt. Az egyik Béres Andor nyugalmazott rendőr alezredes, akit nyugállományba vonulása után a BRFK III/III. osztálya rezidensi minősítéssel foglalkoztatott a Budapesti Idegenforgalmi Igazgatóság területén. Kizárására, idős kora miatt, saját kérésére került sor. A másik Árvai József volt, akit a BM III/II-4. osztály foglalkoztatott. Űgye titkosítva volt, 1976-ban munkahely-változtatás miatt kizárták, de hivatalos kapcsolatként tovább foglalkoztatták. A lakással kapcsolatban dekonspirációs problémák nem merültek fel. A lakást igyekeztek legalizálni: amikor Stökl Rómából Budapestre jött, Szabó Józseffel felkeresték a házfelügyelőt, s megnyugtatták, hogy a lakás ügyeit Szabó fogja intézni, ahova rendszeresen jönnek majd vidéki rokonok látogatóba. A lakás fenntartási költségeit továbbra is OTP-számlán keresztül egyenlítették ki.⁷⁴

* * *

A hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó évek izgalmas és meghatározó korszakot hoztak a hírszerzés, a BM III/I., azon belül is a BM III/I-4. osztály történetében. Kiemelt hálózati kapcsolatokat alakítottak ki, meghatározó

⁷¹ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/3. 24.

⁷² ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/3. 34–38.

⁷³ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/3. 59–62.

⁷⁴ ÁBTL 3.2.1. Bt-2316/3. 59–62.

személyeket küldtek ki külföldre mind a hírszerzés részéről, mind a kapcsolatok révén, és szereztek tőlük fontos információkat. Ennek egyik meghatározó titkos tere az „Ék” fedőnevű K-lakás volt. Ebben a témában a lakás működési kerekein túl további kutatásokat lehetne végezni, ami a későbbiekben célom is. Jelen kutatás a Bem József u. 14., II. emelet 2. számú lakás működésébe pillantott bele, megmutatva mindazt, ami ezen keresztül a pártállami hírszerzés történetéből látható.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

Belügyminisztérium 10-2232/1964. A konspirált és találkozási lakások használatának és anyagi ellátásának szabályzata.

2.8.1. 17 281. Horváth Sándor.

2.8.2.1. 290. Pozsonyi László.

2.8.2.1. 309. Orosz József.

2.8.2.1. 490. Kozdon János.

2.8.2.1. 973/94-599. Kozdon János.

2.8.2.1. 973/94-832. Pozsonyi László.

3.2.1. Bt-2316/1-4. „Ék” lakás ügydosszié.

3.2.6. 8–69/I; 8-70/I; 8-70/II; 8-70/III; 8-70/IV. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt dossziék. Rezidentúradossziék. „Világosság” rezidentúradosszié.

4.2. 10-21/33/1958. BM 33/1958. parancs.

4. 2. II. sorozat 45-5-12/á/72. 0012. számú 1972. évi belügyminiszteri parancs.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-21-b Állami Egyházügyi Hivatal általános iratai, 1951–1989.

Szerződéses munkavállalók. Nyugdíjas-nyilvántartó lapok. Munkaviszony nyilvántartólapok. Mellékfoglalkozásúak. Megszűnt Mil-lapok.

Személyi (megszűnt) nyilvántartás M–Z.

Személyzeti iratok H–L, M–R, S–V.

XIX-A-21-e Állami Egyházügyi Hivatal, tematikusan rendezett iratok.

0011-1/c/1969. Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti és ügyrendi szabályzata, 1969. március 31.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bandi István 2007: Adalékok a Pápai Magyar Intézet történetéhez, állambiztonsági megközelítésben. *Egyháztörténeti Szemle* (8.) 1. 174–188.

Borvendég Zsuzsanna 2016: „Hírügynökségek”. A Press rezidentúra és a megnyertek hálózata a Kádár-rendszer sajtóéletében. *Betekintő* (10.) 3. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_3_borvendeg.pdf – utolsó letöltés: 2020. április 19.

- Bottoni, Stefano 2010: Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentszék, 1961–1978. In: Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 207–253.
- Cúthné Gyóni Eszter 2018: „Rieger József” fedőnevű ügynök jelenti. In: Dénesi Tamás – Boros Zoltán (szerk.): *Bencések Magyarországon a pártállami diktatúra idején III*. Pannonhalmi Főapátság Levéltára, Pannonhalma, 223–244.
- Gergely Attila 1980: *Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár*. BM Könyvkiadó, Budapest.
- Irtzs Ádám 2010: A protestáns világszervezetek (KBK, EVT, LVSZ) a „Világosság” rezidentúra fényében. In: Mirák Katalin (szerk.): *Háló 1. – Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról 1945–1990*. Luther Kiadó, Budapest, 229–272.
- Kiss Réka – Soós Viktor Attila – Tabajdi Gábor 2012: *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek*. L'Harmattan, Budapest.
- Majsai Tamás 2007: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel”. Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban. Esettanulmány(ok). I. *Beszélő* (12.) 12. 44–65.
- Majsai Tamás 2008a: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel”. Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban. Esettanulmány(ok). II. *Beszélő* (13.) 1. 58–85.
- Majsai Tamás 2008b: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel”. Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban. Esettanulmány(ok). III. *Beszélő* (13.) 3. 77–94.
- Majsai Tamás 2008c: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel”. Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban. Esettanulmány(ok). IV. *Beszélő* (13.) 4. 80–99.
- Majsai Tamás 2012: *A Pápai Magyar Intézet a magyarországi állambiztonság szolgálatában*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest.
- Petrás Éva 2019: *Álarcok mögött. Nagy Tőhötöm életei*. ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs.
- Soós Viktor Attila 2014: *Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája – Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Soós Viktor Attila 2018: A Külügyminisztérium „csatornái” a Vatikánnal való kapcsolat-tartás terén az 1960–70-es években. In: Andreides Gábor – M. Madarász Anita – Soós Viktor Attila (szerk.): *Diplomácia – hírszerzés – állambiztonság*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 461–483.
- Szabó Csaba – Soós Viktor Attila 2006: „Világosság”. *Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen*. Új Ember Kiadó, Budapest.
- Szabó Csaba 2010: A „Világosság” fedőnevű belső rezidentúra az Állami Egyházügyi Hivatalban. In: Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 207–253.
- Szabó Gyula 2011: *A Pápai Magyar Intézet mint a hírszerzés elöretolt bástyája (1963–1989)*. Püski, Budapest.
- Tóth Tamás 2017: *A Pápai Magyar Intézet, Róma*. PMI–METEM, Róma–Budapest.

Murai András – Németh Brigitta

„A rendszer rajtuk tartotta óvó szemeit”

Megfigyelések az egykori Gulag-rabok körében

A Gulagról 7–11 éves fogság után hazatért magyar „politikai elítéltek” a társadalom megbélyegzett tagjai maradtak egészen a rendszerváltásig. Megkülönböztetésük egyik jele az volt, hogy az államvédelem különösen veszélyes személyekként nyilvántartotta és megfigyelte őket. Már 1953-ban, amikor a szovjet lágerekből először visszatértek az 1945 és 1948 között kémkedés és hazaárulás többnyire koholt vádjával elítélt rabok, elrendelték nyilvántartásukat.

A Gulagot megjárt egykori foglyok hozzátartozóinak emlékezetében úgy él, hogy a Kádár-rendszerben megfigyelt, ellenőrzött és ezért megkülönböztetett család volt az övék. Ez derül ki azokból az interjúkból, amelyeket túlélők gyermekeivel (néhány esetben unokáival) készítettünk azzal a céllal, hogy megismerjük a szülők sorsának családi emlékezetben való tovább élését: mit és hogyan beszéltek, vagy miért hallgattak a szovjet lágereket megjárt emberek szenvedéstörténetükről.¹ Jelen tanulmányhoz az eddigi 34 interjú megfigyelésekre vonatkozó részleteit használtuk fel.

Az alábbiakban először arról lesz szó, milyen nyomot hagyott a családi emlékezetben a szovjet lágerből hazatért szülő folyamatos hatósági ellenőrzése. Ezt követően két egykori rab megfigyeléséről írunk, akik eltérő okokból érdemelték ki az állambiztonság figyelmét. Egyikük Rózsás János, a Gulagról szóló magyar önéletrások egyik első szerzője,² akinek több mint három évtizeden keresztül figyelték a tevékenységét, miközben egy időre maga is ügynök lett. A másik volt Gulag-rab épp ellenkezőleg, lágerélményeiről ritkán, legfeljebb pár pohár bor után mesélt falubeli ismerőseinek,³ mégis tíz évig készültek róla jelentések – igaz, ezt nem annyira a szovjet munkatáborban töltött hosszú éveknél, mint „hor-thysta katona” múltjának „köszönhette”.

ELHURCOLÁS, HAZATÉRÉS, NYILVÁNTARTÁS

1944 végétől 1948-ig Magyarországról több százezer polgári lakost hurcoltak el Gulag- és Gupvi-lágerekbe.⁴ Az Urálon túli, ázsiai területeken lévő Gulag-láge-

¹ Az interjúkat az ország különböző településein élőkkal készítettük, Budapesten, Csetényen, Keszthelyen, Körmenten, Ózdon, Pécsen, Püspökmolnáriban, Szombathelyen, Tésen és Veszprémben.

² Az első magyar nyelvű visszaemlékezés *Az embertől keletre* címmel Gábor Áron munkája, 1967-ben jelent meg Münchenben.

³ Interjú Balikó Mihállyal, 2019. augusztus 17.

⁴ Gulag: Lágerek Főigazgatósága; Gupvi: Hadifogoly- és Internáltügyek Főigazgatósága.

rekbe az úgynevezett politikai foglyokat vitték, szovjet bírósági ítélet alapján. Itt általában 7–11 évet töltöttek a magyar rabok. A Gupvi-lágerekbe bírósági ítélet nélkül, tömeges elhurcolás következtében, németként való internálás, etnikai tisztogatás vagy hadifogolylétszám-kiegészítés következtében került több ezer civil.⁵ Ez utóbbi kényszermunkatáborot nevezik a köznyelvben málenkij robotnak, itt a fogság többnyire 2-3 évig tartott.

Az elhurcoltak számáról a téma kutatói részben eltérő adatokat publikálnak. A teljes létszámra vonatkozóan Bognár Zalán összegző munkájában azt írja: „A Szovjetunióba tömegesen vagy személyes ítéletek alapján kényszermunkára hurcoltak létszáma csak a mai Magyarország területét tekintve mintegy 700 ezer fő volt.”⁶ Többségük katonaként, egyharmaduk civilként került a lágerrekbe. Stark Tamás szerint a civilként elvittek száma 120 és 200 ezer közé tehető.⁷ A „politikai” elítéltek esetében még nagyobb a bizonytalanság, Stark Tamás állítása szerint „a Gulagra hurcoltak számával kapcsolatban nem állnak rendelkezésre megbízható adatok”.⁸ Menczer Gusztáv, egykori Gulag-rab, a SZORAKÉSZ (Szovjetunióban volt Magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezete) alapítója egy 2000-ben megjelent anyagában 20 ezer főre becsülte a szovjet hatóságok által elítélt magyarok számát. Ugyanő később 40 129 főről ír.⁹ Egy másik adat a szovjet források alapján 14 ezerre teszi az 1949-ben a Gulag büntetőtáboraiiban lévő magyarok számát¹⁰ (ehhez hozzá kell tennünk, hogy ebben nincsenek benne a halottak).

A Gulagról alapvetően két turnusban, 1953-ban és 1955-ben tértek haza a túlélők – nagyságrendileg 2500 ember.¹¹ Egy részük itthon további hosszú hónapokat töltött börtönben Jászberényben,¹² majd mint „hadifoglyokat” bocsátották el őket a magyar hatóságok. A borzalmas lágerélet során szerzett lelki és fizikai sérülésekkel, betegségekkel kellett újrakezdeniük az életet, úgy, hogy „másodrendű polgárnak számítottak, karrierlehetőségük korlátozott volt”.¹³

A Politikai Nyomozó Osztály felkészült a Szovjetunióból hazaengedett foglyok érkezésére, hogy „elhárítás céljából meg tudják tenni a szükséges intézkedéseket”.¹⁴ A volt foglyokat nyilvántartásba vették, rendszeresen jelentkezniük kellett a rendőrségen, a nyomozók munka- és lakóhelyükön érdeklődtek felőlük. 1956 után folytatódott a volt Gulag-rabok megfigyelése, sokak operatív kartonját a nyolcvanas évek végéig vezették.

⁵ Bognár 2017: 87–146.

⁶ Bognár 2017: 10.

⁷ Stark 2006: 105.

⁸ Stark 2016: 82.

⁹ Menczer 2016: 159.

¹⁰ Varga 2010: 164.

¹¹ Menczer 2016: 104.

¹² Jászberényben 253 főt tartottak fogva (Menczer 2016: 257–268).

¹³ Stark 2016: 83.

¹⁴ ÁBTL V-143 319.

1963-ban a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága rehabilitálta az egykori Gulag-rabokat, az ítéletet ügyükben hatályon kívül helyezték, és erről értesítették a magyar Belügyminisztérium III. főcsoportfőnökségét, eljuttatva hozzájuk a rehabilitáltak névsorát is. Nevüket ekkor a III/2. osztály nyilván tartásából törölték. Az Igazságügyi Minisztérium Katonai Főosztálya ennek megfelelően értesítette a Belügyminisztérium Politikai Főcsoportfőnökségét, miszerint a magyar állampolgárokkal szemben a szovjet bíróságok felülvizsgálták az ítéletet, s azt hatályon kívül helyezték bűncselekmény hiányában. „Ezen személyeket tehát rehabilitálni kell tekinteni.”¹⁵ A rehabilitáció azonban egyáltalán nem jelentette a megfigyelések megszűnését.

A MEGFIGYELÉSEK A VISSZAEMLÉKEZÉSEKBEN

A túlélők visszaemlékezései megerősítik, hogy 1953-tól, rögvest hazaérkezésük után figyelemmel kísérték életüket. A folyamatos vegzálásra így emlékezik egyikük: „Mert miután hazamentünk, többször behívtak ide, behívtak oda, nem hagytak nyugton. Állandóan a rendőrségre jártunk.”¹⁶ A következő történetből pedig az derül ki, hogy az államvédelem igyekezett megakadályozni az egykori rabok kapcsolattartását.

„1954 nyarán vasárnaponként a Csillaghegyi strandon jöttünk össze néhányan és beszélgettünk – természetesen oroszul – a helyzetünkről. Az állandó 12-14 sors-testvér közül, rendes állásom csak nekem volt. Az egyik alkalommal a közelünkben napozó férfi megszólalt oroszul. »Elfelejtették, hogy mire figyelmeztették magukat a Szovjetunióban és Sóstón egyaránt. Úgyhogy hallgassanak! Ez az utolsó figyelmeztetés!« Kissé kényelmetlenül éreztük magunkat és abbahagytuk a közös strandolást. Megértettük, hogy minden lépésünket figyelik!”¹⁷

Az 1956-os forradalom után elsősorban az érdekelte az állambiztonságot, hogy a Szovjetunióból átvett „hadifoglyoknak” volt-e bármilyen szerepük az „ellenforradalmi” tevékenységben.

„A telefonomat lehallgatták, a kapitányságra rendszeresen kellett járni, Budafokra, az elhárításhoz kellett menni. Mindig nyugtattam őket, hogy én nem csináltam semmit. Monok elvtárs volt, aki figyelt engem. Egy alkalommal el is jött, bemutatkozott, elmondta, hogy valamit csinált 1956-ban, és hogy ne legyen következménye, elvállalta az én megfigyelésemet.”¹⁸

¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9698/5/70.

¹⁶ Interjú Poszlovsky Vilmossal (Bogár 2016: 74).

¹⁷ Menczer 2016: 60.

¹⁸ Interjú Szabó Lászlóval (Bogár 2016: 54).

Házmesterek és szomszédok

Az állambiztonság számára a megfigyelték közvetlen környezete jelentette a legfontosabb információszerezési lehetőséget, amiről természetesen az érintetteknek is tudomásuk volt. Gyakran a házmesternél érdeklődtek: „mert 1989-ig a rendszer, az nyomon követte az öreget. A házmesternél, [...] akkor még a rendőrség a házmesterhez ment, és érdeklődött utána, hogy mi van.”¹⁹ Van, aki úgy emlékezik, óvatosnak kellett lenniük a megfigyelések miatt: „Nemegyszer kaptam információt a szomszédoktól, hogy édesapám által az egész család megfigyelés alatt volt. Még akkor is, amikor az apám meghalt, még utána is. [...] Ők mondták, hogy vigyázzatok, hogy miről beszélgettek, mert megfigyelés alatt vagyunk. Ez a rendszerváltásig volt.”²⁰ Másik visszaemlékezőnk, akinek édesapja 1945-től 1953-ig volt lágerben, a megkülönböztetést emelte ki. „Állandóan járnia kellett Zircre a rendőrségre jelentkezni, először kéthetente, aztán havonta, aztán fél-évente, a járási rendőrségre. [...] De mindenhol azért egy kicsit meg volt úgy különböztetve.”²¹ Falun, ahol mindenki ismerőse mindenkinek, nyilvánvalóbb a megfigyelő kiléte, s talán az együttélés kényszerű helyzete miatt hamarabb történik a megbocsátás is. Egyik interjúalanyunk elbeszélése szerint:

„[a házukkal szemben] építkezett oda egy rendőr és ő figyelte meg apámat, mert még a hetvenes évek végén is figyelték. Tehát, folyamatos megfigyelés alatt volt. [...] a rendőr volt, aki megfigyelte apámat. Rendes ember, neki muszáj volt a munkahelye miatt. Mondták neki, hogy figyeld meg a Lippertet, mert ott van szemben. Senki nem tudja, hogy te megfigyeled. Munkájából adódóan. Nem haragszik rá senki. Nem kérte ki senki a papírját.”²²

Van, akiben a család zaklatása hagyott nyomot:

„És miután édesapámat megfigyelték nagyon-nagyon sokáig, ebből mi annyit érzékelünk, hogy kéthetenként becsöngetett egy vagy két ballonkabátos úriember, és megkérdezték, apátok hol van. Nem tudjuk. Puff egy pofon. Az egész gyerekkorunk ezzel teltett, hogy nem tudtuk, hogy hol van apánk. Soha nem mondta meg, hogy hova megy. Azért, hogy bennünket megóvjon.”²³

¹⁹ Interjú Fekete Zoltánnal, 2018. március 29.

²⁰ Interjú Hajnal Tiborral, 2018. augusztus 2.

²¹ Interjú Lippert Ferencsel, 2018. július 6.

²² Interjú Lippert Ferencsel, 2018. július 6.

²³ Interjú Menczer Erzsébettel, 2018. május 13.

„Politikailag passzív, káros szenvedélye nincs”

Balogh László Gulag-elítéltről részletes információkat olvashatunk az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött jelentésekben. A Kádár-rendszerben folytatott megfigyelésének indítéka az lehetett, hogy ő is azon foglyok közé tartozott, akiket a Szovjetunióból való hazaérkezésük után különösen veszélyes elítéltként hónapokig Jászberényben tartottak fogva. Balogh Lászlót 1945-ben 8 év lágermunkára ítélték, a szovjet bíróság szerint kémtevékenységet végzett. 1949-ben, már a Szovjetunióban, 25 év szabadságvesztésre ítélték. Az állambiztonság jelentése szerint ennek oka az volt, hogy két társával megszökött a Gulag egyik rabtelepéről:

„Balogh és a banda többi tagja rátámadtak két kísérőjükre, akiket kóvel megsebesítettek, elszedtek tőlük két géppisztolyt, 70 db éles löszert és elbújtak. [...] két vadással találkozott, akiket kifosztottak, majd megöltek. [...] Megtámadtak egy erdőgazdaságot, lovakat raboltak, élelmiszert és ruhát.”²⁴

Azok a tettek, amelyek a szovjet és a magyar hatóságok szemében súlyos bűncselekménynek minősültek, fél évszázaddal később Balogh Lászlót a Gulag-túlélők legendás alakjává emelték. Szökései vándortörténetté váltak a túlélők gyermekei körében is, több interjúalanyunk idézte fel „kalandjait”.²⁵

Balogh László 1956-ban szabadult, 1958-tól 1969-ig F-dossziét (figyelő dossziét) vezettek róla. 1969-ben a bűnügyi nyilvántartásból törölték, az indoklás szerint „magatartása ellen kifogás nem merült fel. Lakóhelyén zárkózott magatartást tanúsít. Szabadidejét családjá körében tölti [...]. Káros szenvedélye nincs. Családi élete rendezett. Politikai téren passzív magatartást tanúsít.”²⁶ 1966-ban a „rendőri információ” a lakókörnyezetében élők (házfelügyelő, lakók), valamint a munkatársai elbeszélései alapján készült. Ezek szerint „az ellenforradalom alatt semmiféle ellenséges magatartást nem tanúsított. [...] Munkatársai szeretik és megbecsülik.” A feljegyzés kitér az életkörülményeire is. „Egyszobás lakásban neveli feleségével négy gyermekét.”²⁷ Lakásuk szépen be van rendezve. [...] van még Lehel hűtőszekrény, mosógép, centrifuga, porszívó, televízió és rádió.”

Egy 1966-ban, a Politikai Osztály részére készült feljegyzés alapján „egyoldalú ellenőrzés adatai szerint magatartásával probléma nincs. Politikailag tartózkodó.” Balogh László fia jól emlékszik a gyermekként átélt folyamatos ellenőrzésekre:

²⁴ ÁBTL V-143 319.

²⁵ „Laci bácsi renitens volt, amíg élt, a szökődéseivel. Egy legenda volt. Míg élt, ezt csinálta. Non-konformista” (interjú Pregitzer Fruzsínával, 2018. április 16.).

²⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16 615/20.

²⁷ Ugyanez a jelentés másutt két gyermeket említ.

„Édesanyám házmester volt, négy ház tartozott hozzá. Édesapám Budapesten, Óbudán a budapesti Harisnyagyárba’ dolgozott három műszakban. És volt egy lakóbizottsági elnök [...] sokszor megkeresték őket is, hogy veri-e a családot, iszik-e satöbbi. De aztán 77-ben innen elköltöztünk a Vadász utcába. Ott már ugye nem nagyon jöttek.”²⁸

A megfigyelés nemcsak az államhatalom és az egyes személyek közötti viszonyra terjedt ki, hanem előfordult, hogy az egymást jól ismerő családokra is. Vidi József Gulag-túlélő, akit 1947-ben 23 évesen vittek el, arról számolt be, ismerte a feljelentőjét. „Itt a szomszéd utcában kommunista család, ők voltak itt Keszthelyen az első számú kommunisták. A nő jelentett fel. És akkor innen hazulról vittek el engemet.” Története azonban nemcsak a múlttól szól, hanem a családok közötti ellenséges viselkedés „továbbörökítéséről” is. Napjainkban történt, mikor az idős Vidi József a városban találkozott egykori feljelentőjének gyermekével.

„Leléptem a padkáról, akkor megszólal a hátam mögött ez a hölgy. Jóska, álljon meg. Megállok. Én nem ismertem meg. Megállok, megfordulok. Mondom, tessék. Azt mondja nekem, ne legyen ám olyan nagy legény, mert nálam megvan minden papír, hogy mik voltak, meg mit csináltak. És akkor derült ki, hogy ez a lány, ez annak a családnak a lánya.”²⁹

Beszervezési kísérletek

A Gulagról hazatérteket nemcsak megfigyelték, hanem többüket megpróbálták arra is rávenni, hogy működjenek együtt az államvédelemmel, illetve a párttal. Menczer Gusztáv írja a Gulag magyar vonatkozásait áttekintő könyvében: „Igaz, végeredményben jól állunk, mert a túlélő alig több mint 2200 sorstárs közül csak féltucatnyi áll kapcsolatban a belső karhatalommal.”³⁰ A túlélők is beszámolnak visszaemlékezéseikben arról, hogyan próbálták beszervezni őket:

„Mikor nagy nehezen megkaptam az útlevelem, behívtak a rendőrségre, és ott egy Csaplári őrnagy nevű III/III-as ügynök fogadott. Azt mondta nekem ez az ember: »Ha kimegyek nyugatra, elvárom, hogy mindenről számoljon be, mert gondolom, elmegy az unokabátyjához, Linzbe, mert remélem, tudja, hogy maga nagyon sáros, majd jön és beszámol nekem.« Dehogyan számoltam be!”³¹

²⁸ Interjú Balogh Attilával, 2018. április 15.

²⁹ Interjú Vidi Józseffel, 2019. március 16.

³⁰ Menczer 2016: 80.

³¹ Interjú Fekete Ivánnal (Bogár 2016: 36).

Egyik interjúalanyunk emlékezetében úgy él, hogy amikor az édesanyja nem vállalta a „besúgó” szerepét, állását is elvesztette:

„Amikor hazajöttek 55-ben, az anyám elment dolgozni Veszprémbe a Bakony Művekhez. És egy hónap után behívták az irodára és mondták, hogy szükség lenne itt valakire, aki figyeli, hogy az embereknek milyen a hangulata, mit beszélnek az emberek. Mert úgy gondolták, hogy aki kint volt a Szovjetunióban, az hajlandó. Aztán anyám mondta, hogy nem. Úgy gondolta anyám, hogy én nem leszek besúgó. Hát már nem kellett visszamenni dolgozni neki, kirúgták. És akkor sokáig nem is kapott, még takarítónői állást sem kapott.”³²

Volt azonban, akinek az esetében sikerült a beszerzés. Rózsás János, akit a szovjet légerek tapasztalatainak önéletrajzi regénnyé formálása mellett az orosz íróhoz fűződő kapcsolata miatt is a „magyar Szolzsenyicinnek” szoktak nevezni, négy évig volt az államvédelem ügynöke.

A GULAG-VILÁG MAGYAR KRÓNIKÁSA – RÓZSÁS JÁNOS

Rózsás János minden bizonnyal azon Gulag-túlélők közé tartozott, akik a legtöbb munkát adták az állambiztonság dolgozóinak. Olyannyira veszélyes személynek gondolták, hogy 1954-től 1989-ig megfigyelés alatt tartották. Ez alatt a több évtized alatt azonban ő maga is megfigyelő lett: 1975-ben beszervezték.³³

A rendszerváltozás után folytatta ismeretterjesztő tevékenységét a magyarországi Gulag-rabok sorsáról. Nevéhez fűződik a több mint 3850 fogoly adatát magában foglaló *Gulag lexikon*,³⁴ amely az egyetlen átfogó adattár a szovjet légereket megjárta magyarokról, azonban a sok pontatlanság és ellenőrizetlen információ miatt az érintettek közül többen megkérdőjelezzik hitelességét. Besúgói tevékenysége, valamint amiatt, hogy a *Gulag lexikon*ban szereplő személyekkel gyakran nem egyeztetett adatokat közölt, Rózsás János megítélése a Gulag-túlélők leszármazottai körében is ellentmondásos.

„Nacionalista beállítottságú”

Rózsás János 1944 végén, 18 évesen, leventeként esett hadifogságba, pár hónappal később tíz év lágermunkára ítélte a szovjet bíróság. 1953-ban, Sztálin halála után szabadult, hazaérkezése után azonnal megfigyelés alá vonták. 1954-től kezdve vezettek róla vizsgálati dossziét, mégis kevés anyag maradt fenn róla, ugyanis egy másik „dosszié névmutatója szerint három oldalon át volt róla

³² Interjú Farkas Károllyal, 2018. május 1.

³³ A Rózsás Jánossal kapcsolatos jelentésekről lásd még: Murai–Németh 2020.

³⁴ Rózsás 2000.

valami, ez azonban egy pecsét szerint »csiszolás során« törölve lett”.³⁵ Szőnyei Tamás értelmezésében „a csiszolásnak becézett átvizsgálás szerint a dosszié 277 oldalról 40-re karcsúsodott”.³⁶

Rózsás az 1956-os forradalom után ismét fontossá vált a belügyi szerveknek. Operatív kartonjában, mely tömören összefoglalta veszélyességének okait, az évek során a következő terhelő adatokat sorolták fel: „kopjás kiképzésben részesült; 1956-ban Nagykanizsán a járási ellenforradalmi bizottság tagja; nacionalista beállítottságú”.³⁷ E három vád közül az első a szovjet fogságra és Gulagra hurcolásának okára utal. A Kopjás-mozgalom a II. világháború végén a szovjet megszállás ellen szerveződött, és a kommunista rendszer kialakulásának idején a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének titkosszolgálati szerveként működött.³⁸ 1945-től 1948-ig több embert elítéltek a Kopjás-mozgalomban való részvétel miatt. (A nyugat-magyarországi régióban Berkesi András, a Kádár-rendszer későbbi sikeres írója, akkor még ÁVH-s tiszt vezette az általuk aktív kémszervezetnek tartott mozgalom felszámolását.³⁹) Az, hogy Rózsásnak ténylegesen köze lett volna a kopjásokhoz, nem derül ki a dossziéjából. Mindenesre 1962-ben a „Légrádi” fedőnevű ügynök azt jelentette, hogy felvette a kapcsolatot a volt „kopjással”, Rózsással, de azontúl, hogy a volt foglyok igyekeznek egymással „szorosabb baráti kapcsolatot tartani”, csak jót tud írni róla. Az ártatlan jelentésekből persze nem derül ki, hogy Rózsás esetleg tudta, kivel beszél, s ezért volt óvatos és elővigyázatos.⁴⁰ Veszélyességének második okáról, 56-os szerepléséről összesen csak annyit tartalmaznak a dossziék, hogy 1956-ban az IBUSZ-ban dolgozott, és a forradalom idején kezdeményezője volt a munkástanács fegyveres részlege megalakulásának. A „nacionalista beállítottságú” jellemzés elsősorban a *Keserű ifjúság* című könyve⁴¹ alapján fogalmazódott meg, amit egy későbbi jelentés 1986-ból megerősített: ellenséges tartalmú önéletrajzi írásnak, szovjet-ellenes regénynek nevezte.

A megfigyelt megfigyelő

Rózsást tehát mindvégig a rendszer ellenségének tekintette az államvédelem, ez azonban nem akadályozta meg beszerzését. 1975. május 14-én a Zala megyei III/III-as osztály őrnagya, Rácz Géza titkos megbízottként végezte el ezt a feladatot. A „Jutai” fedőnevet kapott, akkor 49 éves nagykanizsai lakos beszerzésének alapja: „hazafias”. Dossziéi azonban eltűntek, így nem áll rendelkezésre anyag arról, hogy milyen feladatokkal bízták meg, kiről és mit jelentett, s azt

³⁵ Szőnyei 2013.

³⁶ Szőnyei 2013.

³⁷ ÁBTL V-145 386/15.

³⁸ A Kopjás-mozgalomról: Zsitnyányi 2002.

³⁹ ÁBTL 3.1.5. Ó-13 766.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.2. M-22 447.

⁴¹ Rózsás 1989.

sem tudhatjuk, a „hazafias” alap pontosan mit takar. 1979-ben „kérte a kapcsolat megszakítását”, ezért kizárták a hálózatból.⁴²

Rózsás János később Alekszandr Szolzsenyicinnel (1918–2008) való kapcsolata miatt vált ismét fontossá az államvédelem számára. 1950-ben, Kazahsztánban találkozott először az évtizedekkel később világhírűvé vált íróval a láger könyvtárszobájában.⁴³ Barátságukról a *Gulag szigetvilág* című monumentális, a szovjet lágervilágot a legteljesebben megírt szépirodalmi műben is megemlékezik Szolzsenyicin. Szabadulásuk után az egykori orosz és magyar fogoly levelezés útján tartotta a kapcsolatot. Rózsás elbeszélése szerint 1962-ben, Szolzsenyicin első Gulag-témájú kisregényének orosz megjelenése után vette fel vele a kapcsolatot. Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* egy évvel az orosz kiadást követően, 1963 februárjában nálunk is megjelent a *Nagyvilág* című folyóiratban, majd később könyvalakban is. Innentől kezdve az állambiztonság az olvasóiról, terjesztőiről is igyekezett minél több információt megszerezni. Rózsás megfigyelői tudtak arról, hogy a szovjet író és ő rabtársak voltak, 1982-ben egy „napi információs jelentés szerint Rózsás kapcsolatot tart fenn Szolzsenyicinnel”.⁴⁴

Talán Szolzsenyicin könyve is inspirálta Rózsás Jánost, hogy megírja saját történetét. 1982-ben Nyugat-Németországba juttatta Gulag-naplóját, melyből részleteket közölt a kinti emigránsok által szerkesztett *Új Látóhatár*, erről pedig beszámolt a Szabad Európa Rádió. Mindezek után előkészített akciónak tekinthetjük az 1985. szeptember 7-i ellenőrzést, amelynek során Zalakaros környékén átvizsgálták azt a gépkocsit, amelyben Rózsás is utazott „egy nagyméretű csomaggal”. Ez volt az akkor már teljes mű, az 1032 oldalas *Keserű ifjúság* két példányban, fekete műbőrbe kötve. A jelentésekből nem derül ki, Rózsás hol akarta megjelentetni vagy terjeszteni, a könyvet mindenesetre lefoglalták. A kihallgatás során Rózsás a sokszorosítást végző személyre vonatkozó kérdésre nem válaszolt. A könyv teljes terjedelmében végül 1986-ban jelent meg Münchenben, a kiadást Borbándi Gyula, németországi emigráns, a Szabad Európa Rádió munkatársa intézte.⁴⁵

Nem csupán könyve kiadását, hanem nyilvános szerepléseit is igyekeztek ekkortájt megakadályozni. 1986-ban Nagykanizsán előadásra készült, egy szerveződő baráti kör, a Nagykanizsai Városvédő Baráti Kör tagjai előtt. Az előadást a Zala megyei párttitkár és Nagykanizsa tanácselnök-helyettese megakadályozta, a társaság tagjait pedig „operatív ellenőrzés alá” vonták.⁴⁶

A Szabad Európa Rádió több mint ötven részletben tervezte a könyv előadását, amiért 6000 nyugatnémet márkát utaltak volna Rózsásnak. A honoráriumról is tudott az állambiztonsági szolgálat, mint ahogy – telefonjának lehallgatá-

⁴² ÁBTL 2.2.2. 238 583. számú 6-os karton.

⁴³ Elhangzik Sára Sándor dokumentumfilm-sorozatában, a Rózsás Jánossal készített interjúban (Sára Sándor: *Nehézsorsúak*, 2003).

⁴⁴ ÁBTL 3.1.2. M-42 169/266.

⁴⁵ ÁBTL 271. Zala-23/1985.

⁴⁶ ÁBTL 271. Zala-3-53/7/1986.

sából – arról is, hogy 1989-ben előadást tervez börtönélményeiről *Egy különösen nehéz magyar hadifogoly sorsa a Gulágon* címen a Jurta Színházban.⁴⁷ Ezt az előadást már nem akadályozták meg a belügyi szervek. Operatív kartonját 1989-ben zárták le.

Rózsás János a Gulag-túlélők családjának emlékezetében

A Gulagot megjárt túlélők gyermekei a trauma családon belüli elhallgatása miatt sokszor még felnőtt korukban is nagyon keveset tudnak a szülő szenvedéstörténetéről, ezért a visszaemlékezések, a naplók sokat segítenek az átélt tapasztalatok megismerésében, illetve abban, hogy egyáltalán elképzelhetővé váljék a Gulag-sors. Egyik interjúalanyunknak, akinek édesapja 9 évet töltött szovjet munkatáborokban, de korai halála miatt keveset osztott meg a történetéről, sokat segített a *Keserű ifjúság* a fogolyélet megismerésében. „Volt az az ember, akit úgy hívtak, hogy Rózsás János, ki egy zalai születésű krapek volt, leginkább ez tükrözi azt a történetet, amit az én apám is végigjárt. Mert ő szerintem, ugyanazon a vonalon ment [...]. Tehát abból tudtam meg sokat.”⁴⁸

Másik interjúalanyunk arról számolt be, hogy a *Keserű ifjúság* szembesítette a rabok, s így apja szenvedéseivel. „Elkezdtem olvasni a Rózsás Jánosnak a könyvét. Megmondom őszintén, nem tudtam kiolvasni, mert begörcsölt a gyomrom. Ilyen borzalmas az eleje, akkor mit élhetett át az édesapám?” A Gulag-túlélőket és családtagjaikat összetartó szervezet, a SZORAKÉSZ tagjai között ismertté vált Rózsás beszervezése, így ő is hallott róla, és bár a részleteket nem ismerte, befolyásolta véleményét. „Utólag derült ki, hogy Rózsás János milyen volt mellette. Döbbenetes, nehezen tudtam feldolgozni ezt. Nem gondoltam volna róla így a könyv alapján. Nem gondoltam volna, hogy lényegében kettős életet élt.”⁴⁹

Rózsás a Kádár-rendszerben – a tiltás ellenére – sok egykori rabtársával tartotta a kapcsolatot. Egyik interjúalanyunk, egy volt Gulag-rab felesége visszaemlékezése szerint „nagyon, nagyon, nagyon rendes ember volt. Olyan józan, akin tudott, azon segített. Legalábbis én úgy emlékszem rá” – s megmutatta a képeslapokra fogalmazott névnap-i köszöntőket.⁵⁰

A kapcsolattartás veszélybe is sodorta egyiküket, legalábbis interjúalanyunk így értelmezi a történeteket.

„Konkrétan a Rózsás Jánosról a történet az, hogy apám túlélte és írt, megvan a levél még, írt egy levelet Nagykanizsára a katolikus plébánosnak, hogy: »Tisztelt uram, most jöttem meg túlélőként a Szovjetunióból. És volt egy nagyon ragyogó fiatal-

⁴⁷ ÁBTL 271. III/iii-49/1989.

⁴⁸ Interjú Pintér Zoltánnal, 2018. március 24.

⁴⁹ Interjú Hajnal Tiborral, 2018. augusztus 2.

⁵⁰ Interjú Balogh Lajosnéval, 2018. május 18.

ember társam, Rózsás János. Ha tudja az elérhetőségét, akkor ezt a levelet továbbítsa neki, ez a címe.« Így vették fel utólag a kapcsolatot egymással.”⁵¹

A levelezés miatt azonban 1960-ban „becsukták megint” – a visszaemlékező szerint a tiltott kapcsolattartás alapján. A határ átlépése után a „magyar elvtársak” ugyanis megfenyegették a hazatérő rabokat, hogy senkinek nem beszélhetnek arról, ami velük történt, különben családjukkal együtt visszakerülnek a szovjet lágerekbe. Ez a fenyegetettség hosszú időre, többeknél életre szólóan meghatározta a múlt családon belüli kommunikációját.

Rózsás nem csupán a könyvén keresztül, hanem személyesen is hozzájárult a szülők történetének pontosabb, árnyaltabb megismeréséhez. Gyakori jelenség, hogy az ifjú vagy már felnőtt gyermek nem első kézből, a lágert megjárt szülőtől, hanem volt rabtársaktól vagy más visszaemlékezőktől ismerte meg a Gulag-élet részleteit. „Rózsás János az apjának tekinthette az én apámat. Én apám halála után a Rózsás Jánostól többet tudtam meg apámról, mint az apámtól magától. Nyilván 89 után.”⁵² Másik interjúalanyunk, akinek édesapja kilenc évet töltött lágerben, így beszélt Rózsással való találkozásáról:

„Még a rendszerváltozás előtt megkerestem. Nagyon tartózkodóan fogadott. Nem tudta, hogy nem vagyok-e egy provokátor. Ő is egy állandóan megfigyelt ember volt. A Szolzenyicinnel való ismeretsége miatt is ő a figyelem középpontjában volt. Bekopogtam hozzá, és mondtam neki, hogy beszéljünk, engem ez nagyon érdekel. Elmondtam az édesapám történetét, de azt mondta, ő tudja, ismerte. Az ő könyvében olvastam apámról, azt hiszem a Rózsásnak a *Gulág lexikonjában*, és rendkívül büszke voltam rá a későbbiekben. Mindenki olyan ártatlan bárány volt, és édesapámról azt írja, hogy az orosz hatóságok szerint terrorista, anarchista. Az orosz rendszer ádáz ellensége. Mintha kenegettek volna hájjal.”⁵³

A Gulag-túlélők leszármazottaival készített interjúink során többen kiemelték, hogy a *Gulág lexikon* komoly vitát váltott ki az egykori rabok között: „A Rózsás olyan adatokat írt le az apuról, ami nem igaz. Az apuval nem egyeztetett, nem kérte az engedélyét. [...] A SZORAKÉSZ-ben iszonyatosan felháborodtak. Egy csomó emberről nem valós adatok jelentek meg.”⁵⁴ Másik interjúalanyunk – annak a Balogh Lászlónak a fia, akiről az előző fejezetben írtunk –, szintén rendszeres látogatója a SZORAKÉSZ összejöveteleinek. Véleménye szerint „készült egy könyv, ami által nagyon nagy szakadás történt a SZORAKÉSZ-en belül. Egy túlélő írta meg. A Rózsás.” Beszervezésére célozva úgy fogal-

⁵¹ Interjú Erdődi Leventével, 2018. július 1.

⁵² Interjú Erdődi Leventével, 2018. július 1.

⁵³ Interjú Balikó Mihállyal, 2018. július 17.

⁵⁴ Interjú Pregitzer Fruzsínával, 2018. április 16.

mazott: „A Rózsás azért inkább lefeküdt, én úgy gondolom, annak a rendszernek, csak azért, hogy megíródhasson a könyv.”⁵⁵

Az interjúk során tehát azt tapasztaltuk, hogy Rózsás János emléke élénken él számos egykori Gulag-fogoly családjában, megítélése azonban a leszármazottak körében korántsem egységes. Vannak, akik úgy látják, könyvei jelentős mértékben hozzájárultak a rabok szenvedéseinek és egyáltalán a Gulag létezésének megismertetéséhez, másokban épp ellenkezőleg, indulatot kelt nevének említése. Ebben leginkább ügynök múltja és a *Gulag lexikon* tévedései játszanak szerepet.

HORTHYSTA TISZT, SZOVJET ELÍTÉLT, TÉESZKÖNYVELŐ – JELENTÉSEK EGY VOLT GULAG-RABRÓL

Balikó Mihályt, az ÁBTL-ben őrzött dossziéja szerint, közel tíz évig megfigyeltette a III/III-as ügyosztály: saját falubelije vagy egy környékbeli írta róla a jelentéseket. Balikó a II. világháborúban tisztként szolgált a fronton, majd 1945 után a Kopjás-mozgalomhoz csatlakozott. 1949-ben 25 év lágermunkára ítélték. Számos sorstársához hasonlóan 1955-ben érkezett vissza Magyarországra, azonban csak több hónapos jászberényi fogság után térhetett haza Püspökmolnári községbe. Hosszan tartó megfigyelésének talán ez is oka volt: Jászberényben a különösen veszélyesnek tartott elítélteket gyűjtötték össze. Operatív kartonja szerint a „terhelő adatok” a következők voltak: 1947-ben tagja lett egy kémszervezetnek, 1949-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága 25 évi szabadságvesztésre ítélte, 1969. februárban izgatás gyanúja miatt nyomozást rendeltek el ellene (a Vas Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Osztálya), áprilisban megszüntették a nyomozást bizonyíték hiánya miatt.⁵⁶

A faluban a volt csendőrök és politikai elítéltek megfigyelése az 1959-ben beszerzett „Kelemen Sándor” fedőnevű informátor feladata volt.⁵⁷ „Kelemen” a volt rendszerben, a „felszabadulás” előtt funkciókat betöltő személyekről készített jelentést. Ez három embert érintett, a volt csendőrt, a nyilas vezetőt és a volt „horthysta tisztet”, Balikót, ahogy a jelentésekben rendszeresen nevezték. Leggyakrabban vele kapcsolatban kapott feladatot: figyelje meg kapcsolatait, ismerje meg a rendszerre vonatkozó véleményét, „ellenséges kijelentéseit”.

Bár a szovjet bírósági ítélet volt nyilvántartásának oka, s ez adta a kiindulópontját az 1959 utáni megfigyeléseknek (szinte valamennyi, az ügynök által írt jelentés értékelésében szerepel, hogy szovjet elítéltről van szó), Balikó Mihály mégsem a Gulag-kapcsolatai miatt volt fontos az államvédelem számára. A Politikai Osztályt elsősorban az „ellenforradalom” alatti tevékenysége, valamint közvetlenül a háború előtti kapcsolatai érdekelték. Az első jelentések szerint 1956 alatt „nyílt ellenforradalmi tevékenységet” nem fejtett ki, de kijelentette, hogy „szívesen

⁵⁵ Interjú Balogh Attilával, 2018. április 15.

⁵⁶ ÁBTL 2.2.1. I/12.3./1251.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.2. M-27 003.

felment volna Budapestre, biztosítva volt neki a hely a parlamentben”.⁵⁸ Ezt fia is megerősítette, tudott róla, hogy értesítést kapott a forradalom napjaiban: „56-ban kapott egy táviratot, nagyon sokáig őrizgették, aztán elkeveredett. Hogy gyere, várunk, Budapestre”.⁵⁹ Ez a mondat elég volt ahhoz, hogy az állambiztonság éveken keresztül nyomatékosan az 1956-os eseményekkel kapcsolatban esetlegesen kifejtett véleményéről próbáljon minél több információt szerezni. „Kelemen” azonban tíz év alatt sem tudott jelentős rendszerellenes tevékenységről hírt adni. Az informátor elsősorban a Vadalma nevű kocsmában gyűjtötte az adatokat, arról a gyanús magatartásról számolt be például, hogy „[e]gyik pultmelletti sarokban fejüket összedugva beszélgetek”, de előfordult, hogy személyesen is beszélt Balikóval a házában. Kiderült róla hogy, gyakran hallgatja barátaival a nyugati rádiót, várják a rendszer megváltozását.⁶⁰ 1960-tól az informátortól azt várták, számoljon be a téveszítéssel kapcsolatos ellenállásról. Balikó – a jelentés szerint – harcisan tiltakozott a téesz ellen, s azt mondta a Vadalmában: „[S]zeretnék olyan fickóra akadni, aki a kisujjával is hozzám ér. Az biztosan elbúcsúozhat a földi hozzátartozói-tól, mert a nagykést elhelyezem a csizmaszáramban.”

A jelentések szerint Balikó népszerű ember volt, főleg az „osztályidegenek” körében. Előfordult, hogy dicsekedett háborús tetteivel: három napig egyfolytában lőtte a ruszkikat géppuskával. A „szovjet fogságról” azonban ritkán esett szó. Egy ízben Balikó arról panaszkodott, hogy amikor könyvelőnek nevezték ki, feljelentették a minisztériumban, hogyan lehet könyvelő, aki kém volt. 1965-től a jelentések szerint már nem járt el sehová, inkább családja körében töltötte idejét, politikai kérdésekkel nem foglalkozott. Nem látogatták idegenek, tehát nem tartotta a kapcsolatot a volt rabtársaival. A legtöbb, amit vele szemben a jelentések alapján megfogalmaztak, hogy „elősegíti a társadalmi szervek beosztottjai iránti gyűlöletet”, és téeszellenes tevékenységet folytat, például 1967-ben kijelentette, hogy a földet adják vissza a parasztoknak.⁶¹

„Egy bőrkabátos bácsi”

Interjút készítettünk ifjabb Balikó Mihállyal, aki különösen felkészült és tájékozott édesapja sorsáról. Az „izgatás gyanúja” miatt 1969-ben indított eljárásra és annak következményeire így emlékszik:

„A téeszben 220 ember előtt elmondta ezt a történetet, a sikkasztást. És mondta, hogy ő nem tűri el, hogy az ő közösségét így megrovidítsék. Másnapra már kapott is egy beidézését az elhárításra, meg megjelent a *Vas Népe*-ben, hogy a rovott múltú, fasiszta könyvelő meg akarja buktatni a tisztességes pártot, téeszelnököt. Egy éven keresztül tartott. Részben fölfüggesztették az állásából. Nagyon nehéz időszak volt

⁵⁸ ÁBTL 3.1.2. M-27 003/1.

⁵⁹ Interjú Balikó Mihállyal, 2019. augusztus 17.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.2. M-27 003/1.

⁶¹ ÁBTL 3.1.2. M-27 003/1.

akkor. Állandóan házkutatások voltak. Bejártak hozzánk, elvették a jogosítványát, ne tudjon közlekedni az autójával. [...] Egy évig járta a bíróságot. [...] Igazából itt összefogott a pártvezetés, és úgy gondolták, hogy ezzel egzisztenciálisan teljesen tönkreteszik.”⁶²

A megfigyelésekről is vannak élményei, egyiket a következőképpen beszélte el.

„Amúgy is állandó megfigyelés alatt álltak ezek az emberek. [...] Nekem van egy gyerekkori élményem. Abban a szobában volt. [...] Ott volt a könyvtárszoba. Ott laktak a szüleim, nekem volt egy kicsi szobám. Egyszer egész kis gyerekként engem itt hagytak. Nagyon katonásan neveltek bennünket, engemet. Szomszédasszonyra rá voltam bízva. Ez 68–69-ben lehetett, 10 éves lehettem. Éreztem, hogy valami van ott a másik szobában. Kijöttem és egy bőrkabátos bácsi ott állt a könyvtárszobánál és rázogatta a könyvekből a papírokat. Erősen keresgélt. Aztán mérgesen rám nézett, összehajtotta a könyvet, akkurátusan visszadugta a helyére, aztán távozott, elment. [...] Azt hitte, hogy nincs itthon senki. Kifigyelték, hogy a család elment, és nem vették észre, hogy a kisgyerek az itthon maradt.”⁶³

* * *

Az egykori Gulag-rabok ma már hatvanas-hetvenes éveikben járó gyermekeivel készített interjúink alapján két dolog határozottan látszik. Egyrészt az emlékezetükben úgy él, hogy a szülőt hosszú ideig megfigyelte, ellenőrizte a hatalom. Ahogy egyikük fogalmazott: „a rendszer rajtuk tartotta óvó szemeit”.⁶⁴ Másrészt a család történetének rekonstrukciójában a „szemmel tartottság”⁶⁵ állapota alapvetően befolyásolja a családtagoknak önmagukról és a társadalomban elfoglalt helyükről kialakított képét. Úgy tekintenek a szocializmus évtizedeire, mint amikor a szülő(k) „szovjet fogsága” miatt családjuk „más”, hátrányosan megkülönböztetett státuszban volt.

A megfigyelések – még ha a legtöbb esetben véget is értek a Kádár-rendszer második felében – fenntartották a fenyegetettség érzését, ami évtizedeken keresztül meghatározta a Gulag rabtelepeit megjárt emberek életét. Jól szemlélteti ezt Menczer Erzsébet elbeszélése, aki szervezőként jelen volt 1988 végén a volt foglyok első „hivatalos” találkozásán.

„Ezek az emberek kis bőröndökkel meg táskákkal jöttek. És akkor megkérdeztem, miért kell táskát hozni. Hát ők hoztak háromnapis hideg élelmet meg egy váltás ruhát. Miért? Rettegtek attól, hogy találkozni a többiekkel. Mert megfenyegették őket, hogy nem beszélhetnek, meg nem találkozhatnak. Akkor elviszik őket újra.”⁶⁶

⁶² Interjú Balikó Mihállyal, 2019. augusztus 17.

⁶³ Interjú Balikó Mihállyal, 2019. augusztus 17.

⁶⁴ Interjú Fekete Zoltánnal, 2018. március 29.

⁶⁵ Interjú Pintér Zoltánnal, 2018. március 24.

⁶⁶ Interjú Menczer Erzsébettel, 2018. május 13.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 2.2.1. I/12.3./1251. Balikó Mihály.
- 2.2.2. „Jutai” fedőnevű ügynök 6-os kartonja.
- 3.1.2. M-22 447. „Légrádi” fedőnevű ügynök munkadossziéja.
- 3.1.2. M-27 003. „Kelemen Sándor” fedőnevű ügynök munkadossziéja.
- 3.1.2. M-42 169/266. „Józan Miklós” fedőnevű ügynök munkadossziéja.
- 3.1.5. O-9698/5/70. Volt hadifoglyok rehabilitációja.
- 3.1.5. O-16 615. Bp. XII. ker. politikailag kompromittált személyek.
- 271. Zala-23/1985. Rózsás János.
- 271. Zala-3-53/7/1986. Rózsás János.
- 271. III/iii-49/1989. Rózsás János
- V-143 319. Szovjetunióból hazatért foglyok ítéletei.
- V-145 386/15. Szovjetunióból hazatért elítéltek.

Az interjúkat Murai András és Németh Brigitta készítette, az interjúk a szerzők tulajdonában vannak:

- Interjú Balikó Mihállyal, 2019. augusztus 17.
- Interjú Balogh Attilával, 2018. április 15.
- Interjú Erdődi Leventével, 2018. július 1.
- Interjú Farkas Károllyal, 2018. május 1.
- Interjú Fekete Zoltánnal, 2018. március 29.
- Interjú Hajnal Tiborral, 2018. augusztus 2.
- Interjú Lippert Ferencsel, 2018. július 6.
- Interjú Menczer Erzsébettel, 2018. május 13.
- Interjú Pintér Zoltánnal, 2018. március 24.
- Interjú Pregitzer Fruzsínával, 2018. április 16.
- Interjú Vidi Józseffel, 2019. március 16.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bogár Ildikó 2016: *Nyolcszázézer. Elhallgatott történelem. Interjú a Gulág túlélőivel.* Budapest.
- Bognár Zalán 2017: *Gulag, Gupvi, „malenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban.* Budapest.
- Menczer Gusztáv 2016: *A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus népiirtásának színterei.* Budapest.
- Murai András – Németh Brigitta 2020: Jelentések a Gulág magyar krónikásáról. *Napi Történelmi Forrás* <https://ntf.hu/index.php/2020/02/18/jelentesek-a-gulag-magyar-kronikasarol-rozsas-janos-a-magyar-szolzsényicin-tortenetel/> – utolsó letöltés: 2020. február 21.
- Rózsás János 1989: *Keserű ifjúság.* Budapest.
- Rózsás János 2000: *Gulag lexikon.* Budapest.

- Stark Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest.
- Stark Tamás 2016: „...Akkor azt mondták kicsi robot”. *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Budapest.
- Szoltsenyicin, Alekszandr 2018: *A Gulag szigetvilág*. Budapest.
- Szőnyi Tamás 2013: Késérő felnőttkor. Szoltsenyicin, Rózsás János és az állambiztonság. *Magyar Narancs* <https://vakbarat.magyararancs.hu/belpol/keseru-felnottkor-87322> – utolsó letöltés 2020. január 3.
- Varga Éva Mária 2010: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest.
- Zsitnyányi Ildikó 2002: Egy „titkos háború” története. *Hadtörténeti Közlemények* (115.) 4. 1086–1101.

Pap Péter István

Kijelölt és önként vállalt kényszerpályák

A József Attila Kör és a hatalom, 1983–1986*

Robert K. Merton, világhírű amerikai szociológus a hatalomhoz és a fennálló rendhez való viszonyulás ötféle fokozatát különböztette meg: konformizmus, újítás, ritualizmus, visszahúzóds és lázadás.¹ E helyütt nincs mód az elmélet részletekbe menő ismertetésére, talán elég csak annyit felidézni belőle, hogy e modell eredeti verziójában az egyénnek a hatalom által felmutatott – normatív – értékekhez való viszonyát mutatná meg aszerint, hogy az egyén milyen mértékben hajlandó azonosulni ezekkel a normatív értékekkel.²

Noha ez a skála Mertonnál a teljes társadalom kontextusában értelmeződik, álláspontom szerint jól adaptálható a kései Kádár-kor kulturális értelmisége és a kulturális hatalom közti reláció mikrotörténeti elemzésére is – megfelelő kitételekkel. Eszerint a hatalom képviselői által kijelölt célokkal és elgondolásokkal azonosuló, a kulturális és társadalmi szervezetek élén elhelyezkedő értelmiségiek álltak a konformizmus szintjén. (Nagyrészt tagjai is az állampártnak, bár nem feltétlenül.) Az újítók voltak mindazok, akik elfogadták ugyan a „létező szocializmus” szűkebben vagy tágabban értelmezett értékeit és politikai keretrendszerét, de bizonyos kérdésekben a rendszer korrekciója mellett törtek lándzsát. A ritualisták e konkrét kontextusban, bár számos ponton rendkívül kritikusak voltak a hatalommal, valamilyen oknál fogva nem kívántak kimozdulni a pártállam intézményes keretei közül: legális orgánumban publikáltak, alávetették magukat a formális eljárásrendeknek, képviselték magukat a különböző társadalmi szervezetekben. A visszahúzóds kategóriája magától értetődően az „asztalfióknak dolgozó” értelmiségit jelenti; míg a lázadók csoportjába sorolható szereplők egy az egyben felmondták a kultúráirányítás által diktált alkukat és ledöntötték a hatalom által állított tabukat: magánkiadásban, betiltott folyóiratokban publikáltak, illegális rendezvényeket szerveztek. A nyílt lázadók természetesen az egypártrendszerben különleges bánásmódban részesültek: mint a „megvalósult szocializmus” ellenfeleit, a hatalom folyamatosan megkísérelte őket kiszorítani a közbeszéd minden – legális vagy illegális – mezőjéről, s a „szocialista társadalom” ellenségeként mutatta fel őket a többségi társadalomnak. Az értelmiség és a kulturális elit szintjén azonban a lázadók – a demokratikus ellenzék – nagyon is részesei voltak a különböző diskurzusoknak. (Éppen ez ingerelte a hatalmat

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című pályázat támogatta.

¹ Merton 1980: 356. A magyar történeti szakirodalomban – konkrétan az 1956-os fegyveres felkelők társadalmi hátterének megvilágítására – alkalmazza még: Kozák 1999.

² Merton 1980: 344–387.

számos esetben, s ezért nyúltak a lázadó – disszidens – értelmiségiekkel szemben a közvetlen hatósági represszió eszközához is.)

A visszahúzódat mint passzív közéleti működést nem számítva, a nyolcvanas évek értelmiségi ellenzékének legtöbb jelensége valójában leírható a – továbbiakban kizárólag a merton értelemben használt – ritualisták és lázadók, illetve az e két kategória közti mozgás fogalmaival. Mint a tanulmányból reményeim szerint láthatóvá válik, a kor értelmiségi csoportjai és a hatalom is – különböző elnevezésekkel, de – efféle sémákban gondolkodott, s ennek kézenfekvő illusztrálására kínálkozik a fiatal irodalmárokat tömörítő József Attila Kör (JAK) mint különböző ellenzéki és féllenzéki erőterek metszéspontjában elhelyezkedő szervezet története. Hipotézisem szerint, ebből a metszéspontból a JAK az alapvetően ritualista formák közt működő népi erőter felé mozdult el a tárgyalt időszakban, ily módon eltávolodva a lázadás sokféle stratégiáját alkalmazó demokratikus ellenzékétől.³ Jelen tanulmány értelmezési keretében ennek a helyzetnek az ellentmondásossága és az ebből fakadó érvényesülési lehetőségek vizsgálata áll – egyfajta diskurzuselemző megközelítésben.

Az esettanulmány kronológiai határait aszerint célszerű kijelölni, hogy e szervezet – melynek több évtizedes történetéről jelent már meg kiadvány⁴ – és a hatalom viszonyát „mozgásban”, egy-egy krízishelyzet miatti feltárulkozásban lehessen bemutatni – ezzel megidézve egy újabb társadalomelméleti klaszszikust, Victor Turnert.⁵ Ennek megfelelően kezdődátumként 1983 őszének többé-kevésbé közismert eseményei adódnak: szeptemberben egyéves szilenciumra ítélték Csoóri Sándort, és nagyjából ugyanekkor mentették fel a *Mozgó Világ* Kulin Ferenc vezette szerkesztőségét is, amely 1981-es megalakulása óta egy, a korszakban meglehetősen szabad és bátor hangvételű lapot készített, mely idővel a JAK tagjainak első számú fórumává vált.⁶ A rendszerváltoztatással és

³ Erről bővebben: Csizmadia 1995a, különösen 187–255.

⁴ Németh 2012. Németh kötetének egyik legfontosabb érdeme, hogy forrásai között számos egykori JAK-taggal készített interjú is található.

⁵ Turner 1974: 35–46. A hazai társadalomtörténet-írásban az elméletet gyümölcsöző eredményre használja még Kövér 2011: 10–11: „Turner ugyanis a pozitivistá struktúrafelfogással szemben, vagy inkább azon túlmutató módon, a formalizált struktúráktól megkülönböztette a főként a konfliktusokban jelentkező, társadalmi drámák révén képződő időleges struktúrákat. Ezek nyitottak, a megfigyelő számára utólag, retrospektíve felismerhetők, szervezeti fókuszuk nem a diagramok metszéspontjában, hanem a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként bukkannak a felszínre, alternatívákat hordoznak és pszichológiai tényezők elemzése révén ragadhatók meg.”

⁶ 1983 nyarán jelent meg New Yorkban, a Püski Kiadó gondozásában Duray Miklósnak, a szlovákiai magyarság vezető politikusának *Kutyaszorítóban* című esszéje, melyhez – Duray felkérésére – Csoóri Sándor írta az előszót. Önmagában a Nyugaton való publikálás ténye is ingerelte a hatalmat, Csoóri ráadásul a Kádár-kori közbeszéd lefojtottságához képest éles őszinteséggel írt a határon túli magyarság nehéz helyzetéről és a környező államok kisebbségpolitikájáról. Ugyanezen év őszén határozta el magát a kulturális vezetés a már két éve a *Mozgó Világ*ot szerkesztő csoport és az azt irányító Kulin Ferenc eltávolítására. Kulinékat éppen az ellenzéki hangok visszafogása érdekében nevezték ki, azonban működésük alatt a legális organumok viszonylatában példátlanul nyílt fórum lett a „Mozgóból”. A két akció minden bizonnyal összehangolt

az ellenzéki mozgalmakkal foglalkozó történeti irodalomban is szakaszhatárként kezelt⁷ 1983-as évvel elkezdődött időszak az 1986 novemberében, a Magyar Írók Szövetsége (MISZ) tisztújító kongresszus eseményeivel – legalábbis részlegesen – összegezhető. Az Írószövetség ezen összejövetelén leváltották az írótársaság hatalomhoz végletekig lojális vezetőségének egy részét, és sikerült pozícióhoz juttatni olyan kritikus értelmiségieket, mint például Csurka István, Mészöly Miklós vagy a már említett Csoóri.⁸

Mindezek a körülmények jelölik ki tehát azokat a határokat, amelyek között a JAK idevonatkozó történetét kívánom értelmezni, összevetve a Kör lépéseit a manipulációs eszköztárát sokféleképpen bevető hatalom szándékai-val és cselekedeteivel. Ebből adódóan az a kérdés is megválaszolásra vár, hogy a JAK által választott érvényesülési stratégia végül mennyiben fakadt a szervezet saját elhatározásából, avagy a bomlasztásnak való – tudatos vagy észrevétlen – alárendelődéséből.

SZÁNDÉKOK, SZEREPLŐK: SEREGSZEMLE A KULTURÁLIS IRÁNYÍTÁS CSÚCSAITÓL A JAK-IG

A vizsgált időmetszetben számos eltérő érdekű személy és szervezet tevékenykedett, s ezek – az irodalmi világról lévén szó – számos, a kor nyilvánosságában is hozzáférhető nyomot hagytak maguk után, azaz nem csak a titkosszolgálatok működése keretezte az információgyűjtést és a megfigyelést. Éppen ezért e diskurzus központi kérdése a nyilvánosság, illetve az ahhoz való hozzáférés különböző módzatai.

E többszólamú diskurzusban ráadásul mind a hatalom, mind az irodalmi élet szereplői szemmel tartották partnereiket, a saját intézményeiken belül is. Egyáltalán, az is kérdéses, hogy lehet-e a *kulturális irányítás kontra irodalmárok* dichotómiában elbeszélni e történetet, avagy sokkal inkább egy fokozatosságon alapuló átmenetről van szó, melyben a „galaxis” két végpontja – az első titkár, illetve a szamizdatos ellenzék – között számos árnyalat létezett a hatalommal való együttműködés szempontjából.⁹ Ebben az írásbeli dokumentumokban gaz-

---

volt, és az ellenzéki csoportok e helyütt is tárgyalt megosztásának stratégiájába illeszkedett. 1983-ra azonban mind Csoóri, mind a *Mozgó Világ* az ellenzéki, féllenzéki szubkultúrában – kis túlzással – intézménnyé formálódott, a velük szemben történt represszió így valósággal mozgósította az alternatív csoportosulásokat (Németh 2002: 182–191; Romsics 2003: 27, 34; Németh 2012: 133–136).

⁷ Romsics 2003: 34–35; Csizmadia 1995a: 202–210. Mindkét szerző az ellenzék elleni fellépés időszakaként írja le az 1980-as évek első két-három évét.

⁸ Romsics 2003: 50.

⁹ Vö. Szőnyei 2012a: 19–27. Noha Szőnyei is árnyaltan közelít kétkötetes, hatalmas volumenű munkájában az irodalmi élet megfigyeléséhez, mégis egy – néhol átjárhatatlannak tűnő – dichotómiát állít fel a megfigyelték és a belső elhárítás között. Ugyanakkor az is hangsúlyozandó, hogy Szőnyei kizárólag az állambiztonság relációjában elemzi a Kádár-korszak irodalmi életét, más szervezeteket és intézményeket nem igazán állít fókuszába, így nem is nagyon lett

dag diskurzusban valójában minden fél a másik lehetséges mozgását találgatta – s figyelte (meg). (Az információs aszimmetriának köszönhetően ebben a diskurzusban természetesen a hatalom a leginkább öntevékeny szereplő.)

Hogy a JAK itt bemutatott néhány éve igazán érthető legyen, érdemes röviden áttekinteni a szereplőket és a bennük a JAK-kal kapcsolatban megfogalmazódott szándékokat. A JAK mint irodalmi szervezet vonatkozásában a hatalom képviselője a kulturális irányítás volt, mely több intézményre tagolódott.¹⁰ Egy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottságához rendelt grémium volt talán ezek közül a legfontosabb: az Agitációs és Propaganda Bizottság, mely egyszerre volt döntés-előkészítő és végrehajtó szerv a kulturális szféra vonatkozásában is. Ennél szűkebb döntési kompetenciákkal rendelkezett a Művelődési Minisztérium és a Tájékoztatási Hivatal, melyek – Köpeczi Béla, illetve Bányász Rezső vezetésével – inkább a pártállam adminisztrátorai voltak.¹¹ Noha nem kötődött kizárólagosan egyik szervezethez sem – jöllehet művelődésügyi miniszter-helyettes és KB-titkár is volt –, a kulturális irányítás legfontosabb „intézménye” 1985-ig Aczél György volt.¹²

A kádári alapelveknek pontosan megfelelően a kulturális hatalom számára kétféle ellenzék létezett: a „destruktív”, „ellenséges ellenzéki” jelzőkkel illetett radikális, szamizdatos csoport egyfelől, a népfrontos keretek közé beszorítható „népi tábor” másfelől.¹³ E két csoport között nem elsősorban a tematikai különbségek voltak az érdekesek, hanem hogy a nyilvánosság mely szegmentumában fejtették ki gondolataikat. Míg előbbit egyértelműen „ellenségként” kezelték és vele szemben a *direkt represszió* eszközeivel léptek fel, addig a másik – leginkább a „népi” jelzővel leírható – csoporttal a *szövetségi politika* jegyében egyfajta belső ellenzékként bántak. Ezekben az esetekben puhább, részben az informalitás útján érvényesített eszközöket alkalmaztak: tulajdonképpen egyfajta kegygazdálkodás volt az alapvető stratégia.¹⁴ A hatalom képviselői számára ebből következően az volt a legnagyobb kihívás, hogy úgy korlátozzák – és tartsák a hivatalos intézmények ellenőrzésén belül – a népiek kritikus megnyilvánulásait, hogy az esetleges represszió ne taszítsa őket olyan kilátástalanságba, mely miatt ők is az illegális nyilvánosságba szorulnának, ezáltal létrehozva a rendszer *egységes ellenzékét*.

A kommunista párt hazai történetében ehhez a már említett szövetségi politika nyújtott egyfajta ideológiai keretet: mindazok, akik legalább formailag el tudták fogadni a szocializmus alapelveit, az állampárt intézményein (kiadók, szövetségek, engedélyeztetési eljárások) belül pacifikálhatók és pacifikálandók – még akkor is, ha beszéltek a rendszer tabuiról. Nem volt tehát menekvése a népi

volna mód arra, hogy a megfigyelés itt jelzett sokszereplős voltát, sokféleségét megmutassa – legfeljebb a hálózatba beszervezett irodalmárok kapcsán.

¹⁰ Csizmadia 1995a, 1995b. Inspiráló értelmezési keretet is ad: Tabajdi 2019.

¹¹ Bölöny–Hubai (szerk.) 2004: 158–159, 165–168.

¹² Romsics 2000: 497.

¹³ Tabajdi 2019: 13–20. Többé-kevésbé Tabajdi is e kettőségben mutatja be az ellenzék megfigyelését, de a hangsúly nála inkább a demokratikus ellenzéken van.

¹⁴ Tabajdi 2019: 232–252.

gondolatnak a népfrontos keretrendszerből, talán egészen 1989 első hónapjaiig.¹⁵ Ahogyan Csizmadia Ervin egy 1994-es tanulmányában találóan megjegyzi: „az MSZMP-nek igazán fontos volt, hogy a nemzeti-népi gondolat reneszánszát, illetve a kisebbségi kérdés hatékonyabb képviselőjét valló népi írókat ne engedje leválni a kádári politikáról”.¹⁶

A JAK és a hatalom diskurzusainak – utóbbi képviselőjében – fontos szereplője Tóth Dezső, a Művelődési Minisztérium miniszterhelyettese, aki egy, a *Népszabadságnak* adott 1983. áprilisi, egész oldalas interjújában a maga bürokratikus-marxista nyelvi regiszterével érzékletesen mutatta be a kulturális irányítás célkitűzéseit:¹⁷ „Ilyen körülmények közt az állami irányítás legfőbb feladata a szövetségi politika, az ideológiai vita negyedszázad során bevált elvének következetesebb betartása és betartatása – minden szinten.”

A népfrontos politika legfontosabb közvetítő közegei az irodalom vonatkozásában az Írószövetség, illetve a Magvető Kiadó voltak.¹⁸ Előbbinek egy társutas, mertoni fogalomhasználattal konformista értelmiségi, Hubay Miklós, míg utóbbinak a korszak irodalmi életében nagyon sajátos szerepet betöltő Kardos György volt a vezetője.¹⁹ E közegeknek kétirányú – de közel sem szimmetrikus – működése volt: a hatalmat a keretek lassú, sokak számára túlzottan is lassú tagítására *ösztönözték*, míg az irodalmi élet szereplőit a kulturális irányítás által meghatározott alkurendszer betartására *kényszerítették*.

E diskurzusban, ha tetszik, önálló aktor, más szempontból azonban „csak” a hatalom információgyűjtésének eszköze volt a *belső elhárítás*.²⁰ Az itt közölt történet sajátossága, hogy ez a kérdés egyszerre át is vezet a JAK és tagjai bemutatásához. A bevezetőben jelzett diskurzuselemzés alapvető szereplője és forrása egy hálózati személy és annak munkadossziéja.²¹ A „Havasi Zoltán” fedőnéven jelentéseket készítő személyre e tanulmányban saját nevén, azaz Szokolay Zol-

¹⁵ Romsics 2003: 23–37, 135–142.

¹⁶ Csizmadia 1994: 139.

¹⁷ Tóth 1983: 13. A következő idézet forrása ugyanott.

¹⁸ A kiadók szerepéről: Kőszeg 1984: 42–59; az Írószövetségről: Kiss Gy.–Szilcz (szerk.) 2016: 9–17.

¹⁹ Romsics 2003: 50; Kőszeg 1984: 43. A kádári kultúráirányításban a Magvető Kiadó, illetve személyesen Kardos György kapta azt a szerepet, hogy az aczéli értelemben vett „tűrt” irodalmat kiadói helyzetéből fakadóan megrostálja, majd közölje. (Mint e tanulmányból is érzékelhető némileg, a „3T” politikája valamivel árnyaltabb volt a háromosztatúságnál.) Kardos e feladatból operatív szinten is kivette a részét: személyesen lektorált műveket, gyakran győzködte a szerzőket, hogy szövegük politikai élét tompítsák (eljátszva a „jóakaró” szerepét), „veszélyesnek” ítélt kéziratokat őrzött dolgozószobájá páncélszekrényében, vagyis sajátos, kegygazdálkodásra épülő játzmáin keresztül szavatolta a kultúráirányítás kívánalmainak betartását és betartatását.

²⁰ Noha e tanulmánynak nem feladata, hogy elemezze a pártállam különböző intézményei közt folyó belső párbeszéd hatékonyságát, itt jelzem, hogy ez egy fontos, és az idevonatkozó történeti kutatásban kevésbé kutatott téma. Ti. a fentebb bemutatott bizottságok, szervezetek minden esetben rendelkeztek-e elégséges információval a pártvezetés elgondolásainak érvényesítéséhez? S ha nem, miért nem? A hatalmi szervek diszfunkcionalitása miatt, vagy esetleg belső hatalmi harcok eredményeképpen?

²¹ ÁBTL M-41 773.

tánként hivatkozom. Erre számos kézenfekvő ok kínálkozik. Egyrészt Szokolay ügye az egyik legkorábban, még a 90-es évek közepén nyilvánosságra került ügynekügy volt, hálózati személyként való ténykedése közismert, ő maga is több ízben reflektált rá ilyen-olyan módon.²² Másrészt e tanulmány messzemenően igyekszik elkerülni az ügynökvádász hangvételt, a leleplező beszédmódot, a fedőnév folyamatos használata pedig óhatatlanul ilyesfajta konnotáció felé terelné az értelmezést.²³ Továbbá – ezzel szoros összefüggésben – nem lenne szerencsés, ha még e kései krónikában is megfosztanánk Szokolayt önmagától, nevétől, és egy „arctalan spionként” kezelnék. Adottnak kell elfogadnunk, hogy Szokolay életéhez egyszerre tartozott hozzá a titkos megbízotti (tmb.) szerep, a költői működés, és ami számunkra a legfontosabb, a JAK-ban betöltött bennfentes helyzete. Ezt a JAK történetével foglalkozó kutató számára számos előnnyel járó körülményt plasztikusan foglalták össze Szokolay tartótisztjei 1985. május 20-án kelt egyik foglalkoztatási tervében: „A JAK-on belül vállalt KISZ-funkcióján keresztül mélyebb betekintési lehetősége van az ott folyó tevékenységbe.”²⁴

Mindezek után célszerű áttérni a jelen munka középpontjában álló szervezetre. A JAK elődszervezete 1973-ban alakult, a Magyar Írók Szövetsége Fiatal Írók József Attila Köre néven (FIJAK), egy felső korhatárral rendelkező („kijáratos”) ifjúsági szervezetként. A FIJAK létrehozásában a fiatal irodalmárok nyilvánossághoz juttatása volt a szempont – pontosabban az, hogy ez a nyilvánosságra juttatás a hatalom szervein keresztül, többszintű ellenőrzés mellett történjen. A radikalizálódás mint tendencia – vagyis a pártállam elvi sarokköveivel és tabuival való valamilyen mértékű kritikusság – a konstrukció mögött álló elgondolásokat zárójelbe helyezve már a FIJAK korai éveiben jelentkezett, ezért 1981 elején felfüggesztették a szervezet működését. A szövetségi politika jegyében azonban nem akarták ellehetetleníteni a fiatal írókat: ugyanezen év júliusában jóváhagyták, hogy József Attila Kör néven újjaalakuljon a szervezet.²⁵ Sőt, a Kör nyilvánossághoz is jutott: a szintén 1981-től Kulin Ferenc főszerkesztésében megjelenő *Mozgó Világ*on, valamint a Magvető gondozásában 1982-től kiadott JAK-füzeteken keresztül.²⁶ A JAK 1981-ben 127 taggal alakult újjá, melyből 17 fő az Írószövetség KISZ-szervezetének is tagja volt. Szervezetileg azonban a régi-új JAK sem volt önálló: az Írószövetség felügyelete alatt működhetett, és a JAK ülésein

²² Szokolay 2015; Ungváry 2017.

²³ Az ügynökakták változatos társadalomtörténeti felhasználásáról: Takács 2014, különösen 114. Vö. Rainer 2008: 70–78.

²⁴ ÁBTL M-41 773. 121. Az ügynöki szövegek eseménytörténeti rekonstrukcióhoz való felhasználása természetesen számos további kérdést nyit meg, melyekre nincs mód itt kimerítő válaszokat adni. A nyelvi dekonstrukció, illetve a jelentésekben és a szakirodalomban található információk folyamatos ütköztetése talán létrehozza azt a módszertani biztonsági hálót, mely megakadályozza e nagyon torz és egyenlőtlen helyzetben keletkezett szövegek félreértését.

²⁵ Németh 2012: 7–24; 109–129.

²⁶ Németh 2012: 131. A JAK-füzetek első kötete *Fasírt, avagy viták a „fiatal irodalomról”*, míg a második *Ver(s)ziók* címmel jelent meg. A közéleti témák az elsőben erőteljesebben jelen voltak, míg a második inkább szépirodalmi fókuszú volt.

mindig jelen volt a Művelődési Minisztérium egy-egy illetékese is.²⁷ (A tárgyalat időszakban ez a személy leggyakrabban Baczoni Gábor volt.) A szűkre szabott jogi mozgástér mellett a JAK – a MISZ-hez kapcsolódva – önálló költségvetési sort kapott: 1981-től kezdve évi 90 000 forintos működési támogatásban részesült, és további 90 000 forint állt rendelkezésére ösztöndíjak kiutalására.²⁸ A Kör évente 12 vezetőségi és 6 taggyűlést tartott.²⁹

Ahogy korábban már hangsúlyoztam, a korszak – JAK szempontjából is – legfontosabb kérdése a nyilvánosság volt. Ebben a problémakörben a fiatal írók nagyrészt követték a népi erőter stratégiját, vagyis az intézményes keretek közt maradván keresték az érvényesülést, ugyanakkor a kritikus hangvételtől sem kívántak lemondani. E két körülmény alapjaiban határozta meg a JAK működését: adminisztratív eljárások tömegének keretében érintkeztek a hatalom képviselőivel, és saját belső diskurzusaiknak is e processzusok voltak a központi témái. Az itt jelzett dilemma valóban súlyos választás elé állította – különösen 1983 után – a Kört. A hatalom ugyanis nem tette lehetővé a hivatalos és az illegális orgánumban való egyidejű publikálást.³⁰ Ennek ellenére a népiek közül néhányan – esetleg álnéven – írtak szamizdatokba, s ez igen éles döntési helyzet elé állította a JAK-ot.

Szilágyi Ákos, a JAK 1984-ben leköszönő titkára a kései Kádár-korszakra olyannyira jellemző, óvatoskodó és többszörösen kódolt nyelvezetű írásában a következőképpen tett hitet a ritualizmus mellett az *Alföld* folyóirat hasábjain:

„Egy új típusú társadalmi párbeszéd ideje jött el, melynek alapját éppen az elmúlt évtizedek konszolidációs politikája vetette meg. Képesség válunk-e erre mindkét oldalon? [...] Így csak azt mondhatjuk: képesség kell válnunk, hinnünk, tanulnunk, gyakorolnunk kell ezt a képességet, mert *másfelé egyszerűen nem tudunk előre-, csak visszafelé menni.* [...] Különösen az új írónemzedék műveiben és – néhány vidéki folyóirat mellett – a *Mozgó Világban* vélem felfedezni azt a szellemiséget, amely a szocializmus civiltársadalmának éltető levegője lehet.”³¹

Ha tartalmilag nem is feltétlenül, de stílusában mindenképpen radiálisabb hangot ütött meg Szilágyihoz képest Bertha Zoltán az 1983. augusztusi *Mozgó Világban*, hozzákapcsolva teljes nemzedékének ügyét a JAK-füzetek megjelenéséhez:

„Régen érlelődő nagy újdonság a fiatal írók József Attila Körének most induló kiadványsorozata. [...] A József Attila Kör füzeteinek első két kötete, a *Fasírt* című esszégyűjtemény és a *Ver(s)ziók* című költői antológia a Kör tagjainak, azaz – idézőjel és

²⁷ MNL OL M-KS 288-41. 452. ó. e. 110.

²⁸ MNL OL M-KS 288-41. 452. ó. e. 110.

²⁹ Németh 2012: 117.

³⁰ Csizmadia 1995a: 71.

³¹ Szilágyi 1983: 49 (kiemelés – P. P. I.).

ironia nélkül mondva – a legfiatalabb magyar irodalom létezésének első bizonyítéka. [...] *Példátlanul demokratikus és szabadelvű kihívás – ha a magyar történet elmúlt negyedfél évtizedéhez viszonyítjuk.*”³²

Bertha sorait azért fontos ideidézni, hogy rávilágítsunk: a ritualizmus fogalmába tartozó stratégiának is sokféle árnyalata volt, és létezett egy, az alkurendszer felmondására nyitott csoportosulás is a JAK-on belül.

JAK 1983–1986: A MEGFIGYELÉS ÉS A MEGFIGYELTSÉG ÁRNYALATAI A GYAKORLATBAN

1983 forró ősze, mely az esettanulmány kezdőpontja, több szempontból is készületlenül érte a JAK-ot, melyet zaklatott hangulatú egyetemi vitaestek és kétségbeesett hangvételű szerkesztőségi levelek jeleztek.³³ A JAK szeptember 26-i taggyűlésén egységesen kiálltak Csoóri mellett, és bejelentették az „új” *Mozgó Világ* bojkottját; mindezek mellett pedig az Írószövetség választmányához fordultak azért, hogy nyilvánosságra kerüljön a lapot betiltó határozatok teljes szövege.³⁴ A hatalom és a JAK viszonyának elmérgesedését jelezték az ELTE jogi karának október 28-i sajtófesztiválján történtek, ahol Tóth Dezsőnek kellett felelnie az egyetemi ifjúság és a JAK-osok kellemetlen kérdéseire.³⁵ A miniszterhelyettes azonban rendkívül szerencsétlenül kezdte felszólalását:

„Énnám ma délelőtt csörgött többször a telefon. Az egyik telefonáló azt mondta, hogy ezt a kis beszélgetést, ezt a kis találkozót azzal tüntette ki a Szabad Európa Rádió, hogy szükségesnek tartotta bejelenteni. [...] Ha itt a hazai nyilvánossággal való elégedetlenség olyan kifejezést kap, hogy én azt a Szabad Európa nyilvánosságával korrigálhatónak találok, annak a Szabad Európáénak a nyilvánosságával, amely itt 56-ban uszított és számos, önközökhöz hasonló fiatal vitt sírba, azzal nem értek egyet.”³⁶

Több sem kellett az akcionista-radikális rendszerellenzék prominens alakjának, a közönség soraiban ülő Krassó Györgynek, aki felszólalva a forradalom utáni megtorlásokat vetette Tóth szemére:

„A Szabad Európával semmi dolgom nincsen. Krassó Györgynek hívnak, 24 éves voltam, amikor börtönbe csuktak tíz évre. Csak annyit akarok mondani, hogy a magyar

³² Bertha 1983: 13 (kiemelés – P. P. I.).

³³ Szőnyi 2012b: 932–935.

³⁴ Németh 2012: 145.

³⁵ Németh 2012: 147–149. Az estről hangfelvétel készült, melynek leiratát teljes terjedelmében közölte a párizsi magyar emigráció lapja, az *Irodalmi Újság* (N. N. 1984).

³⁶ N. N. 1984: 7.

fiatalokat a hivatalos bírósági ítéletek alapján akasztották. A sírba nem a Szabad Európa adásai vitték őket, hanem a bírósági ítéletek és az ítéletvégrehajtók.³⁷

Ez az indítás természetesen rányomta bélyegét a vita további részére, jelentősen radikalizálva a hangnemet. Ennek jegyében kapott szót Tamás Gáspár Miklós, a JAK akkori vezetőségének tagja, aki ugyan Krassónál finomabb stílusban, de legalább olyan határozottan hívta tetemre Tóthot – formailag a JAK nevében. Ismertette a megjelentekkel a Kör szeptember 26-i állásfoglalását, majd a közbeszéd demokratizálása és a hatalom józan mértéktartása iránti igényének adott hangot.³⁸ Tóth néhány nappal később, amikor Aczél Györgynek referált az eseményről, egyenesen a Petőfi Kör vitáihoz hasonlította a történeteket. Némi megnyugvással tölthette el őket azonban, hogy Tamás Gáspár Miklós, elérve a korhatárt, az év végével kilépett a JAK-ból. Mindazonáltal radikalizmusával, az ELTE-n elhangzott felszólalásával egyáltalán nem azonosult a Kör többsége. Németh György 2012-es munkájában több általa készített interjút is idéz egykori JAK-osokkal. Tamás Gáspár Miklós ekkori működésével kapcsolatban például igen kritikusan nyilatkozott Szilágyi Ákos (aki éppen 1983 végén vette át a JAK titkári pozícióját):

„Nem hozhatott volna minket olyan helyzetbe, hogy mint disszidens értelmiségi bemegy egy nyilvános fórumba, ahol az eszméit propagálja, ahol részben egyfajta védelmet is kap, de közben tönkreteszi azt a köztes teret, amit létrehoztunk. [...] Kívülről belépett a körbe, s egy politikai ügyet képviselt, de annak egy másik helyen lett volna érvényessége, mert ha a JAK-ba behozod, az egy atombomba, fölrobban; neki ez semmi, nem érdekes, föláldozza, nem számít.”³⁹

Az effajta ritualista álláspontot minden bizonnyal a Kör többsége is magévá tette: vidéki nagyvárosokban még szerveződtek Mozgó-estek, de a nagy egyetemi vitaestek elmaradtak, a közös és nyilvános JAK-os megszólalások megszűntek.⁴⁰

³⁷ N. N. 1984: 8.

³⁸ „Nem botrányt szeretnék, ami van, hanem szabadságot. [...] Nem vonom kétségbe, hogy a hatalomnak van igénye arra, hogy párbeszédet folytasson azokkal, akik nem tartoznak beléje. [...] Tehát amennyiben például a jelen esetben ugye mi föl vagyunk háborodva, dobogunk, tapsolunk, mert vannak érzelmeink és hát minden jót lehet követelni, de mit kezdhet ezzel a miniszterhelyettes? Keveset. A politikai párbeszéd akkor kezdődne, ha volna grémium, amely valamilyen módon eldöntené, hogy ez a lépés helytelen volt-e, és ha úgy dönt, hogy nem helyesli, és a helytelenítésének úgy tud nyomatékot adni, hogy ezt a lépést visszavonják – és ez meg is történik. Ez az egyik lehetőség. A másik lehetőség pedig az lenne, hogy amennyiben egy állami tulajdonban lévő folyóiratból, amelynek gazdája nyilvánvalóan a szerkesztésben érdekeit és véleményét érvényesíteni akarja – kivonulunk és csinálunk egy másik lapot. De nem szabad olyan következtetéseket levonnunk, hogy az intézményrendszer ilyen méretű zártsága folytán csak az intézményrendszeren keresztül lehet valamit csinálni” (N. N. 1984: 11).

³⁹ Németh 2012: 150–151. Az interjú időpontja Németh lábujgyzetbeli közlése szerint 2010. március 26.

⁴⁰ Szőnyei 2012b: 934–935.

Egy tartós, sőt, mondhatni alapvető következménye azonban lett a *Mozgó Világ* lefejezésének: a JAK következő időszakának szinte kizárólagos, de mindenképpen központi problémájává egy „saját” folyóirat létrehozása vált.

A hangnem mérséklődésével némileg elaludt a kulturális irányítás primer gyanakvása is, bár a probléma iránti érzékenysége megmaradt. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1984. március 20-i ülésén például csak általánosságban, a „fiatal értelmiség helyzete” kapcsán foglalkoztak a JAK-kal. Ennek keretében a legfőbb problémaként a kívülállást jelölték meg, amelyet aztán néhány sorral lejjebb a párttagság kérdésének exponálásával húztak alá: „Egyes értelmiségi rétegeknél a pártépítésben különösen kedvezőtlen tendenciák észlelhetők. A 35 éven aluli művészeknek például mindössze 2 százaléka tagja a pártnak. 1983 végén a József Attila Kör 139 tagja között például 7 párttag volt.”⁴¹

A hatalom másik csápjá – a III/III. – nagyjából ebben az időben az agitprop helyzetértékelésével összhangban álló információkat gyűjtött be. Két hálózati személy jelentései arról tájékoztatták az illetékeseket, hogy szintén 1984 márciusában, a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem klubestjén a JAK-tag Czakó Gábor kb. 20 hallgató előtt a *Tanúk*⁴² című szamizdat almanach terveiről beszélt, melyet Mészöly Miklóssal, illetve korábbi és akkori JAK-tagokkal (Czakón kívül Berkovits György, Alexa Károly, Szkárosi Endre, Kulin Ferenc, Tamás Gáspár Miklós, Könczöl Csaba, Radnóti Sándor) szerkeszteniének évi három számmal, közösségi pénzgyűjtéses finanszírozásban.⁴³

Az 1984-es év elejének e fejleménye minden bizonnyal katalizálta a kulturális irányítás ama szándékát, hogy minél alaposabban elkülönítésék a JAK-ot és a szamizdatosok csoportját. Már 1983 tavaszán történt arra kísérlet a JAK részéről, hogy publikálási lehetőséget biztosítson a demokratikus ellenzék tagjainak. Egy Fészek Klubban rendezett 1980-as (!) vitaest (amely a hetvenes évek kultúrájáról szólt) anyagát szerették volna közölni a *Fasírt* című első JAK-füzetben.⁴⁴ Kardos György, a Magvető igazgatója azonban világossá tette, hogy Tamás Gáspár Miklós, Könczöl Csaba, Radnóti Sándor és Vajda Mihály írásaival nem jelenhet meg a kötet, így az ő szövegeik kimaradtak.⁴⁵ A *Tanúk* almanach az ilyesfajta együttműködések újjáéledését jelezte, s ez a hatalom szempontjából az egyik legérzékenyebb kérdés volt. 1984 nyarára tehető Szokolay beszerzése

⁴¹ MNL OL M-KS 288-41 424. ö. e. 31.

⁴² A név valószínűleg utalás Németh László harmincas évekbeli egyszemélyes folyóiratára, a *Tanúra*.

⁴³ Szőnyi 2012b: 904. Czakó a miskolci előadása során és egy júniusi *Tanúk*-megbeszélésen – Könczöl és Radnóti társaságában – feszültséggel és iróniával vegyes stílusban reflektált a lehetséges titkosszolgálati megfigyelésükre. Előbbi alkalommal két idősebb urat nézett „spionnak”, a megbeszélésre való megérkezésükkor az utca másik oldalára begördülő furgon kapcsán pedig megjegyezte: „Most biztosan csoportkép készül rólunk.”

⁴⁴ Szőnyi 2012b: 899.

⁴⁵ Kőszeg 1984: 47. Kőszeg írása (*Könyvkiadói cenzúra Magyarországon*) a bőségesebb adatokkal és tágabb rálátással rendelkező kései krónikás számára is megdöbbentő pontossággal és alaposággal tárja fel a kiadók alapvető szerepét a késő Kádár-kori nyilvánosság korlátozásában.

is.⁴⁶ Az, hogy a kulturális irányítás a képlékennyé váló helyzet miatt határozta el magát egy „belső” ember hálózatba való beépítésébe, legfeljebb csak erősen gyanítható.

Mindezekből világosan látszik, hogy a hatalmi gépezet illetékesei több irányból is közbeléptek a szándékaikkal nem egyező folyamatok leállítására érdekében. Ezen beavatkozások, illetve korábbi, a kulturális irányítás számára kedvező tendenciák nyomán az agitprop bizottság az írók körüli helyzet nyugvópontjára jutását regisztrálta június 12-i, a MISZ szeptemberi taggyűlésének előkészítését tárgyaló ülésén.

„A múlt év őszi – nem egyszer igen kiélezett – helyzethez viszonyítva az írószövetség vezetőtestületeinek légköre valamelyest kiegyensúlyozottabbá vált; a szélsőséges megnyilatkozások csökkentek; egy tárgyilagosabb hangvétel kezd uralkodóvá válni, ami a legutóbbi, május 7.-i választmányi ülést is jellemezte. Szerepe van [...] annak, hogy a József Attila Kör – Tamás Gáspár Miklóstól megszabadult – új vezetősége, illetve vezetője (Szilágyi Ákos) valamelyes higgadságról, politikai körülményekről kezd tanúságot tenni.”⁴⁷

Szokolay jelentéseiben is a JAK és a szamizdatosok közti kapcsolat a fő téma. Ennek katalizátoraként 1984 őszétől Turcsány Péter jelent meg mint „ellenséges ellenzéki” személy.⁴⁸ A JAK felügyeleti szerve, vagyis a MISZ részéről 1984 őszén azonban mindezek ellenére is érdektelenség volt tapasztalható a Kör problémáival szemben. A szövetség szeptember 15–16-i, Pesti Vigadóban tartott úgynevezett félidős (nem tisztújító) közgyűlésén Hubay Miklós elnök csupán a generációs problémák közhelyeinek szintjén, illetve a honoráriumok kérdése kapcsán tért ki a fiatal írók ügyeire.⁴⁹

A JAK következő taggyűlésére október 26-án került sor,⁵⁰ amelyen Szilágyi Ákos titkári posztról való lemondása került napirendre. Már ekkor körvonalazódni látszott utódja személye is, Györe Balázs, bár rajta kívül még „[b]izonyára lesznek szélsőséges javaslatok, ezek támogatása azonban kérdésessé tenné a JAK működését”. Az efféle megjegyzések minden bizonnyal nem egyszerűen a valóságra – vagyis a JAK-osok óvatosságára, ritualizmusára – reflektáltak, hanem az elnyomó gépezet elvárásai is tükröződtek bennük. Ezen az ülésen már exponáltan jelent meg a leendő folyóirat ügye is.⁵¹

⁴⁶ Szőnyei 2012b: 929. Szokolay a saját beszerzése okát egyértelműen zsarolással magyarázta, annyi azonban biztos, a megelőző években őrá is „dolgoztak”, így ha a JAK körüli ügyek fontossá váltak a hatalom számára, könnyen elővehették a beszerzés eszközt (Szőnyei 2012b: 395; vö. Szokolay 2015).

⁴⁷ MNL OL M-KS 288-41 428. ő. e. 50.

⁴⁸ ÁBTL M-41 773. 21.

⁴⁹ ÁBTL M-41 773. 26.

⁵⁰ ÁBTL M-41 773. 44.

⁵¹ ÁBTL M-41 773. 45. A hálózat és az információs láncolat működését is remekül illusztrálja az e sort megelőző mondat: „Szokolay Zoltán az Írószöv. KISZ szervezetének agit. prop. felelőse

A következő hónapban esedékes tisztújító JAK taggyűlés 1984. november 30-án, pénteken délelőtt zajlott le.⁵² Az új titkár Györe Balázs lett, aki „a Szilágyi Ákos (a volt titkár) által megkezdett utat kívánja folytatni – mint mondta”.⁵³ A kulturális irányítás minden bizonnyal örömmel fogadta a híreket, hiszen Györe nem állt túlságosan közel a demokratikus ellenzék egyetlen tagjához sem, és általában a JAK körül is látszólag alábbhagyott a „harciaság”.⁵⁴ A tisztújítással azonban a folyóiratról szóló vita 1985 elejére még a JAK berkein belül sem jutott nyugvópontra.⁵⁵ Az újdonsült titkár február 18-i dátummal körlevelet küldött ki, melyben felhívta a teljes tagságot, hogy küldjenek be részletes terveket a létesítendő folyóiratról. Györe a körlevélben hangsúlyozta, hogy minderre azért van szükség, mert hamarosan a Művelődési Minisztérium illetékesei előtt kell beszámolni a folyóirat tervéről.⁵⁶

Az új év első taggyűlését a titkárság február 18-ra hívta össze. Az új tagok felvételének menetrendszerű megszavazása után Csengey Dénes kért szót, és támadta éles hangon a JAK vezetőségét. Szokolay interpretálásában Csengey „véleménye szerint a JAK-ot klikk vezeti, mely kirekeszteni igyekszik a munkából a jelen nem lévőket, elsősorban a vidékieket”. Csengey Dénes, a Magyar Demokrata Fórum későbbi meghatározó politikusa 1983-tól volt tagja a JAK-nak, és a hatalommal szembeni kiállás szorgalmazásával a következő években a Kör egyik legbátrabb, a felettes szervekkel való viszony tekintetében az egyik legkonfrontatívabb alakja volt – a ritualizmus meghaladásának „élharcosa”. Tovább élte a viták hangnemet, hogy napirendre került a JAK *Mozgó Világ*hoz fűződő viszonya is. Megmutatkozott a különállás demonstrálásának igénye, ugyanakkor az elvesztett fórum és a JAK-osok helyét betöltők művészi színvonala felett érzett düh és frusztráció is: „dilettánsok lepték el a Magvetőt és az új Mozgó Világot”, „a Mozgó Világ tönkrement, mióta nem írunk bele”. Bertha Zoltán például

---

1984. november 21-én találkozott Csajka Gábor Cypriannal, a KISZ szervezet titkárával, egy rövid munkamegbeszélés erejéig. Csajka Gábor – az aktuális hivatalos teendők ismertetésén kívül – elmondta, hogy a JAK október 26-i taggyűlésén többórás vita zajlott egy, a JAK által alapítandó folyóiratról” (uo.).

⁵² ÁBTL M-41 773. 49.

⁵³ ÁBTL M-41 773. 51.

⁵⁴ Szőnyi 2012b: 939–940.

⁵⁵ A hatalom ágenseinek abbéli nyilvánvaló szándéka, hogy a szamizdatos ellenzék és a JAK-ot mind jobban elkülönítse egymástól, egy széljegyzet formájában megjelent a Szokolay 1985. január 14-én kelt jelentését követő tartótiszti értékelésben: „Budapesti tartózkodása során törekedjen a JAK, illetve az Írószövetség egyes tagjaival kapcsolatba kerülni, megismerni a két szervezet tagjait jelenleg foglalkoztató kérdéseket. Próbáljon adatokat beszerezni arra vonatkozóan, hogy a szamizdat anyagokat egyes ellenzéki személyek honnan szerzik be. Lehetőség szerint az ilyen anyagok közül szerezzen be többet és azokat adja át tanulmányozásra nekünk” (ÁBTL M-41 773. 57). Eddig a gépelt szöveg; az utolsó mondat azonban piros tintával alá van húzva, mellette kézírással a lapszálon: „Ebbe »Havasít« nem szabad belevinni!!! Szd. 85. 01. 22. [olvas-hatatlan aláírás]” (uo.). Az aláíró minden bizonnyal a tartótisztek felettese lehetett. Mindebből az is világos, hogy a bomlasztásos politika intenciói a tartótisztek szintjén nem voltak mindig egyértelműek.

⁵⁶ ÁBTL M-41 773. 73.

deklarálta a JAK radikálisainak álláspontját: a *Mozgó Világ* és a JAK-folyóirat ügye elválaszthatatlan egymástól, ha megtörné a „Mozgó” bojkottját, és újra írnának a lapba, azzal a jövőbeli folyóirat megszületését hátráltatnák.⁵⁷

A következő hónapokban fölöttébb nyugodt, már-már érdektelenségbe fuladó hangulatban teltek a JAK közgyűlései. Annyi azonban világos volt, hogy Csengey körül kezdett kialakulni egy szélsőséges csoport, a szintén debreceni Bertha Zoltán, Elek István, valamint Turcsány Péter részvételével.⁵⁸ A hatalommal szembeni nyílt lázadás innentől kezdve bűvópatakszerűen került elő: menetrend szerint egy-egy kedvezőtlen döntést követően Csengeyék felvetették a „ritualizmus” megszakítását, amely felvetést a Kör aktuális elnöke és a tagság többsége megpróbálta tompítani, visszafogni.

A folyóirat kérdése az 1985. június 19-i taggyűlésen vetett újra nagyobb hullámokat.⁵⁹ Mintegy 40 fő részvétele mellett megvitatták a körlevélfelhívásra érkezett első három javaslatot. Ezekről nem vagy-vagy alapon, hanem úgynevezett rotációs folyóiratként a szavazatarány 12 számra való kivetítésével kellett döntenie a jelenlévőknek – ennek alapján minden lapszám, amely legalább egy szavazatot szerez, kapott volna megjelenési lehetőséget. Az első *Dolog és szellem* (Csengey Dénes, Elek István); a második *Munkák és napok* (Kukorelly Endre, Krasznahorkai László, Hekerle László); a harmadik *Polisz* (Politika-líra-szociológia, Turcsány Péter) címmel került a közgyűlés elé.⁶⁰ Utóbbi kapcsán Szokolay jelentésében külön hangsúlyozta, hogy „Turcsány Péter szisztematikus rendszerességgel foglalkoztatná a jelenleg csak szamizdatba szoruló írókat, ezt az elvet deklarálta is tervezetében”.⁶¹ A közgyűlésen a lehetséges főszerkesztők nevével is összeállítottak egy listát a minisztériumnak, melyen Balassa Péter, Dérczy Péter, Radnóti Sándor, Kulin Ferenc, Szkárosi Endre, Czakó Gábor és Nagy Gáspár neve szerepelt. Közülük Radnóti mint a szamizdatos ellenzékhez közel álló figura, illetve Kulin és Nagy mint korábbi „határsértők” nevének szerepeltetése egyenesen provokációnak számított a hatalommal való párbeszédben. A taggyűlésen jelen lévő minisztériumi osztályvezető, Baczoni Gábor egyértelműen el is zárkozott egy ilyen lista átvételétől, sőt, azt a kompromisszumos javaslatot is elutasította, hogy a mindenkor JAK-titkár legyen a főszerkesztő.⁶²

Felvillant valamit Györe Balázs JAK-titkár – és a tagság modus vivendit kereső többsége – gondolkodásmódjából Szokolay 1985. szeptember 20-i jelentése.⁶³ Ebből megtudható, hogy a JAK október 4-re tervezett tisztújító vezetőségi, majd taggyűlése kapcsán Györe aggódott Turcsány és Csengey lehetséges offenzív fellépése miatt. Aggódalmát arra alapozta, hogy a folyóirattervekre levél-

⁵⁷ ÁBTL M-41 773. 76–78. Ebben a helyzetben vetődött fel, hogy a bojkottot megszegve Szokolay Zoltán egyetlen JAK-osként mégis szerepelt a *Mozgó Világ* hasábjain (vö. Szokolay 1985).

⁵⁸ Szőnyei 2012b: 943–944.

⁵⁹ ÁBTL M-41 773. 134.

⁶⁰ ÁBTL M-41 773. 135.

⁶¹ ÁBTL M-41 773. 137.

⁶² ÁBTL M-41 773. 135.

⁶³ ÁBTL M-41 773. 154–157.

ben érkezett tervek közül Turcsány fentebb ismertetett, radikális verziója sokakban elismerést váltott ki, míg a Csengey–Elek–Bertha-csoport egy, a tisztújításon való egységes fellépésre készülne, közösen állítandó titkár- és vezetőségtag-jelöltekkel. Györe külön kérte Szokolayt, hogy mint KISZ-titkár képviselje a JAK-ot a MISZ szeptember 26-i választmányi ülésén, és tompítsa a JAK-kal szembeni ellenérzéseket és félelmeket.⁶⁴

Itt talán érdemes újra visszatérni az agitprop bizottság üléseinek anyagához. A pártállam eme kulturális boszorkánykonyhájában már idejekorán, 1985 októberének elején napirendre kerültek a művészeti szövetségek 1986-ban megrendendő közgyűlései, illetve, ahogyan a pártzsargon fogalmazott: azok „politikai előkészítése”.⁶⁵ Az ellenzékiesség kérdése egyedül az Írószövetség esetében merült fel:

„A fenti általános kép a Magyar Írók Szövetségének tevékenységére, közhangulatára is áll – azzal a más szövetségekre nem, vagy csak részlegesen jellemző különbséggel, hogy vezetőtestületei általában társadalomközéleti, társadalmpolitikai, végső soron politikai kérdéseket vitattak, s hogy e vitákra a reális vagy vélt sérelmeket felnagyító tendenciák, egyes csoportok ellenzéki, ideológiai törekvései viszonylag folyamatosan nyomták rá a bélyegüket, s hogy – ha más hangsúlyokkal is, de – ez vált jellemzővé a Fiatal Írók József Attila Körére⁶⁶ is. Így – mert írói szakszervezet híján a szövetségnek közvetlen érdekvédelmi szerepe is van – az irodalomnak mint művészetnek a kérdéseivel a szövetség nem foglalkozott, itt kifejezetten jellemző volt, hogy a párttagság nem vállalta a párt politikája melletti kiállást.”⁶⁷

Külön érdemes hangsúlyozni az előző részben már ismertetett, egymást is „megfigyelés” alatt tartó hatalmi szervek divergáló megnyilvánulásait: az agitprop bizottság egyenesen az Írószövetség párttagjait marasztalta el az egyre inkább átpolitizálódott irodalmi közélet miatt.

Természetesen a JAK miatti aggodalmak – összevonva más, a hatalom szemközéből renitens szervezetek kapcsán érzékelt veszélyekkel – ezúttal is hangsúlyosan megjelentek. Ezen az ülésen ugyanis a bizottság részletekbe menően foglalkozott a „stúdióinak” nevezett ifjúsági szervezetek középtávú jövőjével is – kidolgozva és felmutatva több lehetséges forgatókönyvet.⁶⁸ Mindezek alapján kilátásba helyezték a JAK közvetlen minisztériumi felügyeletének bevezetését.

⁶⁴ ÁBTL M-41 773. 144. Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a JAK-ban nagyon artikuláltan megjelent a hatalom érzékeny pontjai, tabui iránti figyelem és érzékenység is. Az 1985 nyarán, Budapesten megrendezett Európai Kulturális Fórum rendezvényein a JAK mint testület nem vett részt, nem kezdeményezett párbeszédet a nyugati sajtóval, s ez még a szándékok szintjén sem merült fel. Nem úgy a demokratikus ellenzék, amelynek prominensei aktívan részt vettek a fórum eseményein (vö. Csizmadia 1995a: 279–280).

⁶⁵ MNL OL M-KS 288-41 452. ő. e.

⁶⁶ 1985-ban már nem FIJAK volt, hanem JAK.

⁶⁷ MNL OL M-KS 288-41 452. ő. e. 93 (kiemelés – P. P. I.).

⁶⁸ MNL OL M-KS 288-41 452. ő. e. 111–112.

A hatalom játszmáiból kiolvasható *látszatpluralizmus* végső határait kijelölő, cinikus válasz érlelődött tehát a JAK önállósodási törekvéseire.

A JAK október 4-i tisztújító vezetőségi és taggyűlését Szokolay másnap részletesen ismertette – a számos érdemi esemény okán egy módfelett hosszú jelentésben.⁶⁹ Ebben mindenekelőtt megemlítette, hogy Jankovics József, a JAK-füzetek addigi szerkesztője levélben lemondott posztjáról a Magvető Kiadóval és Kardos Györggyel folytatott vitái miatt. A bejelentés után következtek a titkári és vezetőségi jelölések. Györe korábbi félelmei beigazolódnak látszottak: Csengey Magyar Fruzsínát javasolta új titkárnak, de a többség végül – a leköszönő Györe felszólalására hallgatva – nem támogatta, „mert rendszeresen publikál szamizdatban”.⁷⁰ Végül a mérsékeltebbnek mutakozó Kőrössi P. Józsefet, az Erdélyből néhány évvel korábban áttelepült és azóta a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztőjeként dolgozó író választották meg.⁷¹ A ritualisták közül tagja lett még a vezetőségnek Agócs Sándor, Beke Mihály András, illetve Szokolay (mint az Írószövetség KISZ-szervezetének titkára); a lázadókat pedig Csengey, Bertha, valamint Hekerle László és Mányoki Endre képviselte.⁷² Ez alapján nem látszik, hogy a vezetőségben elbillent volna az egyensúly a szamizdatosokkal való további együttműködést szorgalmazók és az azt ellenzők között.

Az új vezetőség megválasztása után a „rotációs” folyóirat mint formátum kérdését bocsájtották szavazásra, melyet a tagság meggyőző többséggel elfogadott.⁷³ Valamelyest rávilágít a JAK belső viszonyaira a különböző folyóirattervek közti szavazatmegoszlás: a *84-es kijárat* (Kukorelly Endre, Krasznahorkai László, Györe Balázs) 38 voksot; a *Dolog és Szellem* 24-et; az *Új Hölgyfutár* (Hekerle László, Szkárosi Endre) 10-et; a *Polisz* 8 szavazatot kapott.⁷⁴ Noha e szavazatkülönbségek mögött nyilvánvalóan művészeti kérdések húzódtak meg elsősorban, nem lehet eltekinteni attól, hogy a politikusság és alkufelmondás szempontjából a JAK egyik szélsőértékét képviselő Turcsány és az ő – szamizdatosokat is bevonni kívánó – folyóiratterve kapta a legkevesebb voksot. Főszerkesztőnek a korábbi JAK-os, de már az akkori tagságnál néhány évvel idősebb Kornis Mihályt kérték fel.⁷⁵

A folyóiratterv írásos dokumentációját – a közgyűlésen jelen lévő írószövetségi és minisztériumi illetékesek jóváhagyásával – Kőrössi P. október végén be is

⁶⁹ ÁBTL M-41 773. 153–177.

⁷⁰ ÁBTL M-41 773. 154.

⁷¹ ÁBTL M-41 773. 157.

⁷² ÁBTL M-41 773. 158. A vezetőség tagja lett még Füzi László és Géczi János is; a Kör közeleti pozíciójára vonatkozó karakteres megnyilvánulásuk azonban nem maradt fenn. Annak ellenére, hogy e tanulmány értelmezési kerete a JAK (kultur)politikai helyzete, hangsúlyozni kell, hogy egy művészeti egyesület esetében az egykorú pozicionálás alapja nemcsak politikai, de legalább ennyire szakmai-esztétikai alapon is történt. (Kétségtelen, hogy e két szempontnak voltak, s vannak összefüggései.)

⁷³ ÁBTL M-41 773. 159.

⁷⁴ ÁBTL M-41 773. 173.

⁷⁵ ÁBTL M-41 773. 174.

nyújtotta a Tájékoztatási Hivatalhoz.⁷⁶ Ezzel megkezdődött az a hosszas engedélyeztetési processzus, melynek során a hatalom képviselőinek módjuk nyílt minden, a megfigyeléstől a bomlasztáson és a manipuláción át a kegygazdálkodásig terjedő „puha” befolyásoló eszközt bevetni.⁷⁷

A mérsékelt hangnem és a ritualizmus azonban vereséget szenvedett a hatalommal történt első tárgyalási fordulón: december 12-én Rátki András, a Művelődési Minisztérium osztályvezetője fogadta a JAK-küldöttséget, és részletekbe menően is meghallgatta igényeiket a létesítendő folyóirat ügyében – majd visszadobta a terveket. A titkár Kőrössi P. mellett tagja volt a delegációnak Szokolay, Hekerle, Györe, Elek, Turcsány, Kukorelly, valamint Kornis. Szokolay némi keserűséggel megjegyzi, hogy „noha megállapodtak előzetesen, hogy Kornis lesz a szóvivő, ehhez nem tartották magukat, mert Rátki elutasító volt”.⁷⁸ A meghallgatás után a küldöttség a Kossuth téri Szófia étteremben értékelte a találkozót.⁷⁹ A leírás szerint pesszimista hangulat uralkodott – kivéve Kornist. Györe felvette, hogy be kellene vonni a folyóirat elkészítésébe a KISZ KB-t vagy a Hazafias Népfrontot (HNF), hogy katalizálja a folyamatokat, de ezt a – talán túlon túl egyértelmű – visszalépést a ritualizmus alkalmazkodóbb formái irányába a jelenlévők nem akceptálták.⁸⁰ Abban azonban mindenki egyetértett, hogy a tagságot a kudarccal zárult megbeszélésről ne értesítsék – és ezzel felütötte fejét az információgazdálkodás és konspiráció a JAK belső köreiben is.

A feszült helyzetnek megfelelően nem váratott magára sokáig az 1986-os esztendő első vezetőségi ülése. Itt merült fel az a hónapokig biztos befutónak tűnő megoldás a folyóirat-problémára, hogy egy-egy vidéki nagyváros irodalmi periodikája évi egy-két alkalommal közöljön saját név alatt futó, de a JAK által szerkesztett számot.⁸¹ Csengey szkepszisének adott hangot, és nyomatékosította korábbi álláspontját: újra kell gondolni a folyóirat-struktúrát; „egészpályás letámadást” kell indítani, ki kell provokálni a nyilvános vitát a kulturális irányítással és az Írószövetséggel.⁸² Hogy álláspontjának nyomatékot adjon, néhány nappal

⁷⁶ ÁBTL M-41 773. 167, 181.

⁷⁷ Szőnyei 2012b: 949–961.

⁷⁸ ÁBTL M-41 773. 183.

⁷⁹ ÁBTL M-41 773. 184.

⁸⁰ ÁBTL M-41 773. 185.

⁸¹ ÁBTL M-41 773. 187. A debreceni *Alföld*, a kecskeméti *Forrás*, a pécsi *Jelenkor*, illetve a szombathelyi *Életünk* részéről érkezett 1985 végén, 1986 elején felajánlkozás. E tanulmányban nincs mód kitérni az 1980-as évek irodalmi folyóiratainak ismertetésére, annyi azonban hangsúlyozandó, hogy az említett vidéki nagyvárosokban színvonalas, gyakran a budapestinél is pezsgőbb irodalmi-szerkesztőségi élet folyt. A felsoroltak mellett még a szegedi *Tiszatáj* játszott jelentős szerepet a kor irodalmi nyilvánosságában, de arra nincs jel, hogy a JAK-folyóirat kapcsán megnyilvánult volna ekkoriban. A felajánlkozás gesztusa a négy folyóirattól még inkább magától értetődőnek látszik, ha tekintetbe vesszük, hogy ezeket a lapokat nagyrészt akkori vagy volt JAK-tagok szerkesztették.

⁸² ÁBTL M-41 773. 188.

később közölte Kőrössi P.-vel, hogy a *Dolog és Szellem* csoport teljesen kiszáll a „rotációs” folyóirat projektjéből.⁸³

A hatalmi kegygazdálkodás újabb megjelenéseként a MISZ pártszerve február elején – bizonyosan értesülve a minisztériummal való párbeszédkezdeményről – Barassin Anna és Földes Péter személyében felajánlotta segítségét a JAK vezetőségnek egy hétpontos, félig ultimátum-, félig ajánlatszerű írásos anyagban.⁸⁴ Ennek kulcsa az volt, hogy a radikálisabb hangok kiszorításának feltétele mellett hajlandók a Tájékoztatási Hivatal és a HNF vezetői elé vinni a folyóirat ügyét.⁸⁵

A JAK tagsága – mely elől tehát akkor már saját vezetősége is eltitkolt bizonyos információkat – a márciusi taggyűlésen határozott arról, hogy elfogadja a vidéki lapokban való publikálás lehetőségét mint a folyóirat megvalósulási formáját.⁸⁶ Ironikus módon, az információs aránytalanság ékes bizonyítékként, még ugyanabban a hónapban, a JAK soron következő, március végi vezetőségi ülésén Kőrössi P. arról számolt be a szűkebb grémium előtt, hogy a vidéki folyóiratok sorra táncolnak vissza a „JAK-számok” közlésétől.⁸⁷ Az *Alföld* főszerkesztőjét idézve Szokolay azt írja, hogy „korábbi ígérete ellenére már nem szeretne részt venni az akcióban – elsőként semmi esetre se”.⁸⁸ A vidéki lapok meghátrálása mögött egyaránt sejthető előzetes öncenzúra, amely a helyzet kiéleződésében kapcsolhatott be a szerkesztőknél; illetve közvetlen vagy áttételes hatalmi beavatkozás az országos kultúráirányítás vagy a helyi politikai vezetők részéről.

Az apatikus hangulatot Bertha Zoltán terelte más irányba azzal, hogy az általa szervezett, Németh Lászlóról szóló JAK-vitaestre Radnóti Sándort nevezte meg felkért előadónak – ezzel egy újabb lehetséges átjárót teremtve a nyílt ellenzéki irányba.⁸⁹ A tanácskozáson jelen lévő Bacsoni és a MISZ pártszervezetének képviselőitében hozzászóló Varga Csaba természetesen hevesen tiltakoztak, ennek ellenére a többség jóváhagyta Bertha terveit. A Radnóti melletti kiállítás az addig semmitmondó-nyugtató mederben, a jelentések mellett csendesen csordogáló tartótiszti értékeléseknek is adott némi dinamikát: „A jelentés alapján megállapítható, hogy a JAK vezetősége ismét megkeményítette vonalát [sic!], egy olyan személy mellett állt ki, aki inkább tartozik az ellenséges ellenzékhez.”⁹⁰

A mozgástér szűkülését, illetve tágulását illető hírek váltakozása és az ebből fakadó hangulatingadozás továbbra sem akart szűnni. Kőrössi P. 1986 áprilisában arról számolt be, hogy Bacsoni kilátásba helyezte: a minisztérium hajlandó volna

⁸³ ÁBTL M-41 773. 192.

⁸⁴ ÁBTL M-41 773. 197–198.

⁸⁵ ÁBTL M-41 773. 197. Különösen érzékletesen világít rá a hatalom manipulációira, hogy a JAK által négy év (!) óta folyamatosan sikertelenül megkísérelt kárpátaljai kirándulásnak hirtelen egy kész menetrendjével állt elő a két pártember.

⁸⁶ ÁBTL M-41 773. 205.

⁸⁷ ÁBTL M-41 773. 211.

⁸⁸ ÁBTL M-41 773. 211.

⁸⁹ ÁBTL M-41 773. 212.

⁹⁰ ÁBTL M-41 773. 213. A tartótisztt elrendelte, hogy az értesülést a Napi Operatív Információs Jelentés rendszerébe iktassák.

az Almássy téri kultúrházat a JAK rendelkezésére bocsájtani, hogy ott megrendezhessék *Élő folyóirat* című előadás-sorozatukat.⁹¹ Szokolay szövegeiből körvonalazható, hogy milyen döntési helyzet elé került – akár külső hatásra, akár önszántából – a JAK: az érdekképviselőkre egyre kevésbé alkalmas saját felügyeleti szervétől, a MISZ-től való függetlenedés felé a Művelődési Minisztérium által felkínált – valós vagy csak lebegtetett – lehetőségeken keresztül vezetett volna az út.

A folyamatokba szervesen illeszkedően a JAK áprilisi és májusi összejövetelein az Írószövetséghez való viszony volt a sarkalatos kérdés.⁹² Ez különösen a Kör új alapszabályának összefüggésében merült fel. Végül mind az áprilisi vezetőségi, mind a májusi taggyűlésen egy olyan dokumentum került elfogadásra, mely továbbra is a MISZ keretei között jelölte ki a Kör helyét, az autonómia-törekvéseket pedig egy-két általánosabb hangvétellű mondattal a távolabbi jövőbe utalták – mindössze Turcsány, Csengey és Mányoki tartózkodtak a szavazásnál.⁹³

1986 nyarán újabb írói szilencium – ezúttal Csurka Istváné – borzolta az irodalmi közélet kedélyeit. Mindez katalizátorként hatott a JAK addig is alkufelmondást szorgalmazó kisebbségére. A Körre korábban jellemző „kettőt vissza, egyet előre” mozgásba 1986 augusztusának utolsó napjaiban egy nem hivatalos, a Kör működési szabályzatát megszegő és ezért bátran konspiratívnak nevezhető találkozó vitt lendületet. Mint Szokolay jelentése beszámol róla, Csengey, Mányoki és Garaczi László egy közelebbről meg nem határozott magánlakáson a JAK grémiumával nem egyeztetve megfogalmaztak egy levelet a KB új kulturális titkárának, Berecz Jánosnak, illetve Bányász Rezsőnek, melyben ultimátumszerű hangnemben kilátásba helyezték, hogy amennyiben nem történik pozitív elmozdulás a folyóirat engedélyeztetési eljárásában, a JAK kénytelen lesz illegális fórumokat létrehozni.⁹⁴

A szeptemberi vezetőségi megbeszélésen aztán Turcsány Péter részéről is megjelent a szamizdat kiadvány létrehozásának vágya és eshetősége; Kőrössi P. mindazonáltal nagy reményeket fűzött a novemberi MISZ-kongresszushoz, ezért kérte Turcsányt – és persze ezáltal minden jelen lévő „rendbontót” –, hogy várja meg terveivel az év végét, hátha egy, a konformizmussal szakító írószövetségi vezetés segítségével át tudják vinni a folyóirat ügyét.⁹⁵

A Kört a ritualizmus és a szövetségi politika keretein belül fennálló alkurendszer felmondására buzdító, mind élesebb hangok miatt billegővé vált a JAK-ágenda, a kulturális irányítás azonban nem hagyta, hogy az teljes mértékben a számára kedvezőtlen oldalra billenjen át. Az illetékes miniszterhelyettes, Vajda György szeptember 22-én magához kérte a JAK vezetőit, és szívélyes hangnemben tájékoztatta őket arról, hogy a minisztérium engedélyezi a folyó-

⁹¹ ÁBTL M-41 773. 220.

⁹² ÁBTL M-41 773. 227.

⁹³ ÁBTL M-41 773. 231.

⁹⁴ ÁBTL M-41 773. 241.

⁹⁵ ÁBTL M-41 773. 249.

irat létrehozását, sőt, bőséges forrásokat is biztosít hozzá.⁹⁶ Mindössze egyetlen feltétele volt: a JAK-periodika ügyét semmilyen szinten nem lehet összekötni az ekkoriban a népi erőter központjában formálódó *Hitel* folyóiratra vonatkozó tervekkel – azaz mindazok, akik előbbibe publikálnak, nem vehetnek részt utóbbi előkészítő munkálataiban.⁹⁷ Mivel a két szerkesztőgárda között bőségesen lett volna átfedés, ezzel a hatalom kettős nyereséget könyvelhetett el: egyfelől lekenyerezett, másfelől ellehetetlenített.⁹⁸ Nem tudható, mennyiben volt valóságos Vajda ajánlata, s mennyiben csak üres ígéret, arra mindenesetre elegendő volt, hogy – összekötve az Írószövetség kongresszusához fűzött reményeikkel – bő két hónapra elaltassa a JAK renitenseinek szándékait.

Az 1986. november 29–30-i MISZ tisztújító kongresszus körülményeinek bemutatására ehelyütt nincs mód, részösszegzésként csupán néhány, a JAK vonatkozó elképzeléseiről szóló megállapítás fogalmazható meg. Mint eddig is többször utaltam rá, a JAK összekötötte sorsát a népi szellemi erőterrel és annak vezetőivel. Ahogyan Szokolay megjegyzi, a kongresszuson „Csoóriék rendelkeztek a legnagyobb tömegbázissal és zömmel élvezték-élvezik a fiatalok, a JAK-tag-ság támogatását is”.⁹⁹ A kétnapos tanácskozás eredményeképpen ugyan sikerült a népieknek jelentős pozíciókat kiharcolni a MISZ-ben, a későbbiek tükrében mégsem érzékelhető, hogy 1986. november vége után az Írószövetség valamilyen exponált szereplője lett volna az átmenetnek. Hogy Csengey sem értékelte áttörésként a kongresszust, azt jól jelzik a Szokolay által tolmácsolt gondolatai:

„A legközelebbi JAK-vezetőségi ülésen (december közepén), majd a taggyűlésen (januárban) Csengey javasolni fogja, hogy a JAK »további intézkedésig« függessze fel saját működését. Ez ultimátum, a JAK-lap érdekében. Kőrössi P. József, személyes okok miatt amúgy is lemondana. Csengey véleménye tehát az, hogy *ha már a nagy ketrecet nem sikerült lebontani, a kicsit (a nagyon belülit) verjük szét.*”¹⁰⁰

Nagy ketrec – MISZ, kis ketrec – JAK. Egy futó pillantást vetve a következő évek irodalmi közéletének történetére, nyugodtan állítható: egyiket sem sikerült szétverni, s talán – Csengeyt és néhány társát kivéve – nem is volt arra kétségbevonhatatlan szándék, sem a JAK, sem a magyar íróársadalom többsége részéről.

* * *

Az 1986. november 29–30-án lezajlott írószövetségi közgyűlés – bár az újabb történeti irodalomban szokás egyfajta szerény ellenzéki győzelemnek elkönnyvel-

⁹⁶ ÁBTL M-41 773. 255.

⁹⁷ ÁBTL M-41 773. 259.

⁹⁸ A *Hitel* és a JAK-folyóirat ügyének összekötése bizonyítja, hogy a Kört a kulturális irányítás is immár a népiek holdudvarához sorolta – nyilván a hatalom hosszas manipulációinak eredményeként, hiszen olyan, a demokratikus ellenzékhez sorolt neveket sikerült leválasztani a JAK-ról a megelőző években, mint Radnóti Sándor vagy Könczöl Csaba.

⁹⁹ ÁBTL M-41 773. 276.

¹⁰⁰ ÁBTL M-41 773. 279.

ni¹⁰¹ – tehát nem váltotta be teljesen a másként gondolkodók reményeit.¹⁰² Azért is tűnhetnek hiúknak a MISZ-közgyűlés iránt táplált ellenzéki remények, mert az Írószövetség csupán a „felügyeleti” intézmények első vonala volt. Az, hogy mint konformista szervezet a hatalom szempontjából „elesett”, még nem jelentette azt, hogy ne álltak volna rendelkezésre a kiadók, a minisztérium, az illetékes pártszervek és persze a titkosszolgálat a kulturális irányítás céljainak eléréséhez. Ennek megfelelően a JAK-folyóirat ügye nem nyert engedélyt, s a *Hitelé* is csak 1988-ban.

S itt érdemes visszatérni a tanulmányt végigkísérő ritualizmus vagy lázadás dilemmájához. A hitegetésnek, a kegygazdálkodásnak és saját illúzióiknak köszönhetően sem a népiek tekintélyesebb vezetői, sem a JAK nem szánta rá magát, hogy nyíltan felmondja a hatalommal kötött alkukat. Hangsúlyozandó azonban, hogy a rituálék felmondása nem kérhető számon – mintegy normatív alapon – az egykori JAK-on. Sem morálisan, sem a megértés szempontjából nem lenne helyes, ha könnyelműen ítélkeznénk a nyolcvanas évek fiatal írói fölött, mondván, nem voltak elég „bátrak”, vagy nem voltak elég „ellenzékiek”. A JAK ritualizmusa ráadásul nemcsak saját – helyes vagy helytelen – helyzetértékeléséből fakadt, hanem a népi tábor jellemző magatartásmintája volt, és többek közt e szellemi erőter talán legfontosabb alakja is ezen a platformon állt: „Csoóri Sándor elmondta, hogy ő azért nem publikál a *Beszélő*ben, vagy más, szamizdat jellegű kiadványokban, mert az ő munkaterülete a szépirodalom, annak pedig széles olvasóközönségre van szüksége, nem lehet egy szűk, titkos réteg kiváltsága.”¹⁰³

Mindezek helyenként visszaköszönnek az 1956-os Intézet által végzett, a rendszerváltoztatás jobboldali emlékezetét vizsgáló oral history kutatás egyes visszaemlékezőinek szavaiból is.¹⁰⁴ Az 1990 utáni politikai élet egyik meghatározó alakja például egyértelműen kifejezte abbéli véleményét, hogy nem a szamizdatosok voltak az „igazi” ellenzék, hanem „ők”, akik az engedélyeztetési és egyéb adminisztratív procedúrák során nap mint nap megküzdöttek a hatalommal.

Két dolgot azonban nem lehet megkerülni: egyfelől a ritualizmus vállalása egy *döntés* volt a JAK többségének részéről – még ha ezzel nem is volt minden tag egészen tisztában, és ha egyébként a kulturális irányítás is minden eszközt bevetette, hogy ebbe az irányba terelje a Kört. Másfelől pedig – és ez a rákövetkező évek, évtizedek szempontjából megkerülhetetlen – ennek a döntésnek maradandó *következményei* lettek a magyar íróársadalom és kulturális elit tagolódására, illetve a kulturális nyilvánosság szerkezetére nézve. A résztvevők közéleti súlya, elgondolásai, művészeti minősége egyértelműen arra predesztinálta

¹⁰¹ Romsics 2003: 50; Kiss Gy.–Szilcz (szerk.) 2016.

¹⁰² Bár nem erre a következtetésre jut Kiss Gy.–Szilcz (szerk.) 2016, az általuk közölt források alapján mégis erre lehet következtetni. Az semmiképpen nem igazolható vissza, hogy az 1986-os közgyűlés *alapvető* fordulatot hozott volna az átmenet történetében (uo. 9–17).

¹⁰³ ÁBTL M-41 773. 221.

¹⁰⁴ Somlai 2019. Az interjúalany anonimizálást kért, de Csoóri megnyilatkozása mellé téve név nélkül is látszik az attitűd azonossága. Ezúton is köszönöm Somlai Katalinnak, hogy rendelkezésemre bocsájtotta előadásának kéziratát.

volna a JAK-ot mint szervezetet, hogy kulcsszerepet játsszon az 1980-as évek végi átmenetben, mint ahogy jó néhány, e tanulmányban inkább a radikálisokhoz sorolt vezetője a szervezeten kívüli szereplőként végül játszott is.

A JAK külső és belső autonómiája azonban nem csak az egyes személyek szintjén és a változás során betöltött szerep miatt érdekes. Ha az új demokrácia első évtizedének kulturális életét – szigorúan történeti szempontból – vesszük szemügyre, világosan megmutatkozik az a hiány is, amelyet a JAK mint fórum betölthetett volna. Ahogyan a *Beszélő* a polgári radikális oldal számára egyfajta központi, csoportképző hely és erőter tudott maradni 1989 után is – köszönhetően talán az egykori lázadó magatartás legitimáló erejének is –, úgy maradt évtizedekig ilyen központ nélkül a népi oldal kulturális elitje.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a fennálló egypártrendszerrel szemben csak a szamizdatos ellenzék lett volna a valódi ellenzék. Azt azonban jelentheti, hogy egy, a kulturális elit lecserélődésével is együtt járó politikai átmenetet követően az új elitből annak az értelmiségi csoportnak lesz erősebb a „kisugárzása”, amelyik már a represszió évei alatt is felvállalta a hatalommal való nyílt szembeszegülést, és ehhez szilárd, kifejeződött formákat és fórumokat is társított.

A JAK az 1983 és 1986 közti időszakban, párhuzamosan azzal a folyamattal, hogy egyre inkább a népi oldalhoz sorolt, az egyik utolsó lehetőségét mulasztotta el egy effajta, hatalomtól független fórum megteremtésére. A frusztráció, amely ebből a kilencvenes évek nyilvánosságának szerkezetében jól látható úrból fakadt, évtizedes távlatban határozta meg – és talán határozza meg ma is – a népi erőter kulturális elitjének és politizáló értelmiségének viszonyait.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

M-41 773. „Havasi Zoltán” munkadosszié.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288-41 Az MSZMP Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Bizottságának iratai, 1962–1989.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bertha Zoltán 1983: A József Artila Kör első füzetei. *Mozgó Világ* (9.) 8. 11–15.

Bölgöny József – Hubai László (szerk.) 2004: *Magyarország kormányai 1848–2004*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Csizmadia Ervin 1994: A szamizdat szubkultúrája. *Budapesti Negyed* (2.) 5. 129–172.

Csizmadia Ervin 1995a: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Monográfia. T-Twins, Budapest.

- Csizmadia Ervin 1995b: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok.* T-Twins, Budapest.
- Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter (szerk.) 2016: *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről.* Antológia, Lakitelek.
- Kozák Gyula 1999: Szent csőcselék. In: Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 1999. VII. Magyarország a jelenkorban.* 1956-os Intézet, Budapest, 255–281.
- Köszeg Ferenc 1984: Könyvkiadói cenzúra Magyarországon. *Beszélő* (4.) 9. 41–59.
- Kövér György 2011: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Osiris, Budapest.
- Merton, Robert K. 1980: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Gondolat, Budapest.
- N. N. 1984: Hangszalag-beszámoló Budapestről: A Mozgó Világ ellen foganasított intézkedések vitája az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Karán 1983. október 28-án este 18 óra és 21 óra 30 között. *Irodalmi Újság* (35.) 1. 7–19.
- Németh György 2002: *A Mozgó Világ története 1971–1983.* Új Palatinus, Budapest.
- Németh György 2012: *A József Attila Kör története. FIJAK/JAK, 1973–1981–1989–2009.* (JAK-füzetek 176.) JAK–Prae, Budapest.
- Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság.* 1956-os Intézet, Budapest.
- Romsics Ignác 2000: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác 2003: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Rubicon Könyvek, Budapest.
- Somlai Katalin 2019: A rendszerváltás a jobboldali emlékezetben. (Az *1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei* című konferencián [Szeged, 2019. november 28–30.] elhangzott előadás kézirat.)
- Szilágyi Ákos 1983: Szilágyi Ákos felszólalása a Debreceni Irodalmi Napok tanácskozásán. *Alföld* (34.) 2. 42–49.
- Szokolay Zoltán 2015: „Rajtam a bélyeg: ügynök, téglá, besúgó, hazaáruló”. Boldog Zoltán interjúja Szokolay Zoltánnal. *Irodalmi Jelen* (online) <https://www.irodalmijelen.hu/2015-jan-18-1252/rajtam-belyeg-ugynok-tegla-besugo-hazaarulo> – utolsó letöltés: 2019. november 30.
- Szőnyi Tamás 2012a: *Titkos írás. Az állambiztonság és az irodalmi élet 1956–1990.* 1. kötet. Noran, Budapest.
- Szőnyi Tamás 2012b: *Titkos írás. Az állambiztonság és az irodalmi élet 1956–1990.* 2. kötet. Noran, Budapest.
- Tabajdi Gábor 2019: *Bomlasztás. Kádár János és a III/III.* Jaffa, Budapest.
- Takács Tibor 2014: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Libri, Budapest, 107–130.
- Tóth Dezső 1983: A vitákról, a reformokról, az irányzatokról. Beszélgetés Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettessel. *Népszabadság* 1983. április 3. 13–14.
- Turner, Victor 1974: *Dramas, Fields, and Methaphors. Symbolic Action in Human Society.* Cornell University Press, Ithaca.
- Ungváry Krisztián 2017: *A szembenézés hiánya – Felelősségre vonás, iratnyilvánosság és átvilágítás Magyarországon 1990–2017.* Szerzői kiadás, Budapest.

Csatári Bence

„Szia Gábor, hogy vagy?”

A kádári könnyűzenei élet állambiztonsági megfigyeltjeinek és megfigyelőinek attitűdjei jelenkori narratívák tükrében

A hatalom viszonya a populáris zenei szcénához nem volt egységes a Kádár-korszak egészében, noha az egycsatornás, megbízható pártkáderek által vezetett monopóliumokon alapuló rendszer kisebb-nagyobb finomításokkal, de mindvégig működött. Az operatív intézkedéseknek – ideértve nemcsak az állambiztonsági, hanem a pártállami szervekéit is – megvolt az ideológiai alapjuk és a jogszabályi hátterük, optimális esetben minden intézkedésnél ugyanazt a módszertant kellett (volna) követni. A könnyűzene azonban kissé megtörte ezt a logikát, mivel a műfaj spontaneitása és a széles tömegekre gyakorolt nagy, nemegyszer elemetáris hatása addig nem látott jelenségeket indukált: a fiatalok százasával, olykor ezresével vonultak éjszaka Budapest utcáin egy-egy koncert után, érthető módon fellelkesülve az ott látottaktól, hallottaktól, ezáltal kiprovokálva a hatalmon levők nemtetszését és természetesen a Belügyminisztérium figyelmét és közbeavatkozását. Retorziók azonban nem csak a közönséget érték: míg a nagyrédműt rendszerint nyílt rendőri intézkedésekkel zaklatták – sok esetben a Munkásőrséggel és/vagy az Ifjú Gárdával karöltve –, addig a politikai rendőrség az együtteseket, szólistákat és szűkebb környezetüket figyeltette meg. A Kádár-rendszerben ennek intenzitása változott csupán térben és időben, maga a tény nem. 1980 körül éppúgy megfigyelte a zenészeket az állambiztonság, ahogy a megelőző években, évtizedekben. Az ugyanakkor jól látszik, hogy a Belügyminisztérium a hetvenes évek második felében a korábbiakhoz képest még jobban aktivizálta hálózatát,¹

¹ Ezt az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött munkadossziék sokasága jelzi, közülük ebből az időszakból néhány: A „Papp Ferenc” fedőnevű hálózati személy, akit a katonai elhárítástól vettek át és lakatosként dolgozott a MÁV-nál, miközben zenélt a Metro együttesben, jelentésében 1965. április 20-án például arról a lemezgyűjtő társaságról írt, melynek tagjai a Metro zenekarnak Nyugatról származó hangfelvételeket adtak (ÁBTL 3.1.2. M-39 755). A „Király” fedőnevű társadalmi megbízott (fn. tmb.) a diszkók világáról, a disc jockey-k működéséről jelentett 1976–1979 között (uo. M-39 382). Munkadossziéja tanúsága szerint „Rátkai András” fn. tmb. Baksa-Soós Jánosról, a Kex együttes vezetőjéről jelentett, illetve előre jelentette (!) Dobos Attila és Mary Zsuzsi disszidálási szándékát 1970-ben. Ő Dobos Attila testvérének, Dobos Zsuzsának volt a barátja (uo. M-36 061). A „Vizi József” fn. tmb. az 1978–1984 közötti időszakban a borsodi rockkoncertekről adott hangulatjelentéseket (uo. M-40 189). A „Sárosi” fn. tmb. a *Frontátvonulás* című lemez anyagából rendezett Cseh Tamás-koncertekről adott részletekbe menő jelentéseket (uo. M-42 182/1). A „Dobos” fn. tmb. munkadossziéjában a Continental együttes dobosaként a Piramis, a P. Mobil és a Beatrice fellépései körül kialakult „botrányokról” írt jelentéseket találunk (uo. M-40 245). A „Deák” fn. tmb. 1976–1979 között saját vidéki fellépéseiről is jelentett, melyek során többek közt megállapította, hogy „a klubtagokat nem érdekli a szocialista mozgalom” (uo. M-37 908).

s ennek folyományaként 1977 szeptemberében Benkei András belügyminiszter a Politikai Bizottság tagjainak jelentést küldött a kulturális területen működő „ellenséges erők” tevékenységéről és a 0022/1970. sz. miniszteri parancs végrehajtásáról.² Részben ezt a szöveget küldte el a belügyminiszter jóval korábban, 1973-ban Aczél Györgynek és Biszku Bélának, s ebből a kis stilisztikai adalékból is következtethetünk arra, hogy a politikai rendszer szilárdnak hitte önmagát, és meggyőződése volt, hogy a belügyi módszerek a könnyűzene területén az évek múlásával sem szorulnak változtatásra.

Az állambiztonság a Kádár-rendszer korai szakaszától élénk érdeklődést mutatott a könnyűzenéhez kapcsolódó, a hatalom képviselői által csak „huliganizmusnak” nevezett jelenség iránt, amelyet igyekezett kriminalizálni. (A huliganizmus mint elnevezés 1956-ra nyúlik vissza: a Kádár-rendszer ezzel a pejoratív címkével bélyegezte meg a forradalomban részt vevő fiatalokat.) Ha néhány fiatal rendszeresen összejárt zenét hallgatni, az már kimerítette a huliganizmus fogalmát, így előfordulhatott az a paradox helyzet, hogy az érintettek nemhogy nem tudták, hogy megfigyelik őket, de még arról sem volt tudomásuk, hogy egyáltalán valamilyen galeribe sorolják őket mint olyan elemeket, akik veszélyeztetik a rendszer fennállását. Az állambiztonság szerint azonban a spontán gyülekezések megfigyeléséhez már nem volt elég a társadalmi szervezetek mozgósítása, még úgy sem, hogy a pártállami szervek eleve kontroll alatt tartották a könnyűzenei szcéna egészét. Ezen belül kiemelhető a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) szerepe, amelynek vezető plénuma, a KISZ Központi Bizottságának Intéző Bizottsága (KB IB) 1959. június 17-ei ülésén a KB első titkára, Komócsin Zoltán vetette fel, hogy körül kell határolni az amerikai hipszter fogalmát (amit Magyarországon jampecnek mondtak). Megállapították, hogy sok fiatal tömörül kisebb közösségekbe, ugyanakkor elismerték, hogy ezeknek csak egy része hozható összefüggésbe a bűnözéssel. Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának 1961. december 22-ei ülésén elhangzottak szerint Budapesten ekkor száznegy galéri működött, ezerhusz fiatallal.³ Az információk a Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) 1961. január 3-án megnyitott *Budapesti galerik* című 2240-es számú objektumdossziéjából származtak, amely azonban a rendszerváltozáskor megsemmisült – a benne található jelentések viszont az ügynökök munkadossziéjában fennmaradtak.⁴ Ez a tény ugyanakkor bizonyítja az egyébként is megalapozott gyanút, hogy az állambiztonság és a párt helyi, jelen esetben fővárosi szervei összehangolt munkát végeztek. A besúgók leírták a galerik kialakulásának körülményeit: megtudhatjuk, hogy egyforma öltözetük, hajviseletük volt, és Nyugatról hazajött emigránsok is csapódtak hozzájuk. Utóbbi megállapítást az állambiztonság tudatosan a jelenség kriminalizálására használta. A galerik általában a hippi ideológiát követték, extravagáns megjelenésük pedig valóban nemegyszer rosszallást váltott ki a többségi társadalomból. Horváth Charlie

² A rendelet végrehajtásáról részletesebben: Szőnyei 2005: 89–110.

³ BFL XXXV.1.a.4. 117. ó.e. 1961. december 22.

⁴ Sebők 2002: 147.

visszaemlékezése szerint sokszor jártak mezítláb is, ő például még a saját esküvőjére is cipő nélkül ment el.⁵

A hatalom mindenesetre komolyan vette magát, s a galerik felszámolására 1960. november 26-án parancsot adott Sós György, a BRFK főkapitánya: előírta az ügynöki munka és az ezzel együtt járó bomlasztó tevékenység fokozását, valamint a rendőrség ifjúságvédelmi előadónak más megbízatásaik alóli tehermentesítését.⁶ A BRFK Ellenőrzési és Koordinációs Alosztálya 1962. november 8-án írt jelentést Mérges István alosztályvezető szignójával a BRFK titkárságának a huli-gánkérdéssel kapcsolatban.⁷ Ebben a fiatalok kapitalista, nyugati szemléletű rétegét a bűnözés egyik melegágyaként aposztrofálta. Azt állította róluk, hogy ruházatukkal a nyugati divatot másolják, illetve köreikben hódít az amerikai twist. (Ekkoriban költözött haza szüleivel Fenyő Miklós is az Egyesült Államokból, ahol a rock and rollt testközelből figyelhette meg, s ez alapvetően meghatározta későbbi munkásságát.) Az ügynöki vonalon erősítést szorgalmazott a szakember, a galerikkal kapcsolatban pedig sajnálkozott, hogy nem állítottak mindegyikre külön ügynököt. Néhányat azért kiemelt a beszámolójában az eredményes titkos megbízottak közül: a „Kiss Éva” fedőnevű ügynök például 500 forint jutalmat kapott, többek között a „Fény” nevű galeri felszámolásában való közreműködéséért. Mérges István felróta ugyanakkor, hogy sokszor nem az aktuális eseményekhez kapcsolódóan adták ki az operatív tisztek a feladatokat a besúgóknak. Egyes kerületekben még az is előfordult, hogy „ifjúságvédelmi vonalon” nem alkalmaztak ügynököket. Az állambiztonság sikerként könyvelte el, hogy a hatvanas évek elején szerintük sikerült felszámolni a galeriket, amivel saját jelentőségüket igyekeztek kidomborítani. Mérges István összefoglalójából megtudhatjuk, hogy két részletben szüntették meg a csoportosulásokat: az első szakasz 1960. januártól júniusig tartott, a második pedig 1961 októberében kezdődött, és még a jelentés írásának idején is zajlott.

Az előző évek eredményeit – így azt, hogy a beatzenekarok köré szerveződött csoportosulások száma csökkent, s 1963-ban mindössze egyetlen alkalommal nem szereztek előzetesen tudomást a galerik ténykedéséről – a BRFK 1964. április 24-én tartott főkapitány-helyettesi értekezletén is megemlégtették. A siker jórészt annak volt köszönhető, hogy 1963-ban az ezen a területen működő ügynökhálózat tizenhat fővel bővült a fővárosban. A galerikről szóló nyilvántartásokat a belügyminiszter-helyettes 005/1963. számú parancsával összeegyeztetve megújították, és előirányozták az ügynöki tevékenység fejlesztését. Arra is utaltak, hogy a rendőri brutalitást a koncerteken vissza kellene szorítani, ám ez nem valósult meg a későbbiekben sem. Idekívánczó rendőri sikertörténet az 1963. augusztus 4-re, Balatonföldvárra tervezett „huligántalálkozó” felszámolá-

⁵ *Privát rocktörténet*. Generál együttes – <https://www.youtube.com/watch?v=kAzUvvOOoPMI> – utolsó letöltés: 2019. október 21.

⁶ BFL XXIV.1. 111-07/14-1960.

⁷ BFL XXIV.1. 08/13-1/1959.

sa.⁸ A mérnöki precizitással végrehajtott akció során a Budapestet közúton és vasúton a Balaton irányában elhagyni szándékozókat igazoltatták, alkalmasint visszafordították úti céljuktól, a Székesfehérvárra menő vonatokon pedig megerősítették a rendőri jelenlétet, de még a teherszállító vonatokat is ellenőrizték. A vizsgáló rendőröket a lakásukon készenlébbe helyezték az előállítások várható nagy száma miatt. Az eredménnyel elégedettek lehettek: a rajongók töredéke jutott csak el a rendezvényre.

A Kádár-rendszer első konszolidációs korszakának kezdetétől, 1963-tól kezdve a populáris zenei szcénában tevékenykedőkkel készített interjúk segítségével igyekszünk feltárni, hogy milyen módokon lehetett és lehet a mai napig viszonyulni a belügyi megfigyelésekhez. A levéltári forrásokon túl a történeti kutatások külön szegmensét jelentik az oral history keretében végzett visszaemlékezések, amelyek az állambiztonsági munka egyfajta tükörképeként visszajelzést adnak a korabeli viszonyokról a könnyűzenei életben. Attól függően, hogy ügynöki vagy megfigyelti minőségben nyilatkozott valaki, nagyon eltérő narratívák születtek, éppen ezért ezekben az esetekben különösen fontos a forráskritika mélyreható alkalmazása. Ezeket – ha rendelkezésre állnak – az állambiztonsági iratok információival is érdemes ütköztetni, valamint nem szabad figyelmen kívül hagyni a populáris zenei szcena történéseit, alapvető trendjeit és az ezekben rejlő személyes kapcsolatrendszert. Ezek fényében érdemes vizsgálni a különböző szituációkat, de a téma érzékenysége okán könnyen belátható, hogy az egykori ügynökök meglehetősen nehezen nyilatkoznak a számukra kényes ügyekről. Emiatt csak néhány ügynöksorsot elemzünk közelebbről, emellett a megfigyelték véleményeit ütköztetjük. Mindezek segítségével talán könnyebben megérthetjük, miként lehetett viszonyulni belülről és kívülről ezekhez a mindig nehéz, konfliktusokat szülő helyzetekhez és a hozzájuk kapcsolódó kompromisszumokhoz, valamint ahhoz a tudathoz, hogy az ember lépéseit napi szinten szorosán figyelemmel kísérik.

A komolyzenei és zeneesztéta végzettségű Juhász Előd, a közismert *Zenebutik* című televíziós műsor szerkesztő-műsorvezetője azzal kapcsolatban, hogy egy 2005-ben nyilvánosságra hozott ügynöklistán az ő neve is szerepelt,⁹ jelen tanulmány szerzőjének adott életútinterjújában azt mondta:

„Több helyen beszéltem már erről, sőt meg is írtam, az *Amerikai zenebid* című könyvem¹⁰ első néhány oldala szinte erről szól. A lényeg az, hogy nagyon korán, a hatvanas évektől kezdve elkezdtem utazni: akkor még nagyon erősen működött a Belügyminisztérium, és mindenki, aki valahová hivatalosan kiutazott, beszámolási kötelezettséggel bírt. Ennyi volt a történet, az út végén beszámoltam arról, hogy kikkel találkoztam (általában zenészekkel), ért-e valami atrocitás (soha nem ért),

⁸ BFL XXIV.1. 111-017/12-1963.

⁹ Juhász Előd többek között az index.hu-nak is nyilatkozott, mintegy elhárítva azt, hogy a jelentései miatt ügynöknek lehetne őt nevezni: <https://index.hu/belfold/lista0227/> – utolsó letöltés: 2019. október 28.

¹⁰ Juhász 2007.

satöbbi. Hál' Istennek, arra sosem kértek, hogy a saját környezetemről, a családomról, barátaimról, kollégáimról szülessen jelentés. Erre alkalmatlan lettem volna.”¹¹

Mint az látható, az ügynöki múlt „vádjának” terhe alatt Juhász Előd igyekezett súlytalanokká beállítani a saját tevékenységét, mondván, egyrészt a családjának, barátainak nem okozott kárt – ami a jelentések célját, az állambiztonság elvárásait tekintve nem csoda, hiszen nem az itthoni környezetéről kellett beszámolnia –, másrészt arra szerinte mindenkit kötelezett a belügyi tárca – és ebben volt is némi igazság –, hogy ha Nyugaton tölt hosszabb időt, akkor jelentsen nekik az ottani benyomásairól. Nagyon érdekes, hogy a háritás mint a saját ügynöki múltra adott reakció nem jelenik meg közvetlenül Juhász Előd diskurzusában, hiszen beszél róla, nem tagadja a múltját. Más kérdés, hogy ezt nem fogja fel az állambiztonsággal való együttműködésként, ami szintén tipikus hozzáállás a pártállami hálózat egykori tagjai részéről. Ugyanakkor mintegy elhessegeti – az egyébként jelen sorok szerzőjével oldott hangulatban folytatott beszélgetésében – annak lehetőségét, hogy ügynöki tevékenységéről részletesen beszámoljon, mondván, azt már megírta az egyik könyvében. Magyarán: amit ott leírt, azt az utókor fogadja el, de ahhoz többet már nem szándékozik hozzátenni. Így viszont a párbeszéd és az interakció lehetősége vesz el az interjú adó, illetve készítő között, nincs rá mód, hogy érveket és ellenérveket sorakoztassanak fel az ügynöki lét motivációiról, tartalmáról, kifutási lehetőségeiről, egyáltalán arról, hogy milyen indítékokkal és tervekkel állt neki e munkának Juhász Előd. Sőt, ezt a fajta állambiztonsági munkát nem is nevezi annak, mintha az nem is járt volna semmiféle kötelezettséggel és/vagy előnnyel, holott „Jávör Endre” fedőnéven megvan a 6-os kartonja az ÁBTL-ben.¹² Az azonban figyelemre méltó, hogy Juhász nyilatkozatában nem tartotta magát alkalmasnak az ügynöki munka azon válfajára, melynek során a rokonságáról kellett volna jelentenie, amit szintén az önfelmentés egyik formájaként értékelhetünk, mivel mindamellett, hogy erre senki nem kérte, más személyekről, USA-beli zenészekről viszont saját elmondása szerint is jelentett. Mindenesetre azt tudjuk, hogy az 1966–1967-es amerikai Ford-ösztöndíj elnyeréséhez volt szükség a hálózatba léptetéséhez (a kinttartózkodás alatti kutatásai részint Gershwinről szóló kötetéhez¹³ kapcsolódtak).

¹¹ <http://poptortenetiemplont.hu/doc/JuhaszElod.pdf> – utolsó letöltés: 2019. október 28.

¹² „Jávör Endre” munkadossziéja jelenleg nem található meg az ÁBTL-ben, 6-os kartonja alapján pedig valószínűsíthető, hogy az iratkeletkeztető Belügyminisztériumban sem került irattárba. Az 1938. május 4-én, Budapesten született Juhász Elődöt 1966. július 16-án szervezte be Viczián Pál rendőr őrnagy a III/I. csoportfőnökségre, azaz az elhárításhoz, hazafias alapon. „Jávör Endrét” 1970. június 23-án vette át Soós János rendőr százados a III/II. csoportfőnökségre. A főiskolai végzettségű, zenei szerkesztő foglalkozásúként megjelölt „Jávör Endrét” pártönkivüli, ámde lojális értelmiségiként jellemezték. A 6-os kartonján az utolsó bejegyzés 1984. május 10-én kelt, ekkor már III/III-asként említették (ÁBTL 2.2.2. „Jávör Endre”, 6-os karton).

¹³ Ekkor már megjelent a Gershwinről szóló kötete: Juhász 1964. Az amerikai benyomások aztán újabb köteteket ihlettek. Ezek közül a legfontosabbak: Juhász 1969, 1972.

Az RTL Klub korabeli Híradójában a lelepleződés kapcsán – tehát e tanulmány megírása előtt több mint egy évtizeddel, de még az *Amerikai zenehíd* című könyvének is az elkészülte előtt – arról beszélt, hogy hazatérése után ugyancsak megkeresték a belügyi szervek, mivel munkaköri leírásából fakadóan nyugat-európai és amerikai zenészekkel sokszor találkozott koncerteken, fogadásokon. Ezt le sem tagadhatta volna, mert az ezekre szóló meghívók, tiszteletjegyek többnyire postai úton jutottak el hozzá, amiről az állambiztonság jó eséllyel azonnal tudomást szerzett levéllenőrzés útján. Mint akkor a Híradóban közölte, újabb operatív tiszt lépett vele kapcsolatba hazatérése után, de információ hiányában továbbra sem tudott jelenteni sem a Magyar Népköztársaság elleni szervezkedésről, sem pedig arról, hogy őt esetleg amerikai vagy nyugat-európai kémhálózatok szerették volna maguknak megnyerni. A műsorban tagadta, hogy szervezési nyilatkozatot kellett volna aláírnia, de azt elismerte, hogy feljegyzéseket néhányszor készített, amit Jávor Endre néven írt alá. Mintha újfent mentegezni akarta volna magát, ezzel kapcsolatban hozzátette: „úgy mondták, hogy a saját érdekemben”. Elmondása szerint az 1970-es évek közepétől már nem járt a nyakára az állambiztonság, és még azt is megjegyezte, hogy biztos, hogy tíznél kevesebbszer találkozott tartótisztjével. Arra is kitért, hogy konkrét fenyegetést nem kapott arra az esetre, ha nem adott volna jelentéseket, így azt sem helyezték kilátásba, hogy nem mehet ki az Egyesült Államokba tanulmányútra.¹⁴

Juhász Előd az ügynökmúltjának napvilágra kerüléséről másokhoz képest meglepően őszintén és – valószínűleg az azóta eltelt nem kevés idő hatására és saját habitusából fakadóan is – intelligensen, higgadtan adott helyzetértékelést jelen tanulmány szerzőjének is, amelyben a fenti nyilatkozatot figyelembe véve nem meglepő módon szintén nyomon követhető az elzárkózás az ügynökmúlttól, valamint az, hogy az egykorvult ügynök – minden bizonnyal nem kis részben a provokatív újságírói kérdés hatására – saját személyiségi jogait domborította ki, mintegy indirekt módon azt sugallva, hogy visszaéltek a róla rendelkezésre álló adatokkal. Az viszont nem mellékes körülmény – és ebben igaz van Juhász Elődnek –, hogy a sok egykori besúgó közül méltánytalanul és aránytalan mértékben hurcolták meg éppen azt a néhány embert, akik saját szerencsétlenségükre rajta voltak ezen a bizonyos 2005-ös ügynöklistán.¹⁵

„Mindenesetre nagyon rosszat tett, amikor a dolog nyilvánosságra került, hatásában abszolút negatív volt: az emberek furán néztek rám, de ez a kabátlopás tipikus esete. Utána behívtak az egyik tévéhez, és azt kérdezték, nem akarom-e bíróság elé

¹⁴ <https://index.hu/belfold/lista0227/> – utolsó letöltés: 2019. november 4.

¹⁵ Az ügynökökről szóló információk hiányosságának egyik legfőbb oka jelenlegi tudásunk szerint a rendszerváltáskor történt óriási mértékű iratmegsemmisítés, melynek során becslések szerint az állambiztonsági akták mintegy egyharmada pusztult el. Erről is szólt a Dunagate-botrányként elhíresült ügy, amelynek két fontos eleme volt: egyrészt az akkori demokratikus ellenzék 1989. október 23. utáni alkotmányellenes állambiztonsági megfigyelésének napvilágra kerülése, másrészt a Kádár-rendszerben keletkezett állambiztonsági iratok tömeges megsemmisítése (Révész 2004).

vinni a dolgot. Mondtam, hogy nem, mert nem lehet tudni, hogy melyik feljegyzést hová sorolták be, engem hová soroltak be, mit semmisítettek meg, mit tettek hozzá. Kérdezték, hogy készülök-e a Történeti Hivatalba. Mondtam, hogy nem, mert nem érdekel, én pontosan tudom, mi volt és mi nem. Az pedig, hogy X vagy Z vagy Y rám mit mondott, nem érdekel. Mai napig nem értem, hogy miért engem, egy ilyen szempontból teljesen súlytalan televíziós zenei szakembert dobtak be, amikor annak idején több tízezer vagy százezren jelentettek. Nyilvánosságra került persze sok más név is, de ahhoz képest nyilván kevés, ahányan valójában lehettek.”¹⁶

Arató András és Keresztes Tibor, alias Cintula lemezlovasok esetei Juhász Elődénél jóval eltérőbb képet mutatnak, ami a múlttal való szembenézést illeti. Arató Andrást „Dejkó”¹⁷ fedőnéven szervezték be az állambiztonság hálózatába

¹⁶ <http://poptorteniemelekpont.hu/doc/JuhaszElod.pdf> – utolsó letöltés: 2019. október 28.

¹⁷ „Dejkó”, azaz az 1953. január 14-én született Arató András Vladimirt, foglalkozására nézve az Országos Rendező Iroda (ORI) alkalmazásában álló könnyűzenei műsorvezetőt, aki érettségizett KISZ-tag volt, 1982. április 15-én szervezte be hazafias alapon titkos megbízottként a III/III. csoportfőnökség kulturális vonalára Gábor Róbert rendőr hadnagy. A 6-os kartonja nem tanúskodik arról, hogy innen más szervezeti egységbe valaha is áthelyezték volna (ÁBTTL 2.2.2. „Dejkó”, 6-os karton). „Dejkó” munkadossziéja: ÁBTTL M-41 158. A titkos megbízott 1982. április 27-én, nyilvános helyen adta első jelentését operatív tartótisztjének, Gábor Róbertnek (1984 októberétől Kajos Gábor rendőr hadnagy lett a tartótisztje, miután Gábor Róbertet főhadnaggyá léptették elő) amatőr együtteseknek a Kertészeti Egyetem Klubjában rendezett koncertjéről, illetve lemezlovasok tiltott filmcsempészési kísérletéről. Utóbbiak közül Fehér Miklós szerinte azzal kérkedett, hogy ő a belügy beépített embere. Jelentett ezenkívül többek között az 1982. április 30-i, a Budai Ifjúsági Parkban rendezett Piramis-koncerttről, amelynek ő volt a konferanssiéja, és megjegyezte, hogy az énekes Révész Sándor távozása után a közönségük magatartása pozitív irányban változott. Az Ifjuparkról, a Kertészeti Egyetem Klubjáról és a Budapest Sportcsarnok (BS) koncertjeiről (például: Tina Turner, Chuck Berry, Elton John) a továbbiakban is szorgalmasan jelentett, illetve előljáróban tévesen 1983-ban jelölte meg a majdani Petőfi Csarnok megnyitási évét. Nagy Feró útlevélkérelmének 1982-es teljesítéséről, az általa vezetett ős-Bikini kezdetben ORI-engedély nélküli státuszáról, az 1982-ben rendezett balatonfüredi újhullámos fesztiválról, a miskolci 1982-es Csanyik-völgyi fesztiválról, a miskolci 1983-as rockfesztiválról és az 1984-es pusztavacsi békefesztiválon történt atrocitásokról is beszámolt, valamint rosszindulatúan jelentett a diszkósok adócsalásairól is. A rosszindulat szintén megmutatkozott az Eddáról szóló jelentésében, miszerint csaltak az útiköltség-térítéssel, és a Riskó Géza által írt Edda-könyvről is megjegyezte, hogy a KISZ KB első titkára be akarta perelni a kiadót, mert az rossz színben tüntette fel a KISZ-t. Som Lajos aranycsempészési ügyét annak felesége, Karda Beáta énekesnő elmondása alapján interpretálta. A Magyar Hanglemeggyártó Vállalat 1982-es szerkesztőségekre való osztásáról is tájékoztatta tartótisztjét. Érdekesség, hogy az Omega 20 éves jubileumi BS-beli koncertjéről is be kellett volna számolnia, de ehelyett Szűcs Juditról adott jelentést. Ugyancsak érdekesség, hogy a tervezett, de meg nem jelentetett *Akkord* című lapot megemlítette operatív tisztjének, ahogy a *Poptika* című is, ami végül mindössze egyetlen szám erejéig látott napvilágot. Ezekon kívül a *Disco-info* című lap is megjelent egyik jelentésében, amelyben B. Tóth László műsorvezetőt negatív színben tüntette fel, ahogy a kalózmásolatú kazettákat is. A Vágtázó Halottképekről adott jelentésével kapcsolatban tartótisztje megjegyezte, hogy annak ellenére léphettek fel, hogy rendszerellenesek a szövegeik és titkos nyomozás folyik ellenük. A gazdasági munkaközösségek közül a Sztevanovity Zorán, Bakacsi Béla és Köves Tamás által alapított Compinfo gmk-t említette meg a tmb. Rocktörténeti kuriózum, hogy Flipper Ócsiról úgy fogalmazott, mint aki tárgyalásban áll Szikora Róberttel az R-GO-ba való belépéséről (arról, hogy ebből nem lett semmi, már nem számolt be), de az *Ist-*

míg Cintulát „Kurucz Tibor”-ként¹⁸ tartották számon, ahogy azt a sajtó is megsejtelte. Mintha a két DJ összebeszélte volna – bár ez nem valószínű, noha még ez a forgatókönyv sem zárható ki teljesen –, eredetileg mindketten tagadták múltjukat.¹⁹ Arató András személyiségi jogokra hivatkozva még be is perelte az ügynökjelentéseit közéteve *Blikk* című napilapot, valamint egykori DJ-kollégáját (nem mellesleg a Scampolo együttes korábbi vezetőjét), Danyi Attilát, illetve Nagy Ferót, 800 ezer forintot követelve rajtuk,²⁰ ám a pert jogerősen elvesztette.²¹ Cintula és Arató esete abban vált különbözővé, hogy utóbbi végül felvállalta ügynökmúltját,²² mondván, ő hitt a Kádár-rendszerben, és annak fenntartásához az állambiztonsággal való együttműködés is hozzátartozott. Cintula viszont a mai napig tagadja,²³ és élvezzi a 2003. évi III. törvény (ügynevezett ügynöktörvény) adta lehetőségeket, nevezetesen azt, hogy addig senkit nem lehet hivatalosan hálózati személynek nevezni, amíg nem teljesül a következő feltételek közül legalább egy: az állambiztonsági szervezetek számára „titokban, fedéssel és fedőnévvel jelentést adott, vagy ilyen jellegű szervezési nyilatkozatot írt alá, vagy ilyen tevékenységért előnyben részesült”.²⁴ Tehát ha valakinek fellelhető az állambiztonsági levéltárban hiteles belügyi jelentése, kimondható rá a jelenlegi jogszabály szerint, hogy a kádári Belügyminisztérium ügynöke volt, ahogy akkor is, ha pusztán a szervezéséről lelhető fel hitelt érdemlő irat, vagy éppen minden kétséget kizáróan bizonyítható, hogy a hálózati munkájáért kapott fizetséget, nyaralást, telefonvonalat, lakáscsere-lehetőséget vagy lakást. Ezeknek a figyelembevételével állítható valakiről a jelenlegi jogkörnyezetben, hogy a pártállami állambiztonsági hálózat tagja volt.²⁵

ván, a király című rockopera ősbemutatóján tapasztalt jegyüzérkedést, illetve jegyhamisításokat is megemlítette. A jelentésekben feltűnő a zenei stílusok terén való tájékozatlanság: még mindig legtöbbször a beat kifejezés szerepelt bennük, ezenkívül szerzőjük az ősbikinit kemény rocknak minősítette, de a punk kategóriát is helytelenül használta.

¹⁸ „Kurucz Tibor”, azaz az 1944. december 14-én Komáromban született Keresztes Tibort 1966-ban szervezte be hazafias alapon ifúságvédelmi vonalra tartóztatja, Bándi Ferenc rendőr hadnagy. Cintula akkoriban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatója volt, 1969. január 7-én „nem dolgozott” megjegyzéssel zárták ki a hálózatból (ÁBTL 2.2.2. „Kurucz Tibor”, 6-os karton).

¹⁹ https://gondola.hu/cikkek/60071-Ugynok_volt__a_lemezlovas_Arato_Andras__.html – utolsó letöltés: 2019. november 7.; <https://www.blikk.hu/szotarvilag/hiaba-tagad-arato-besugo-volt/sndvem1> – utolsó letöltés: 2019. november 7.

²⁰ <http://nol.hu/archivum/archiv-363967-178245> – utolsó letöltés: 2019. november 7.

²¹ <http://hunhir.info/hirek/anyaország/2007/03/05/Arato-Dejko-Andras-jogerosen-kozismert-besugo-volt/> – utolsó letöltés: 2019. november 7.

²² <https://uj szo.com/panorama/vikidal-besugo-volt> – utolsó letöltés: 2019. november 7. „Dejkó” tevékenységéről tanulmányában Tóth Eszter Zsófia is írt (Tóth 2010).

²³ https://index.hu/kultur/zene/2016/02/27/cintula_orsiai_baromsag_hogy_besugo_voltam/ – utolsó letöltés: 2019. november 7.

²⁴ 2003. évi III. törvény az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról.

²⁵ Kettejük közül jelen sorok szerzőjének Cintulával volt szorosabb kapcsolata, már ha az érintett médián keresztül méltatlankodását és fenyegetőzését annak lehet nevezni, amit annak kapcsán fejtett ki, hogy a neve megjelent az érintettek között Szőnyi Tamás *Nyilván tartottak*

Természetesen teljesen más attitűdöt mutatnak a megfigyelttel készített interjúk, egyértelműen azért, mert ők – ha lehet így fogalmazni – a barikád másik oldalán álltak. Persze a Kádár-rendszerben senki nem tudhatta biztosan, hogy kik voltak beszerelve és kik nem, ha egyáltalán foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Hiszen a könnyűzenei szcénából sokan a boldog tudatlanság állapotában voltak az állambiztonsági megfigyelésekkel kapcsolatban, ráadásul dekonspirációról a pártállami időszakban a populáris zenészek körében nincs tudomásunk. (Hacsak Som Lajos, a Piramis vezetőjének cselekedetét nem tekintjük annak, aki működése megkezdésével egyidejűleg közölte a zenekar tagjaival, hogy jelentenie kell róluk és a tevékenységükről annak érdekében, hogy továbbra is játszhasanak.²⁶) De megfigyelhető egy másik hozzáállás is, miszerint a zenészek igyekeztek mindent úgy megbeszélni egymással, hogy az általuk „gyanúsnak” ítélt elemek ne szerezzenek róla tudomást. Állambiztonsági szakkifejezéssel élve ők is konspiráltak, csak éppen ellentétes előjellel – a feltételezett ügynököket szándékoztak megtéveszteni, illetve elbűjni előlük.

Ebben a macska-egér harcban megjelent a fentiektől szögesen eltérő magatartásforma is, melynek során az illető nyíltan bírálta a Kádár-rendszert és általában véve a kommunizmust, még akkor is, ha környezete figyelmeztette arra,

---

című könyve után egy évtizeddel egy másik, jelen tanulmány szerzőjének tollából származó *Jampecek a Pagodában* című kötetben is (Csatári 2016: 215–217, 272). Ebben egyebek mellett az szerepel, hogy rádiós vonatkozású ügynöki jelentést adott „Kurucz Tibor” 1967. március 2-án, amikor Poór István közgazdász negyedéves egyetemi hallgató, a *Táskarádió* műsorának külső munkatársa tevékenységéről jelentette Bándi Ferenc rendőr hadnagynak, hogy egy fiatal művészeket foglalkoztató klubot szeretett volna létrehozni a II. kerületben, ahol a hallgatóság táncolhatott is volna. Egyszer maga az informátor – aki szintén indított klubot a Liszt Ferenc téri könyvklubban, és ő is segédkezett Komjáthy György mellett a rádió műsorszerkesztésében – volt ott előadást tartani, és negatív felhanggal állapította meg, hogy a fiatalok leginkább a tánc reményében látogatnak a klubba. Az ügynök jelentett Poór István azon tervéről is, hogy szeretett volna bejutni a televízióhoz vagy a rádióhoz főállásban dolgozni, 1967. november 27-én pedig elmondta, hogy megfigyeltje 1967. november 23-án a pestlőrinci klubban tartott előadást, de ott „hülyeségekbe bonyolódott”, és úgy mutatkozott be, mint a *Táskarádió* zenei szerkesztője. Amikor „Kurucz Tibor” munkadosszióját Bándi Ferenc rendőr főhadnagy 1968. december 14-én lezárta, nem javasolta a dosszié megsemmisítését, mert a későbbi operatív munka szempontjából „Kurucz Tibor” jelentéseit vagy azok egy részét informatívknak tartotta. Megállapította azt is, hogy a jelentésekben „felmerült problémák ellenőrzöttek és azok a valóságot tükrözik”. Cintula méltatlankodása már csak azért is tanulságos, mert a sajtópolémia kibontakozása után e sorok írója együtt szerepelt Csepregi Éva, Zoltán Erika és Várkonyi Attila társaságában Keresztes Tiborral is a Kádár-rendszer diszkózási szokásairól készített *Hogy volt?!* című múltidéző MTVA televíziós műsorban, amelyben egymás mellé ültették őket, ám Cintula állambiztonsági múltjáról egy szó sem esett. Ez lehetett tudatos szerkesztői fogás, mondván, nem erre szeretnék terelni a beszélgetés fonalát, de pusztán tájékozatlanságból fakadó hiányosság is a műsor készítői részéről (*Diszkó a Kádár-rendszerben. Hogy volt?! c. műsor a Duna TV-n*, 2018. március 18.).

²⁶ Som Lajos saját elmondása szerint „Professzor” fedőnéven jelentett a hálózatban, de erre vonatkozó irat nem lelhető fel az ÁBTL-ben (Som Lajos személyes közlése, 2016. június 5.). Révész Sándor, a Piramis együttesének énekesek pedig kifejezetten cáfolta, hogy Som Lajos fedte volna előttiük ügynöki mivoltát (elhangzott a *Gúzsba kötve táncolni* című beszélgetésen a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban, 2020. február 12-én).

hogy ebből baja lehet. Így tett Szikora Jenő táncdalénekes,²⁷ az R-GO együtttest vezető Szikora Róbert édesapja is, aki a visszaemlékezések szerint a vidéki turnék során a gépkocsiban úgy szidta a kommunista rendszert és „alkalmazottait” – nyilván elsősorban a könnyűzenei intézmények hivatalnokait értve alattuk –, hogy az autóban ülőknek le kellett csendesíteniük, még akkor is, ha alkalomadtán egyetértettek vele. Attól tartottak ugyanis, hogy kárt okoz a jelenlévők renoméjának, hiszen nem tudhatták, mikor van velük besúgó vagy akár olyan személy, aki a róluk szóló információk továbbadásával árthatna nekik.²⁸ Szikora Jenőt ez nem érdekelte, mert – mindamelllett, hogy az utókor elismeri bátorságát – valószínűleg nagyobb biztonságban érezte magát az autóban, mint ha a színpadon mondogatta volna ugyanezt. Másrészt lehet, hogy az volt a meggyőződése, hogy emiatt neki a haja szála sem görbülhet, mert az addigi tapasztalatok túlnyomórészt valóban azt mutatták, hogy a pártállami rendszer bírálataért csak akkor jár retorzió, ha nagy nyilvánosság előtt történik.²⁹ Ez utóbbira kitűnő példa Bródy János 1973-as bírósági ügye, amikor a diósgyőri popfesztiválon a rendőrséghez intézett – egyébként teljesen jó szándékú – mondataiért bíróság előtt kellett felelnie.³⁰

²⁷ Szikora Jenő a táncdaléneklés mellett rendszeresen szervezett haknikat, vidéki fellépéseket kollegáinak. A magánszervezés viszont tilos volt a pártállami rendszerben, emiatt egy alkalommal nyolc hónapra eltiltotta a színpadtól az ORI 1975-ben, mert esetében bebizonyosodott a menedzselés – szocialista tevékenységektől idegen – vádjá. Egy, Kulturális Minisztériumban keletkezett jelentés úgy állította be őt, mint aki pusztán a szervezésért, kvázi munka nélkül kapott pénzt, hiszen nem lépett fel. Ennek alátámasztására hozta a tárca a csanádapalotai Kelemen László Művelődési Ház, a környei művelődési ház, a mezőkovácsházi és orosházi járási hivatal és a Szentesi Városi Tanács VB Művelődésügyi Osztályának igazolásait. A menedzseltek között szerepelt Máté Péter és Ambrus Kyri, akik vallomásaikkal szintén megerősítették a fenti tényeket. Szikora Jenő egyébként visszaesőnek számított, mert az 5714/1971. számú művelődésügyi minisztériumi iratra hivatkozva megemlítette a tárca szakembere, hogy már volt eltiltása ilyen jellegű tevékenységért (MNL OL XIX-I-7-g. 10. d. 5. t. 17 353/1975).

²⁸ Kovács Kati személyes közlése, 2018. június 5.

²⁹ Radics Béla egyik nyílt színi megnyilvánulása is ezt támasztja alá, ugyanis Bors Jenő, a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat (MHV) igazgatója, valamint a Magyar Rádió és az ORI munkatársai jelenlétében tartott meghallgatáson, amit Turán László zongoraművész járt ki zenekarának, a Sakk-Mattnak, Radics Béla szalonképtelen mondatokkal kötötte össze a számokat, s ennek nem kis szerepe lehetett abban, hogy nem adhattak ki nagylemezt. A nem éppen kifogástalan koncerthangzást a jeles alkalmon azzal indokolta a „gitárkirály”, hogy az (általa „kommunista baromnak” titulált) ORI-alkalmazott alacsonyán állapította meg a gázsijukat, s emiatt nem lehetett jó hangfelszerelésük (Csatári 2015: 187).

³⁰ A közhiedelemmel ellentétben Bródy valóban komolyan gondolta, hogy a koncert sikeres biztosítását és a rajongóknak szervezett szálláslehetőséget megköszöni a rendfenntartó szerveknek, így a rendőrségnek is, csakhogy a rendfenntartók a Bródytól megszokott áthallásos mondatokat vélték mindebből kihallani, ezért magukra vették és provokációnak minősítették a köszönetnyilvánítást. Kisvártatva vádindítványt nyújtottak be ellene, beidéztek tanúként, majd – immáron a kádári konstrukciós perekre emlékeztető vérfagyasztó módon, karkai fordulattal élve – gyanúsítottként hallgatták ki, és közölték vele, hogy államellenes izgatással vádolják. Később ez hatóság elleni izgatásra enyhült, ami lényegében a rendőrség elleni hangulatkeltést jelentette. Házkutatást tartottak az otthonában, és nem engedték Budapest közigazgatási határán kívülre. A rabosítás során, amikor az ilyenkor szokásos módon három oldalról is portréfotót készíten-

A rendszerváltás utáni visszaemlékezések színes tárháza nyílik ki előttünk, amikor valamiféle apropó kapcsán az állambiztonsági téma előkerül a zenészek körében. Azt nem lehet tudni, hogy van-e valamiféle különbség akkor, amikor a muzikusok egymás között, illetve amikor történéssel beszélgetnek – gyaníthatóan van –, de az biztos, hogy sokuknak van története ezzel kapcsolatban, és ki-ki vérmérséklete és egyéni megítélése szerint foglal állást ez ügyben. Kóbor János,³¹ az Omega frontembere arról beszélt, hogy amikor 1969-ben a Semmelweis utca 1. szám alatt működő ORI³² székháza elől éppen indulófélben voltak Pécsre, az akkori egyetlen koncertszervező cég által szervezett bulira, dobosukat, az ügyintézésből visszasiető Laux Józsefet a zenekar kisbuszánál néhány rendőr igazoltatta. Ez a korabeli viszonyok között nem is volt csoda, hiszen hosszú hajukkal és extravagáns öltözékükkel kiríttak a sorból, így szinte már hozzászoktak az örökös végzáláshoz. Ezúttal azonban keményebb retorzióban részesültek: Lauxot beültették a rendőrautóba, veszélyeztetve ezzel a koncert megtartását. Hogy mégsem esett kútba az aznapi fellépés, az részben a közeli Puskin mozi-ból kijövő egyetemistáknak volt köszönhető, akik kapták magukat, és nem kis merészségről téve tanúbizonyságot, nemes egyszerűséggel felemelték a rendőrautót úgy, hogy a négy kereke indítás közben a levegőben elkapart. Végül mégis el tudták vinni az Omega dobosát, de erre Kóborék az ORI-ügyelőként melléjük beosztott Fényes Lászlónak elpanaszolták, hogy mi történt velük, aki egyből telefonált a rendőrrésre, hogy azonnal engedjék el Lauxot. Mivel Fényesről köztudott volt ÁVH-s múltja, a zenekar nemigen csodálkozott azon, hogy gyors

---

tek róla, és sorszámot írtak a fénykép alá, ami 68-ra végződött, Bródy hidegvérrel odavetette az egyik nyomozótisztnek, hogy biztosan azért ez a szám, mert 1968 óta tartják megfigyelés alatt. Bár erre természetesen nem kapott egyértelmű választ, a metakommunikációból érezhető volt, hogy nem állt messze az igazságtól (Bródy János személyes közlése, 2016. június 2.). Az ügy Keszler Pált is megmozgatta (noha nem az ORI rendezte a rockfesztivált), ugyanis Aczél Györgynek írt feljegyzése szerint szeretne volna, ha a popfesztiválok megrendezését a későbbiekben kifejezetten az ORI-ra bizza a hatalom. Az ORI igazgatója óvatosságból ki is adta beosztottainak: minden fesztivál előtt az ő személyes beleegyezését kell kérni (MTAKK Ms 6034/240-247; MNL OL XXVI-I-67 38. d. 1974. április 12., 41. sz. igazgatói utasítás).

³¹ Kóbor Jánosról és az Omegáról meglepően kevés irat maradt fenn az állambiztonsági jelentések között. „Farsangi” a belügyi tiszteknek Kóborról leírta, hogy politikailag ellenséges nézeteiket nem vallott, volt egy autója, és édesapjával élt egy háztartásban, miután már elvégezte a műgyezetemet, de még a diplomamunkáját nem védte meg (ÁBTL 3.1.2. M-37 864. 56–57). Végül „Papp Ferenc” 1970 márciusában egyesével írt néhány soros jellemzéseket a zenészekről, amelyekből kiderül, hogy egyáltalán nem viseltettek ellenségesen a Kádár-rendszerrel szemben. Kóborról megjegyezte, hogy „kilóg az együttesből életmódja miatt” (ÁBTL 3.1.2. M-39 755. 198–200).

³² Az ORI 1958 és 1991 között működött belföldi koncertszervező monopolcég volt, az Állami Hangverseny és Műsorigazgatóság jogutódjaként. Lakatos Éva, Keszler Pál, Bulányi László, Bali György és Gál Iván igazgatóként, majd a rendszerváltáskor Gödöllői Lajos kormánybiztosként állt az élen. Mint cenzurális intézmény kiadta a működési engedélyeket, amennyiben az ORI-vizsgákon megfeleltek a művészek, illetve megállapította a fellépti díjukat. A zenészeket tudásuk alapján A, B, C vagy D kategóriába sorolta, amely egyúttal meghatározta fizetésüket is. A koncerteket egyrészt az ORI maga szervezte a vele szerződésben álló zenészeknek, másrészt a muzikusok által lekötött koncerteket előzetesen jóvá kellett hagynia (Csatári 2015: 71–78).

sikerrel járt, és a dobos végül velük együtt érkezhettek meg Pécsre. Az énekes tehát a tömeg erején túl a siker másik tényezőjeként az egykorvolt állambiztonsági tisztek rendőrségre gyakorolt, még a hatvanas évek végén is létező befolyását említette. Visszaemlékezése szerint Fényesnek, aki az igazgatási osztályvezetői posztig jutott a ranglétrán az ORI-ban az „elbocsátott légió” tagjaként, reflexből szalutáltak a rendőrök.

Az Omega más aspektusból, de még Romániában is megtapasztalta az állambiztonság hatalmát. Két teltházas koncert után a szállodában fáztak, ezért kérték a recepciót, hogy átmelessenek másik szobákba, ahol jobb a fűtés. Meglepő módon a portás kertelés nélkül kijelentette, hogy erre nincs mód, mert csak azokban a helyiségekben vannak lehallgató-készülékek, ahová őket elhelyezték. Erre Kóbor így emlékszik:

„Kicsit furcsán néztünk egymásra, hogy ezt ennyire nyíltan közölték, de tudomásul vettük. Tudtuk ugyanis, hogy ott nyíltan megfigyelnek bennünket, nem is tulajdonítottunk neki különösebben nagy jelentőséget, főleg annak fényében, hogy soha nem kerültünk emiatt slamasztikába. A romániai turnévezetőnk sem rejtette véka alá, hogy jelentenie kell rólunk, de megnyugtatóan bennünket, hogy semmi dehonosztalót nem ír. Ez volt a tapasztalatunk egyébként Bukarestben is, ahol sokféle alapon támadhattak volna bennünket, leginkább azért, mert rengeteg magyar embert vonzottak a fellépéseink.”³³

A legendás Budai Ifjúsági Parkban a már-már balladai homályba vesző állambiztonsági koncertfelvételekre is fény derült az interjúk során. Németh Gyula, aki 1979–1982 között vezette az intézményt, arról beszélt, hogy neki a fenntartó Fővárosi Tanács utasításba adta, hogy nyitvatartási időben, 17 és 22 óra között a térmikrofonokat be kell kapcsolni, amivel egyrészt az Ifipark saját magát is lefedhette, ha bármiféle atrocitás alakult ki, másrészt ezeket a felvételeket elkérhette az állambiztonság is. A legfontosabbak ezeken a hangszalagokon az összekötő szövegek voltak, mert így derülhetett ki, hogy lázítottak-e a zenészek a rendszer ellen. A szalagokat azonban nem archiválták, hanem mintegy két hét elteltével újabb koncerteket vettek fel rájuk, mivel hozzávetőleg mindössze húsz volt belőlük.³⁴ Németh Gyula utódja, Nádor Katalin – aki Plainer Tibor igazgató helyettese volt, de a gyakorlatban ő felelt az intézmény zenei programjainak szervezéséért, s ugyancsak ő vezényelte le a kultikus koncerthelyszen 1984. szeptember 23-i kényszerű bezárását is –, szintén úgy emlékszik, hogy a sok-sok hangfelvétel meglepte az Ifiparkban csak a legenda része, nem létezett ennyi, s a megmaradt mintegy 20 darabot, amikor az Ifipark pótlására létrehozott Petőfi Csarnok (PeCsa) osztályvezetője lett, ő maga vitte át az utódintézménybe, ahol

³³ Interjú Kóbor Jánossal, 2019. április 6.

³⁴ Interjú Németh Gyulával, 2018. május 30.

állítólag nyomuk veszett.³⁵ Egy biztos: ma hivatalosan senki nem rendelkezik ezekkel a felvételekkel, legalábbis még nem állt elő velük.

Nádor Katalinnak egyébként, azon túl, hogy az állambiztonság számára fontos objektumokban dolgozott folyamatosan, meggyűlt a baja a belügyi szervekkel. A nyolcvanas évek legelején az avantgárd URH és Bizottság együtteseket felléptette az FMH-ban, de az URH koncertje után felhívták a Belügyminisztériumból azzal, hogy szeretnének vele találkozni. Az Andrássy úton lévő Trojka presszóban az után érdeklődtek, miért karolta fel ezeket az alternatív bandákat. Amikor azt válaszolta, hogy egyrészt neki, másrészt a közönségnek is tetszik ez a zene, megpróbálta beszervezni az állambiztonság operatív tiszteje, azt kérve, hogy jelentsen ezekről a zenekarokról, koncertjeik körülményeiről, de ő erre nem volt hajlandó. Ahogy fogalmazott:

„Pechjük volt velem, mert engem nem lehetett semmivel megszarolni, nem voltak zűrös ügyeim, ráadásul édesapám, Nádor György magas rangú kommunista politikus, az 1974-ben létrehozott Állami Ifjúsági Bizottság titkára volt. Szóltam is neki, hogy mi történt, ő pedig valószínűleg intézkedett, mert ezek után a kádári titkosszolgálat nem kereste a társaságomat. Ráadásul ez az állambiztonságnak is kínos lehetett, mert kiderült, nem tudták rólam, hogy pártfunkcionárius gyereke vagyok, párttag vagy közeli családtagja pedig nem is lehetett ügynök, ezt az akkori szabályozás nem engedte. Még annyi következménye volt ennek, hogy – valószínűleg a pártközpontból – telefonon leszóltak az igazgatónknak, hogy ne erőltsük az alternatív együttesek felléptetését, mire nekem is szólt a főnököm, hogy hagyjak fel ezzel. Ilyen légkörben kapóra jött nekem, hogy az első FMH-s felettesem, Gál Iván hívott az IRI-be művészeti előadónak 1982-ben.”³⁶

Arra, hogyan lehetett nemet mondani a belügyi szerveknek, ezen a triviális történeten kívül Nagy Feró³⁷ esete is jó példával szolgál, akit hasonló körülmények között, és immáron a Beatrice botrányai közepette próbált meggyőzni – elmondása szerint – két bőrkabátos rendőr, hogy jelentsen a rajongóiról. Ígéretük szerint, amennyiben ebbe beleegyeznek, a villamosmérnöki államvizsgát is letehetné volna. A rocksztrár úgy látja ennyi idő távlatából, hogy bizony neki a beszélgetésnek ezen a pontján jutott el a tudatáig, hogy be akarják szervezni, mert egészen addig gyanútlanul beszélgetett velük, bár már az sem tetszett neki, hogy a közönsége kábítószerezési szokásait firtatta a két hivatalos egyén. A végén ő is nemet mondott, aminek következtében zenekarát ellehetetlenítették, így

³⁵ Interjú Nádor Katalinnal, 2016. december 4. Nádor 1975 és 1982 között a Fővárosi Művelődési Ház, azaz az FMH, majd egy évig a KISZ felügyelete alatt álló Ifjúsági Rendező Iroda, azaz az IRI programszervezője volt.

³⁶ Interjú Nádor Katalinnal, 2016. december 4.

³⁷ Nagy Feróra a kádári titkosszolgálat kifejezetten nagy erővel állt rá, figyelődösséit nyitva számára. Számos ügynök jelentett róla és zenekaráról, erről részletesen: Csatári 2012.

1981. augusztus 22-én felozlott a Beatrice, Nagy Feró pedig a mai napig nem szerezte meg diplomáját.³⁸

Nádor Katalin úgy emlékszik – és ebben aligha kételkedhetünk –, hogy a PeCsában mindig volt III/III-as ügynök. Amikor 1991-től igazgatóhelyettes lett, meglátása szerint elődjének azért kellett megválnia a posztjától, mert kiderült róla, hogy III/III-as ügynök volt. Természetesen a PeCsában is az igazgató kötelessége volt az állambiztonsággal való hivatalos kapcsolattartás, de az még a korabeli terminológia szerint sem minősült besúgásnak, hanem hivatalos kapcsolatnak. Tehát aki ezt a posztot elvállalta, az egyúttal azt is belátta, hogy ezzel a munkakörrel együtt jár ez a tevékenység is. Nádor Katalin elmondta, neki a PeCsában osztályvezetőként nem kellett ilyet tennie, de az Ifiparkban kellett munkaértékeléseket írnia, amelyek a Fővárosi Tanács VB Közművelődési Osztályának szóltak. A PeCsa állambiztonsági felügyelete mellett a fenntartó felettes szerv, a Fővárosi Tanács ellenőrzése is megmaradt az interjúalany emlékezetében, ami abban nyilvánult meg, hogy le kellett nekik adniuk a koncerteken elhangzó dalok szövegeit. Megemlítette az osztrák alternatív művészekből álló csapat, a Drahdwaberl polgárpukkasztó happeningjének szocialista erkölccsel való összeütközését – noha nem tiltották be a darabot –, illetve a VHK egyik koncertjét, melynek során a Fővárosi Tanács VB Művelődési Főosztálya közművelődési osztályvezetőjének, Kiss Lajosnak a helyszínen el kellett magyarázni, hogy mi is történik a színpadon. Ez nehéz feladat lehetett, hiszen egy VHK-koncertet nemigen lehet kommentálni – mindenesetre az ügyből nem lett retorzió.³⁹

Hajnal Gábor, az IRI 1982–1985 közötti könnyűzenei csoportvezetője elmondása szerint az IRI szoros kapcsolatot ápolt a belügyi szervekkel, ami számára akkor vált világossá, amikor olyan koncerteket szerveztek, amelyeket nem hirdettek meg kellőképpen, ő pedig azon aggódott, hogy nem lesz elegendő közönség. Kollégái megnyugtatták, hogy nem kell félni, lesznek elegen, aminek volt is valóságalapja, mert rendőrök jöttek el civilben szórakozni azokra a rendezvényekre. Az állambiztonsággal való hivatalos kapcsolatfelvételét egyenesen bizarrnak nevezte, melynek során

„bejött az igazgatói irodába a III/III. csoportfőnökség Ifjúságvédelmi Osztályáról egy tartótiszt, aki az IRI belügyi összekötője volt, és amikor először találkoztunk és be akartam neki mutatkozni, azt mondta: »Szia, Gábor, hogy vagy?« Na, erre ledöbben-tem, de egyúttal tudatosodott bennem, hogy az állambiztonság addig is megfigyelte munkámat, ugyanakkor ezzel immáron hivatalossá vált a kapcsolatunk, hiszen szinte ott élt közöttünk. Ő volt az a nevezetes Gábor Róbert, aki a könnyűzenei élet ügynökeit fogta össze, és beszámoltatta őket átlag kéthetente.”

³⁸ Interjú Nagy Feróval, 2005. november 15.

³⁹ Interjú Nádor Katalinnal, 2016. december 4.

Elmondása szerint Gábor Róbert mindenkivel igyekezett jóban lenni a könnyűzenei szcénában, s közvetlen stílusa sokakat meg is nyert, így gyakorlatilag mindenről tudott a szakmában. Sőt, amikor Hajnal Gábor a P. Mobilnak szervezett úgynevezett hajós turnét a Duna-parti városokban, sokat segített neki, habár később a turné során támadt némi bonyodalom. Schuster Lóránt zenekarvezető Esztergomnál ugyanis kizárólag piros, fehér és zöld lámpákat gyújtatott meg koncert közben, és az akkori csehszlovák–magyar határon bemondta a mikrofonba, hogy az együttes szeretettel üdvözlí a Duna túlsó oldalán zenét hallgató magyarokat. Hajnal Gábort felelősségre vonta másnap az irodában a főnöke, Gál Iván, de Gábor Róbert segített elsimítani az ügyet, amivel szintén elnyerte az IRI vezetőinek bizalmát. Egy másik alkalommal pedig állítólag Gál Ivánnak egy gépkocsis gyorshajtási ügyét sikerült eltussolnia.⁴⁰

A Bojtorján együttes vezetője, Kemény Győző szintén speciális szemüvegen keresztül látja saját karrierjük és az állambiztonsági szolgálatok kapcsolatát. Az 1974-es NDK-beli koncertjeikre visszaemlékezve kitért arra, hogy amikor az ott dolgozó magyar vendégmunkásoknak játszottak,⁴¹ megtapasztalhatták az NDK-s lányok rajongását, mivel ők kifejezetten szerették a magyar férfiakat. Mint mondta, azért számítottak „jó partinak”, mert ha férjhez mentek volna hozzájuk, segítségükkel elmenekülhetek volna a Stasi által szigorúan ellenőrzött NDK-ból.⁴² A Bojtorján az amerikai countrysztárt, George Hamilton IV-et is kísérte Magyarországon a nyolcvanas évek elején, ami nem kis megtiszteltetés volt a magyar zenészeknek. Jelenlegi tudásunk alapján ugyanakkor kijelenthető, hogy az állambiztonság is megbízott bennük, mert annak ellenére, hogy számos nyugati zenésszel ápolitak viszonylag szoros kapcsolatot, gyakorlatilag alig lehet fel róluk ügynöki jelentés. Egyedül „Dalos” említette meg őket egy 1983. augusztusi, semmitmondó szövegben,⁴³ amire Kemény Győző így reagált:

„Nem tudjuk elhinni, hogy nem születtek rólunk ügynöki jelentésekről szóló iratok, de a jelenlegi helyzet tényleg az, hogy ilyen nemigen találni a levéltárban, pedig utánanéztünk. Egy olyan együttes, amely négy év alatt háromszor járt az Egyesült Államokban a Kádár-rendszerben, ráadásul ott nem kis médianyilvánosságot kapott, tagjai pedig bejártak az amerikai nagykövetségre, amelynek vezetője, Mark Palmer és kultúrattaséja 1989-ben a zenekarvezető lakásán bulizott sokadmagával, minden bizonnyal kivívta a kádári állambiztonság figyelmét. Csak arra tudunk gondolni, hogy ezeket az iratokat megsemmisítették, ahogy erre a sorsra jutott még nagyon sok

⁴⁰ Interjú Hajnal Gáborral, 2016. október 18.

⁴¹ Az együttes a továbbiakban is többször fellépett az NDK-ban, egyebek mellett 1976-ban a magyar–NDK barátsági tábor kulturális rendezvényein (*Békés Megyei Néptűjság* 1976. szeptember 21. 4).

⁴² Interjú Kemény Győzővel, 2018. január 3.

⁴³ ÁBTL 3.1.2. M-41 343. 59–60.

más együttes és ügynök irata is. Elenyésző az esély rá, de még mindig bízunk benne, hogy esetleg ezután kerülnek majd a rólunk szóló iratok a levéltárba.”⁴⁴

Az 1981-es NSZK-beli szereplésük⁴⁵ kapcsán is hangsúlyozták a zenekar tagjai, hogy a magyar szervek eleinte egyáltalán nem segítettek őket a kijutásban, és ebben az esetben is erősen valószínűsítették, hogy állambiztonsági megfigyelés alatt voltak.⁴⁶

Jelentős realitásérzékről és önmérsékletéről tesz ugyanakkor tanúbizonyságot Kemény Győző, amikor a szocialista országokban tett látogatásai kapcsán megjegyezte: arra a kérdésre, hogy érezték-e azt, hogy a belügyi szervek megfigyelik őket, a választ nyilvánvalóan befolyásolják a mai ismereteik, annak tudata, hogy azóta tudják,

„Magyarországon is besúgók hada vette körül a könnyűzenei életet, illetve épült be szervesen abba, nem ritkán a muzsikuskok is a Kádár-rendszer tégláivá váltak. De minden bizonnyal külföldön is szorosan nyomon követték útjainkat, csak mi akkor erre egyáltalán nem figyeltünk fel. Azt biztosra vehetjük, hogy a tolmács jelentett rólunk. 1975-ben egy Anatol nevű fiatalember volt ezen a poszton Szovjetunióban [...]. Neki még magyar rokona sem volt, ettől függetlenül szépen megtanulta a nyelvünket. Ő volt a beépített ember, és ilyenkor a magyar Interkoncert olyannyira megbízott szovjet elvtársaiban, hogy nem is küldött ki a maga részéről ügyelőt, megelégedett azzal, hogy a szovjetek adtak mellénk valakit tolmácsként, aki már a repülőtéren vagy a vasúti pályaudvaron várt minket az érkezésünkkor.”⁴⁷

A szovjet vendéglátóipari rendszer jellegzetes figuráit, a gyezsurnajákat ugyancsak megemlítette mint akik szerves részei voltak az ottani államvédelemnek, és ebben minden bizonnyal nem tévedett. A helyzeti előnyéből fakadóan a szállóvendégek magánéletét firtató titkosszolgálat abszurd viszonyainak ecsetelésébe azonban vegyült némi humor:

„Ezek a megbízott felügyelők, akik általában idősebb asszonyok voltak, minden emeleten ott voltak a szállodákban a Szovjetunióban, és árgus szemekkel figyelték, ki melyik szobába tér be. Még abba is beleszóltak, hogy kiket viszünk fel magunkkal, így sokszor kényszerültünk becsapni őket, ugyanis lefizetni nem engedték magukat, gondolom az állásukkal játszottak volna. Ez úgy zajlott, hogy egyikőnk elterelte

⁴⁴ Interjú Kemény Győzővel, 2018. január 3.

⁴⁵ Egy disszidens, müncheni illetőségű barátjuk, bizonyos Végvári Sándor, aki Amerikából települt a nyugatnémet államba és bendzsón is játszott, volt az, aki sok koncertet szervezett nekik az NSZK-ban. Itt tősgyökeres német hallgatóság előtt ugyanúgy játszottak, mint amerikai katonai bázison. De Kemény Győző Münchenben élő unokatestvére is szervezett nekik fellépéseket különböző countryklubokba (interjú Kemény Győzővel, 2018. január 3.).

⁴⁶ Ennek az ÁBTL-ben nincs nyoma, de a nagy iratmegsemmisítési hullám miatt egyáltalán nem zárható ki, hogy a Bojtorján együttes tagjait megfigyelték.

⁴⁷ Interjú Kemény Győzővel, 2018. január 3. Ez a beszámoló megtalálható: Csatári 2018: 81.

a figyelmüket, elhívta a posztjáról mondjuk azzal az ürüggyel, hogy elromlott a vilány, míg a másikunk bevitte magával a lányokat, akik hozzánk jöttek a koncertek után a rajongók közül. A hosszabb folyosókon, ahol kanyarok is voltak, még a fordulóknban is ültek ezek a felügyelő asszonyságok, nehogy legyenek olyan holtterek, amelyeket nem látnak be. Csak akkor csodálkoztak, amikor látták a lányokat tőlünk kijönni, de olyankor mindig kikísértük őket, így nagyobb atrocitásba nem keveredtek. Ezek a gyezsurnaják szinte biztos, hogy a szovjet belüghöz voltak bekötve, oda kellett jelentéseket írniuk. Ez a rendszer tehát szemtelenül és nyíltan, mondhatni arrogáns módon mászott bele a privát életünkbe, és vigyázott a szocialista erkölcsre.”⁴⁸

A Bojtorján együtttest a Zeneműkiadó könnyűzenei referenseként Nyugat-Európában menedzselő Knisch Gábor viszont már-már a naivitásig volt érdektelen a témában. A belügyi elhárítási rendszerről állítása szerint⁴⁹ akkoriban azt sem tudta, hogy létezik, annak ellenére, hogy a könnyűzenei, illetve általában a kulturális intézményekkel, így az ő munkahelyével is az összekötő tisztek rendszeresen tartották a kapcsolatot.⁵⁰ Végvári József⁵¹ operatív tiszttel, aki a könnyűzenei intézményeket rendszeresen felkereste, elmondása alapján soha nem találkozott, még hírből sem hallott róla, csak a rendszerváltozáskor, amikor a Dunagate-botrány miatt ismert lett a neve. Ugyanakkor megdöbbenetek a zenész berkekből időközben kikerült ügynökügyek, még akkor is, ha ma már ő is gyanítja, hogy lehallgatták a telefonjait, esetleg felbontották a leveleit. Azt pedig, hogy rengeteg külföldi utazása ellenére nem akarták beszervezni, azzal magyarázta, hogy az üzletkötéseken kívül nem volt nyüzsgő alkat, nem barátkozott senkivel, amolyan „magányos farkasként” emlegették a szakmában.

Szerinte „az egész ügynök-ügy túl van lihegve”, mert „nem ártottak ezek az emberek annyit a szakmának, mint ahogy azt egyesek megpróbálják beállítani”.⁵² Példaként Vikidál Gyulát hozta fel, aki „Dalos”⁵³ fedőnév alatt jelentett az állambiztonságnak „javarészt érdektelen dolgokat, amivel a Belügyminisztérium nemigen tudott mit kezdeni”. Elmesélte azt is, hogy egy alkalommal jóformán sorsfordító helyzetben találkozott vele, melynek során tudatosodott benne, hogy az a szituáció egyáltalán nem arra vallott, hogy Vikidál bármilyen módon irányí-

⁴⁸ Interjú Kemény Győzővel, 2018. január 3.

⁴⁹ Vass (szerk.) 2018: 198–222.

⁵⁰ Ennek ellenére Knisch Gáborról érdemben nem szóltak állambiztonsági jelentések.

⁵¹ Végvári József a Belügyminisztérium III/III. csoportfőnökségének könnyűzenei referens operatív tisztje volt 1977-től csaknem a rendszerváltozásig (Havas–Végvári 1990).

⁵² Vass (szerk.) 2018: 198–222.

⁵³ „Dalos” a hazai rockszcéna jelentős részéről írt jelentést a III/III. csoportfőnökség operatív tartótisztjének, Gábor Róbertnek 1979 és 1986 között. Írt egyebek mellett a P. Mobilról, a Beatricéről, a Hobo Blues Bandról, akkori saját zenekarairól, a Dinamitról és a P. Boxról, de a többek közt az általa alakított Koppány szerepéről ismertté vált *István, a király* című rockoperáról is. Jelentéseiről elmondható, hogy azokkal valóban nem okozott kárt senkinek, látszik rajtuk, hogy túlnyomórészt a látszat kedvéért írta őket, még az is előfordult, hogy a *Magyar Ifjúságból* másolt ki egy cikket jelentés gyanánt (ÁBTL 3.1.2. M-41 343).

totta volna az eseményeket. Amikor ugyanis Vikidál Gyula el akart menni a P. Mobilból a Dinamitba 1979-ben, Galla Miklós akkor még rockzenei újságíróval és Schuster Lóránttal, a P. Mobil vezetőjével hármasan próbálták jobb belátásra bírni. A megbeszélés eredménytelen maradt, pár hónapra rá pedig Knisch találkozott az énekessel az MHV Rottenbiller utcai stúdiójában, aki örvendezve mesélt neki az új Dinamit-lemezről. Ebből arra következtetett, hogy örül a döntésének, mert előre tudott lépni az új együttesével, de szerinte az egyáltalán nem bizonyítható, hogy Vikidál irányította volna a zenekari tagságot. Az önálló nagylemez lehetőségéről ugyanakkor el tudja képzelni, hogy az akár egyfajta ellenszolgáltatás is lehetett a belügyi együttműködésért.

A következő három táncdalénekes karrierje szempontunkból összekapcsolódik: jelenleg nem található róluk érdemi jelentés a belügyi szervek részéről, ugyanakkor határozott véleményük van a pártállam által generált titkosszolgálati rendszerről. Az emlékeik egymástól eltérő módon ragadják meg a témát, másra helyezik a hangsúlyt, illetve mást tekintenek lényeges momentumnak, narratívájukban mégis van némi hasonlóság, mégpedig az, hogy meglehetősen távolságtartással viseltetnek az ilyen irányú tevékenység iránt.

Bakacsi Béla, az 1962-es *Ki mit tud?* egyik győzteseként utazhatott a VIT-re Helsinkibe. Az indulás előtti utolsó eligazítást Marosán Györgytől kapták:

„[Aki] ordítva tartott kiselőadást a rothadó kapitalizmusról, szigorúan megtiltva nekünk, hogy nyugatiakkal barátkozzunk. A társaságba természetesen be voltak építve az elvtársak, nagyjából tudtuk, hogy kit hova tehetünk a társaságban. Jöttek velünk a Belügyminisztériumból is, de ezt akkoriban nem tekintettük különösebb szenzációnak, jóformán magától értetődő volt, hogy vigyáztak ránk, nehogy disszidáljunk, de ezt végül senki nem tette meg.”⁵⁴

Bakacsi Béla megemlítette, hogy 1966 őszén a Szovjetunióban szerepelt opera-, népdal- és táncdalénekesekkel, balett-táncosokkal, és ott is kirendeltek melléjük felügyelőket, igaz, ők nem a kádári titkosszolgálat emberei voltak, hanem hivatalos kapcsolatok. Ugyanígy az ORI ügyelői státuszban lévő munkatársai is gondosan őrködtek felettük, olyannyira, hogy ezek az ORI-beosztottak éjszaka a szállodák folyosóinak végén sámlin virrasztva vigyáztak a „szocialista erkölcsre”, nehogy átjárkáljanak egymáshoz a fiatal művészek.

Korda Györgyöt, az 1967-es táncdalfesztivál egyik győztesét elmondása szerint békén hagyták a belügyi alkalmazottak, egyszer sem keresték meg, hogy beszervezzék ügynökné. Véleménye szerint azt gondolhatták róla, hogy apolitikus hozzáállása miatt teljesen alkalmatlan arra, hogy megfigyelje zenésztársait. Elismerte ugyanakkor, hogy soha nem kutatták át a vámosok a csomagjait, hagyták, hadd hozzon be bármit külföldről. Erre példaként hozta fel, amikor 1973-ban két és fél hónapra először járt az Egyesült Államokban és Kanadában

⁵⁴ Interjú Bakacsi Bélával, 2016. június 3.

az Interkoncert⁵⁵ szervezésében Jákó Vera magyarnóta-énekesnő, Harangozó Teri táncdal-énekesnő, Rónaszéki András humorista, illetve egy háromtagú zenekar társaságában, és hazatérésükkor a repülőtéren egyedül neki engedték meg közülük, hogy a zöld folyosón jöjjön be, a többieket mind átvilágították. Jól mutatja a diktatúra állampolgárainak paranoiáját Korda György másik története, amelyben ügynöki provokációtól tartott feleségével, Balázs Klárral együtt:

„Amikor 1988-ban Ausztráliában voltunk Klárikával, a sydney-i konzul vendégségbe hívott bennünket, és végighallgattuk, hogy szidja a Kádár-rendszert. Én az asztal alatt finoman lökdöstem Klárikát, hogy ne reagáljon ezekre a megjegyzésekre, mert akkor még azt hittem, biztosan provokálni akart minket. Utólag, nem sokkal uttlétünk után kiderült, hogy nem minket akart tesztelni, hanem egész egyszerűen tájékozott volt a politikában, és már tudta, hogy Kádárnak mennie kell. Mi viszont, akik nem voltunk naprakészek ezekben a kérdésekben, alig mertünk megszólalni vagy állást foglalni.”⁵⁶

A táncdalfesztiválok másik nagy sztárja, Poór Péter a családja antikommunizmusával magyarázta azt, hogy vélhetően megfigyelték, noha ennek az állambiztonsági levéltárban nincs nyoma. Mint mondta, a Magyar Rádió zenei főosztályvezetője, Faludi Rezső⁵⁷ nem nagyon kedvelte, mert – egyébként helyesen – úgy vélekedett róla, hogy az énekes nem áll feltétlenül a Kádár-rendszer mellett. Ezt a neki a kollégáikról jelentgető rádiós alkalmazottaktól is tudhatta, akik persze szimplán csak „árulkodtak”, tehát nem belügyi bomlasztó munkát végeztek. Poór Péter visszaemlékezik arra, hogy amikor kocsiban utaztak a vidéki fellépésekre, utazás közben sokszor nem rejtette véka alá lesújtó véleményét a pártállami rendszerről. A hatalom erről közvetlen forrásból, maguktól az ügynököktől is tájékozódhatott, de saját bevallása szerint egyáltalán nem lepődne meg, ha a tánczenészekről is egyre-másra derülne ki, hogy kik voltak közülük besúgók. Elárulta, hogy őt is próbálták sikertelenül beszervezni, ami az ellenállásán bukott el. Az operatív tisztek arra kérték, hogy mondja el nekik időnként, hogy miket látott-hallott a környezetében, ki mit mond az egyes eseményekről. Ezt elutasította, mert úgy érezte, nem lenne tisztességes a kollégáival szemben. Zenész berkekben ugyanakkor evidensnek tekintették, hogy a Nemzetközi Koncert Igazgatóságban (NKI) és az ORI-ban elég sok „ejtőernyős” landolt a vezetői posztokra a Belügyminisztériumból és egyéb befolyásos helyekről, s így nem

⁵⁵ A Külföldi Impresszáló Irodaként is emlegetett monopolszervezet 1960. július 1-jén vette fel a Nemzetközi Koncert Igazgatóság nevet, ténylegesen azonban csak 1961. január 1-től végzett önálló tevékenységet. Zenei berkekben röviden Interkoncertként emlegették. Monopóliumát 1988 elején veszítette el (Csatári 2007: 64–65).

⁵⁶ Interjú Korda Györggyel, 2016. október 5.

⁵⁷ Faludi Rezső ezt megelőzően a Fővárosi Népi Zenekar vezetője volt, majd a Kádár-rendszerben lényegében végig vezette a főosztályt (Csatári 2016: 287).

kevés hatalomhoz jutottak újra. Pentz Zsoltról, az NKI könnyűzenei osztályvezetőjéről azonban jó emlékei vannak:

„[B]ár arról senki nem tudott pontosan akkoriban, hogy ki volt esetleg beszervezve ügynöknek, csak sejtettük. Az egészben az a legérdekesebb, hogy ezek az intézményi alkalmazottak általában nagyon kedvesen viselkedtek velünk, mégis a rendszerváltás után sorra derültek ki az aktákból, hogy ki jelentett a belügynek. Az ORI-t egyenesen az ÁVO lerakodóhelyének tekintették, és ezt mi is tudtuk. Bulányi László,⁵⁸ aki egy időben az ORI igazgatója volt, egyenesen kérkedett azzal, hogy ott van a ciánkapszula a gyűrűjében, amit alkalomadtán használhat. Ez aztán szinte önbeteljesítő jóslattá vált, mert öngyilkosságot követett el saját szolgálati fegyverével, miközben sokakban élt a gyanú a zenés szakmában, hogy azért kellett meghalnia, mert túl sokat tudott.”⁵⁹

Az Edda frontemberéről közismert, hogy nemigen törődik a múlttal, néha még a sajátjával sem, ennek fényében különösen érdekes Pataky Attila nyilatkozata:

„Nem foglalkoztunk azzal, hogy megfigyelnek-e minket, vagy nem. Kénytelenek voltunk elfogadni, hogy a rendőrök ott álltak a koncertjeinken, és próbáltunk nem törődni a körülményekkel, hanem igyekeztünk az adott lehetőségek között boldognak lenni. Behívatott egyszer magához az Ifipark igazgatója, és azt mondta, hogy nem játszhatjuk a *Vadkutya* című számunkat, mert ha műsoron tartjuk, abból bajunk lehet. Nos, bajunk az mindig lehet, és nem foglalkoztunk az intéssel. Aztán legközelebb már ott voltak az öltönyösök is, és elmondták, hogy nem játszhatjuk azt a lázító dalt. Mondtam, hogy márpedig játszani fogjuk, mert ezek vagyunk mi. Akkor hozzátették, hogy rendben van, de engem akár baleset is érhet. Ennek ellenére játszottuk tovább.”⁶⁰

Pataky Attilának végül nem esett bántódása, legalábbis ebből kifolyólag nem. Egy másik alkalommal, 1981. augusztus 7-én egy tatai koncert vége felé azonban gumibottal verték meg a rendőrök, amiért szórólapokat mert terjeszteni az Eddáról.⁶¹ Ennek a háttérben az állt, hogy a Kádár-rendszer közmondásosan félt az egyéni kezdeményezésektől, ezeknek egyik legveszélyesebbnek ítélt

⁵⁸ Az ORI élén Bali Györgyöt követte 1987-ben Bulányi László, aki 1988. november 4-én önkézével vetett véget életének, minden bizonnyal az ORI-t ekkoriban ért, a pénzügyi visszaéléseket jogosan firtató gyanúsítások miatt (Csatári 2007: 313–316).

⁵⁹ Interjú Poór Péterrel, 2017. május 6.

⁶⁰ Pataky Attila személyes közlése, 2017. január 18.

⁶¹ Zselencz Lászlónak, az Edda basszusgitárosának személyes közlése, 2019. szeptember 29. Erről a kádári titkosszolgálatok is írtak jelentést, amelyben az állt, hogy Pataky Attila „Fasiszták!”, „Hóhérok!”, „Mi ez, rendőrterror?” kiáltásokkal illette az intézkedő rendőröket, miközben állítólag az öt igazoltatni szándékozó rendőr felé ütött (ÁBTL 2.7.1. NOIJ Komárom – 41, 1981. augusztus 13.).

változata volt a szórólapozás. Így fektették két vállra először ténylegesen, majd átmenetileg képletesen is a zenekarvezetőt, akinek együttese 1983. december 17-én feloszlott, hogy majd 1985. április 14-én, egy Szegeden adott koncerttel Főnix-madárként újraéledjen. Az Edda neve azonban ezután már kevésbé sűrűn szerepelt az állambiztonság jelentéseiben.⁶²

Az állambiztonsági szolgálatok tevékenysége a könnyűzenei életben rendkívül sokféle módon jelent és jelenik meg mind a mai napig a közemlékezetben, ez utóbbit pedig aktívan és folyamatosan befolyásolják a populáris zenei szcéna szereplői. Bár nem választható szét markánsan a megfigyelték és a megfigyelők szerepköre – hiszen az ügynökökről is születtek jelentések a többszörös biztosítás jegyében –, az mindenképpen megállapítható, hogy az érintettek közül ki-ki a saját vérmérséklete, ideológiai beállítottsága és erkölcsi meggyőződése szerint vélekedik erről a még ma sem kibeszélt osztársadalmi traumáról.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 2.2.2. „Dejkó”, 6-os karton.
- 2.2.2. „Jávor Endre”, 6-os karton.
- 2.2.2. „Kurucz Tibor”, 6-os karton.
- 2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ)
- 3.1.2. M-36 061. „Rátkai András” munkadossziéja.
- 3.1.2. M-37 864. „Farsangi” munkadossziéja.
- 3.1.2. M-37 908. „Deák” munkadossziéja.
- 3.1.2. M-39 382. „Király” munkadossziéja.
- 3.1.2. M-39 755. „Papp Ferenc” munkadossziéja.
- 3.1.2. M-40 189. „Vízi József” munkadossziéja.
- 3.1.2. M-40 245. „Dobos” munkadossziéja.
- 3.1.2. M-41 158. „Dejkó” munkadossziéja.
- 3.1.2. M-41 343. „Dalos” munkadossziéja.
- 3.1.2. M-42 182/1. „Sárosi” munkadossziéja.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- XXIV.1. A Budapesti Rendőr-főkapitányság iratai, 1959–1963.
- XXXV.1.a.4. Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottsága iratai, 1961.

⁶² Ezek egyikét a végül az 1989-es *Szaga van!* címmel kiadott lemezzel kapcsolatban írták, melyet Pataky Attila kezdetben *Még két a nép* címmel szeretett volna megjelentetni egy olyan lemezborítóval, amelyen egy konzervdobozból Kádár János feje látszott volna ki, miközben az énekes ott térdelt volna előtte. Miután Kádár János a lemez kiadásával szinte egy időben elhunyt, okafogyottá és kegyeletstörtővé vált volna a lemezborító, így azt átalakították és a lemez címét is átírták (ÁBTL NOIJ BRFK – 78. 1989. május 12.).

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-I-7-g A Kulturális Minisztérium Zene- és Táncművészeti Főosztálya iratai, 1975.
XXVI-I-67 Az Országos Rendező Iroda iratai, 1974.
- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára (MTAKK)
Ms 6034/240–247. Aczél György kéziratgyűjteménye; Aczél György MSZMP KB titkári működésére vonatkozó iratok; Bródy János beatzenész elleni eljárásra vonatkozó iratok, 1973.

Békés Megyei Népiújság, 1976.

- Interjú Bakacsi Bélával, 2016. június 3. (NKA Hangfoglaló Program.)
Interjú Bródy Jánossal, 2016. június 2. (A szerző tulajdonában.)
Interjú Hajnal Gáborral, 2016. október 18. (A szerző tulajdonában.)
Interjú Juhász Előddel, 2016. május 10. (NKA Hangfoglaló Program.)
Interjú Kemény Győzővel, 2018. január 3. (A szerző tulajdonában.)
Interjú Kóbor Jánossal, 2019. április 6. (A szerző tulajdonában.)
Interjú Korda Györggyel, 2016. október 5. (NKA Hangfoglaló Program.)
Interjú Nádor Katalinnal, 2016. december 4. (A szerző tulajdonában.)
Interjú Nagy Feróval, 2005. november 15. (A szerző tulajdonában.)
Interjú Németh Gyulával, 2018. május 30. (NKA Hangfoglaló Program.)
Interjú Poór Péterrel, 2017. május 6. (NKA Hangfoglaló Program.)
Interjú Révész Sándorral, 2020. február 11. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Csatári Bence 2007: *A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Csatári Bence 2012: A Beatrice-mítosz. Egy zenekar az állambiztonság figyelmének keresztútjában. *Betekintő* (6.) 2. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_2_csatari.pdf – utolsó letöltés: 2019. november 21.
- Csatári Bence 2015: *Az ész a fontos, nem a haj*. Budapest.
- Csatári Bence 2016: *Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei műsorpolitikája a Kádár-rendszerben*. Budapest.
- Csatári Bence 2018: *Vigyázz magadra, fiam! A Bojtorján együttes története*. Budapest.
- Havas Henrik – Végvári József 1990: *A Cég árulója*. Budapest.
- Juhász Előd 1964: *George Gershwin*. Budapest.
- Juhász Előd 1969: *Amerikai variációk. Honolulutól Montreálig*. Budapest.
- Juhász Előd 1972: *Bernstein story*. Budapest.
- Juhász Előd 2007: *Amerikai zenehíd. Észak-, közép- és dél-amerikai találkozások, pillanatképek*. Budapest.
- Révész Béla 2004: Dunagate I. *Beszélő* (9.) 12. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/dunagate-i> – utolsó letöltés: 2019. november 5.

- Sebők János 2002: *Rock a vasfüggöny mögött*. Budapest.
- Szőnyei Tamás 2005: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül*. Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia 2010: Az István, a király, a Bikini és az ügynökök. Az 1980-as évek rockéletének emlékezete „Dalos” ügynökjelentései kapcsán. *Betekintő* (4.) 4. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_4_toth.pdf – utolsó letöltés: 2019. november 7.
- Vass Norbert (szerk.) 2018: *Hangok és ütemek 2. Tizenkét életút zenével*. Az NKA Hangfoglaló Program Könyvzenei Örökség Alprogramjának kiadványa. Budapest.

Fehér Viktor

Irányok és műhelyek a Jugoszlávia- emlékezet kutatásában*

Konferenciabeszámoló a 4. Socialism on the Bench nemzetközi tudományos konferencia Emlékezetkultúra szekciójában elhangzott előadásokról, 2019. szeptember 26–28., Pula.

Negyedik alkalommal szerveztek nemzetközi konferenciát a jugoszláv szocializmus tudományos, kritikai megközelítéseiről *Socialism on the Bench* címmel Pulán, 2019. szeptember 26–28. között.¹ A rendezvényt a Pulai Juraj Dobrila Egyetemen működő, a szocializmus kultúratudományi és történelmi tanulmányozására hivatott kutatóközpont² hívta életre a 2012-es megalakulását követő évben, kétévenkénti ismétlést tűzve ki célul. 2019-ben a „folytonosság és innováció” témája mentén szerveződtek a szekciók, olyan kérdésekre keresve a választ, hogy például a kommunista hatalomátvétel során milyen társadalmi-politikai gyakorlatok kerültek háttérbe, maradtak meg vagy jöttek létre, illetve ezek közül melyek ágyazódtak be a posztoszocializmus társadalmába, pozitív vagy negatív örökség formájában.³ Rövid összefoglalóban az *Emlékezetkultúra* szekció előadásainak bemutatásán keresztül kísérek meg betekintést nyújtani a volt Jugoszlávia területére fókuszáló jelenkori emlékezetkultúra témakörében végzett vizsgálódások kutatási irányiba és tudományos műhelyeibe.

Ivana Spasić⁴ *Folytonosság és torzulás a Jugoszlávia-emlékezetben* című előadásával indította a szekciót. A Tamara Petrović Trifunovićyal⁵ végzett közös

* A beszámoló az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

¹ A Jugoszláviát tematizáló konferenciára angol és horvát (illetve „egymást kölcsönösen értő”) nyelveken szóló előadásokat vártak. A résztvevők túlnyomórészt a volt jugoszláv tagköztársaságok kutatóintézeteinek munkatársai, illetve az e területről származó, európai intézményekben elhelyezkedett kutatók voltak, így, néhányat kivéve, az előadások horvátul vagy szerbül hangzottak el. A konferenciaelőadások teljes áttekintését lásd a kétnyelvű rezümékötetben: Buhin–Duda 2019. Az ebben a beszámolóban megjelenő magyar nyelvű előadás címek, intézménynevek, titulusok a szerző fordításai.

² <https://www.unipu.hr/ckpis/en> – utolsó letöltés: 2019. október 27.

³ A háromnapos konferencia szekciótematikája a következőképpen alakult: A posztoszocializmus kulturális-gazdasági gyakorlatai; Emberi jogok és a represszív apparátus; A pártkáderek; A média; Gazdaság (nemzetközi és hazai aspektusok); Munkások; Emlékezetkultúra; Jugoszlávia és a többiek; Társadalmi-kulturális dinamika; Modernizmus; Feminizmus; Nemzeti kérdés és nacionalizmus. A programfüzetet lásd <https://www.unipu.hr/images/50024549/4SnK%20PROGRAM.pdf> – utolsó letöltés: 2019. október 20.

⁴ Rendes egyetemi tanár és intézetvezető (Belgrádi Egyetem, Szociológia Tanszék, Szociológiai Kutatóintézet).

⁵ Doktorandusz és kutatási asszisztens (Belgrádi Egyetem, Szociológia Tanszék, Szociológiai Kutatóintézet).

kutatásban azt vizsgálták, milyen folyamatok előzték meg a ma uralkodó szerb diskurzusokat jellemző Jugoszlávia-ellenesség, illetve ezzel párhuzamosan a Jugoszlávia-emlékezet nacionalizálásának gyakorlatát, melyekre később még kitérek. Emellett egy 2012-ben végzett és 2019-ben megismételt, kérdőíves gyűjtés keretében a szerbiai polgárok álláspontjára is rákérdeztek. A szerbiai nyilvános diskurzusokat nézve két tendencia látszik érvényesülni, amelyeket leegyszerűsítve antinacionalista és antijugoszláv⁶ álláspontnak nevezett az előadó. Ezzel mintegy előrevetítette azt a kutatások által rendre igazolt tételt, hogy nacionalizmuspárti és nacionalizmussal szembeálló társadalmi-politikai csoportok közti feszültségekről van szó, s hogy Jugoszlávia-pártiak csupán a jelenkori, előretörő nacionalizmus ellenzőiből válhatnak.⁷ „Mire emlékeznek valójában az emberek?” – tette fel a kérdést Spasić, majd arról számolt be, hogy a megkérdezettek 85%-a pozitívan emlékezik Jugoszláviára. Következtetéseiben a Jugoszlávia-emlékezet konstrukciójának hibridizációjáról beszélt, mely kettős szerepű. A volt államra való emlékezés a kérdőívkitöltők körében a saját tapasztalatokból táplálkozó, „rég szép idők” feletti búslakodás formáit jeleníti meg, míg a sajtóforrások alapján vizsgált főbb politikai diskurzusokat a már említett két narratíva, a Jugoszlávia-ellenesség és -emlékezet nacionalizálása, vagyis „elszerbesítése” uralja.

A szekció további két előadása foglalkozott az előbbi kérdéskörrel. A Jugoszlávia-ellenesség diskurzusát Jelena Đureinović⁸ előadása árnyalta tovább, aki megkísérelte áttekinteni az antijugoszláv narratívák szerbiai vonatkozásait 1990-től a 2000-es évekig. A háború alatt már érzékelhető váltás a hivatalos politikai emlékezet ambivalenciáját hozta magával. Noha ebben tovább élt a népfelszabadító háború emlékezetének uralkodó diskurzusa, az már inkább szerb háborús narratívaként tételeződött. A Slobodan Milošević bukása után hatalomra jutó Demokrata Pártnál pedig már egyértelműen negatív megítélést kapott a titói Jugoszlávia, s új emlékhelyek, ünnepek és megemlékezési szertartások váltották fel és feledtették el a közelmúltbeli „sötét kort”. Mišo Kapetanović⁹ a bosznia-hercegovinai Grmeč-hegyen található Korčanica emlékműkomplexum, egy II. világháborús partizánkórházból lett emlékhely régi és új jelentéseiről szóló vizsgálatát mutatta be. Ahogyan az a jugoszláv szocializmus emlékműveiről általánosan elmondható, a délszláv háború után a Korčanica is a mellőzött emlékhelyek sorába került, míg a környékbeli települések – Luči Palanka, Prijedor és

⁶ Vagy antijugoszláv kontra jugoszláv, nacionalista kontra antinacionalista.

⁷ Lásd például: Kramarić 2016. Alenka Bartulović szarajevói terepén azt a társadalmi csoportot jelöli antinacionalistának, amely vagy nem tud, vagy nem akar behódolni a „háromfejű nacionalista kígyó terrorjának”, s e csoportba a boszniai mint területi meghatározottságú identitás népszerűsítőit, illetve a jugónosztagikusokat sorolja (Bartulović 2015: 54–55).

⁸ Doktorandusz (Justus Liebig Egyetem, Giessen), disszertációjának munkacíme: *Glory for the Defeated: Memory of Second World War Resistance, Collaboration, and Retribution in Contemporary Serbia*.

⁹ Posztdoktori ösztöndíjas (St. Gallen-i Egyetem). Doktori disszertációját a Ljubljana-i Egyetemen a Balkan Studies program keretében írta *Roadside Architecture in Bosnia and Herzegovina Between Consumerism and Vernacularity* címmel.

Banja Luka – lakosai, az emlékmű korábbi tisztelői és különféle politikai aktorok újra használatba nem vették. Kapetanović megállapításai kapcsolódnak az egyik legfontosabb politikai diskurzushoz, az Ivana Spasićnál már említett Jugoszlávia-émlékezet – illetve ezzel összefüggésben az emlékhelyek – nacionalizálásával járó folyamathoz. Az előadó szerint a vizsgált – a Boszniai Szerb Köztársaság területén, annak fővárosától, Banja Lukától autóval másfél órányira található – emlékműkomplexum a szerb nemzeti mozgalom szimbolikus térfoglalásának meghatározó része lett. Kapetanović azzal érvelt, hogy a megemlékező rendezvények látogatói kezdetben ünnepi öltözetben, az utóbbi években viszont jórészt szerb népviseletben jelentek meg. Fontos azonban számot vetni azzal a lehetőséggel is, hogy valójában a nemzeti reprezentációk újbóli használatbavételéről van szó, hiszen a volt Jugoszlávia kommemoriációs rendezvényein ugyancsak szerepe volt a népviseletnek és a néptáncnak, ami Tito hatalmi legitimitációját szolgálta akkoriban.¹⁰

A szekció további résztvevői közül Tanja Petrović¹¹ két önkéntes ifjúsági munkavégzési akció, a Šamac és Szarajevó közti vasútvonal-építés első (1947) és második (1978) szakaszának emlékezetét hasonlította össze a generációs identitásra, illetve a szocialista értékrendbe és ideológiába vetett hit változásaira fókuszálva. Az interjúkra, nyomtatott és internetes forrásokra alapozó vizsgálatában amellett érvel, hogy az 1947-es építkezésnél a szocializmus korai korszakára jellemző forradalmi hangulat rendkívüli buzgalma jut kifejezésre: egy liminális állapot, amelyben egy emelkedett cél, a fényes jövő, az együttépítés ideálja kerül előtérbe, amelyben az ott dolgozók a szocialista eszme hőseit testesítik meg. Ezzel szemben az 1978-as munkavégzésnél már érzékelhető a szocializmus ígérete és tényleges működése közötti különbség, ami egyszerűbb, materiális célok megvalósítása felé terelte a munkavégzőket.

Tina Filipović¹² *A SUBNOR hatása a jelenre, illetve szerepe a lokális jövőépítésben* című előadásában a Népfelszabadító Háború Harcosainak Szövetsége¹³ egyik alszervezetének történeti és jelenkori szerepét vizsgálta Labinban, ahol a járás lakossága a háború emlékezetének ápolása mellett közösségsegítő feladatok ellátását is magára vállalta. Sabina Damiani¹⁴ pedig művészettörténeti irányú előadásában az „Inappropriate monuments” mozgalomról¹⁵ beszélt, amelyben

¹⁰ Lásd például az 1975-ös Donja Stubica-i horvát parasztháborúról és Matija Gubecről (Gubecz Máté) szóló emlékköltési gyakorlatot (Oroz–Alempijević Škrbić 2015).

¹¹ Kutató (Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia Tudományos Kutatóközpontja, Ljubljana).

¹² Tanársegéd (Pulai Juraj Dobrila Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelem Tanszék).

¹³ 'Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata' – Népfelszabadító Háború Harcosainak Szövetsége. 1961-ben alakult társadalmi-politikai szervezetként Jugoszláviában. A háborús veteránok és a lágerekből hazatértek támogatását, illetve a II. világháborús, Tito vezette partizánmozgalom emlékezetének ápolását látta el. Több településen és járásban máig működik különféle szerveződési formákban és tevékenységi körökben.

¹⁴ Független művész, kurátor.

¹⁵ Lelőhely: <https://inappropriatemonuments.org/en/> – utolsó letöltés: 2019. október 22.

a szocialista emlékművek esztétikai értékelésére s azok ilyen irányú újraértelmezésére, illetve megőrzésére hívta fel a figyelmet. A mozgalom egy nemzetközi szakmai platform, amely a jugoszláv népfelszabadító háború emlékműveivel foglalkozó szakembereket és civil szervezeteket fogja össze.

A konferencia idei kérdésfeltevéséhez igazodva, a szocializmusban gyökeret vert gyakorlatok (emlékezési formák, emlékművek, intézmények) múltbéli és jelenkori társadalmi-politikai felhasználásai köré csoportosultak a szekcióelőadások. Mindez, a kutatóközpont korábbi rendezvényeivel együtt, a 2010-es évtől fogva vibráló,¹⁶ az egész régió antropológiai és társadalomtudományos vizsgálatát nagyban meghatározó, a szocializmus kritikai tanulmányozását célzó vizsgálatokhoz illeszkedett.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Augustinčić, Tomislav 2014: Ildiko Erdei, Čekajuci Ikeu. Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* (44.) 37. 269–271.
- Bartulović, Alenka 2015: O “bosanskom mentalitetu”: Od distanciranih opažanja do antinacionalističkih praksi. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* (52.) 2. 53–68.
- Buhin, Anita – Duda, Igor 2019: *4. međunarodni znanstveni skup Socijalizam na klupi: Kontinuiteti i inovacije*. (Rezümékötet.) Pula.
- Kramarić, Zlatko 2016: *Nostalgija: Kratka povijest zaborava*. Zagreb–Osijek.
- Oroz, Tomislav – Alempijević Škrbić, Nevena 2015: Dva lica spomenika: Politike i prakse korištenja Spomenika Seljačkoj buni i Matiji Gupcu u Gornjoj Stubici. *Studia Ethnologica Croatica* (27.) 1. 131–187.

---

¹⁶ Augustinčić 2014: 269.

Érzelmeik iskolája

Erdélyi Gabriella (szerk.): Érzelmeik és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon 1500–1850.

(Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések; Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 4.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2019. 308 oldal.

A 2017-ben Erdélyi Gabriella vezetésével életre hívott MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport *Magyar Családtörténetek: Tanulmányok* sorozatában három monográfia után az első tanulmánykötet is napvilágot látott, amelynek fókuszában a család – a szocializáció szempontjából legelső és döntő fontosságú ősi intézmény – mint érzelmi közösség áll. A család- és érzelmetörténeti stúdiók összekapcsolása jelentős mérföldkő a hazai történetírásban. Philippe Ariès Magyarországon is nagy visszhangot keltő monográfiája szerint a családot az érzelmi kötelékek hozták létre, bár a 18. századig a közös őstől való leszármazással szemben „a család kevésbé számított”.¹ A könyv megjelenése óta eltelt évtizedekben jelentős eredmények születtek a család- és érzelmetörténet nemzetközi kutatásában. E kötet – a szerkesztői bevezető tanulmány szerint – arra vállalkozik, hogy az érzelmetörténet évtizedek alatt felhalmozódott eszköztárának felhasználásával „újravizsgálja a családi gyakorlatokat és identitásokat a premodern Magyarország területén” (9).

A mostohacsaládok múltbeli gyakorisága régóta ismert tény: egykor a magas halandóság miatt kétszer, háromszor gyakoribb volt a – mai kifejezéssel élve – mozaikcsalád-jelenség, mint manapság a válások következtében; a nem csupán vérségi alapon szerveződő mikroközösségek tüzetesebb vizsgálatára azonban csak a 21. században került sor. A mozaikcsaládok kérdéskörének legújabb eredményei arra ösztönözték a kötet szerzőit, hogy megtegyék az első lépéseket a hazai történetírásban, ráirányítva a figyelmet azokra a meghatározó horizontális és vertikális szálakra, amelyek hálózatai a történeti társadalmak alapszövetét alkották.

A szerkesztő három fejezetre tagolta a kilenc tanulmányt tartalmazó kötetet. Elsőként a tárgyi és írott források család- és érzelmetörténeti elemzéseit (4 írás), majd a családi konfliktusok (3), végül a családi terek és identitások köré szerveződő írásokat (2) olvashatjuk, amelyek egyúttal kronológiai rendben követik egymást. A szerzők különböző tudományágak képviselői: vannak köztük történészek, irodalomtörténészek, illetve egy-egy régész-művészettörténész, művészet-történész és néprajzos, akik mindannyian a kutatócsoport tagjai.

Némi fejtörésre ad okot az alcímbe megadott intervallum (1500–1850), hiszen az nem pontosan tükrözi a tanulmányok – nagyjából a 16. század közepétől az 1860-as évekig terjedő – tényleges időkerét.

¹ Ariès 1987: 233.

Erdélyi Gabriella bevezető tanulmánya kulcsot ad az olvasó kezébe az írásokat meghatározó elméleti-módszertani megközelítésmódhoz. A kötet szerzői a család definícióját tekintve a premodern korra jellemző eltérő elképzelésekhez igazodnak: a vérségi köteléken alapuló közösségeket, illetve az egy háztartásban élők egységét egyaránt családnak tekintik (20). A szerkesztő a családok életciklusainak vizsgálata kapcsán – a kétfajta családi konstrukció, a magcsalád és a mostohacsalád ciklikus váltakozásán túl – felhívja a figyelmet a 17. századi nemesi, „dinasztikus” családmoddell, illetve a 18–19. századi városi modell különbségére: előbbiben a vérrokonság számos fontos funkciót látott el a gyermeknevelés, a vagyon és a családi státusz megőrzésében (15). A család és az érzelmek tanulmányozása során a többek közt John L. Austin, Monique Sheer és Judith Butler² nevével fémjelzett *performatív szemlélet* az irányadó, amely szakít a család (háztartás, rokonság, dinasztia) általánosan ismert strukturalista, esszencialista felfogásával – amely szerint a család alapja a vérségi kapcsolat, motorjai pedig a kiszabott szerepek és pozíciók –, a családot nem előre meghatározott közösségként, hanem rugalmas, a családtagok interakciói által formált kollektív identitásként értelmezi (112). A kötet szerzői nemcsak a családot, hanem az érzelmeket is társadalmi konstrukciónak tekintik. A performatív paradigma alapján elmosódik a határ érzelem és érzelmkifejező cselekvés között, ezáltal a történeti források érzelmi gyakorlatokként vizsgálhatók (17–18).

Mostohák voltak-e a szó pejoratív értelmében a nevelőszülők? E kérdésre – a tanulmánykötet bevezetője nyomán – általános és egyértelmű válasz nem adható, hiszen a legújabb történeti demográfiai eredmények sem mentesek az ellentmondásoktól. A Grimm-mesék helyszínén, Németországban, illetve a kanadai Új-Franciaország (Nouvelle-France) gyarmati tartomány területén több tízezres mintán végzett vizsgálat szerint a mostohaszülő megjelenése csökkentette a mostohagyermek túlélési esélyeit, ugyanakkor egy másik elemzés szerint a 19. századi holland és svéd mozaikcsaládokban nem romlottak az ilyen helyzetbe került kiskorúak kilátásai (12). Vajon létezett-e Hófehérke vagy Jancsi és Juliska gonosz mostohája? Gyermekeket bántalmazó, gyilkos mostohaszülők sajnos valóban voltak.

A bírósági periratok aktáiban olvasható deviáns esetekből mutat be egy csokornyit Bálint Petra PhD-hallgató, aki tanulmányában kutatási területéről, a Heves és Külső-Szolnok vármegyei büntetőperek irataiból válogat (172–199). Ezekből elsőként az Eger környéki jobbágyközösségekben előforduló csecsemőgyilkosságok elkövetőit ismerhetjük meg. Ők nagyrészt olyan házasságon kívül megesett lányok és asszonyok voltak, akiket a társadalmi kirekesztéstől, megbélyegzéstől való félelem vezérelt: a faluközösség normatív elvárásainak való megfelelés kényszere a legegyszerűbb anyai érzéseket is el tudta fojtani bennük. A házasságon kívüli kapcsolatból született gyermekek mellett a félárva, árva voltak a legkiszolgáltatottabb helyzetben: a tárgyalt esetekben gyámjaik kegyetlenül

² Lásd például: Austin 1990; Braunhühl 2012; Sheer 2012; Barclay 2017; Lynch 2017.

bántak a teljes árvaságra jutott gyermekekkel, a félárvákat anyjuk nem vihette magával az új házasságba, vagy ha mégis, a vádiratok alapján mostohaapjuk végzett velük. A perek, bár kivételes eseteket tartalmaznak, mégsem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen nyilvánvalóvá teszik, hogy a házasságon kívül született vagy csonka családban élő gyermekek boldogulási esélyei rosszabbak voltak szerencsésebb sorsú kortársaikénál. Ugyanakkor a normaszegések a norma megismeréséhez is fogódzót jelentenek. A bírósági anyagokból következtetéseket vonhatunk le a gyermekekről való gondoskodás korabeli gyakorlataira vonatkozóan. Az anyagi feltételek biztosítása elvárásként jelenik meg; a csecsemők megkeresztelése, betakarása, eltemetése enyhítő körülmény a bíróság előtt.

Az érzelmek és mostohák kérdésköre kapcsán felötlük az olvasóban a kétely, hogy egy vér szerinti családtag ösztönös, önzetlen szeretetét képes-e egyáltalán pótolni egy idegen személy? A válasz egyértelműen igen, hiszen mi, emberek, a tudatalattinkba zárt érzelmeket tudatosan is mozgósíthatjuk. Az ösztönös anyai szeretet még az állatvilágban sem csak a vér szerinti utódok iránt nyilvánulhat meg: számtalan történetet ismerünk árván maradt állatkölyköket örökbe fogadó rokon állatokról, sőt, más fajok egyedeit szoptató, dajkáló háziállatokról is, például kismalacok felett gyámkodó kutyákról. A legérdekesebb annak a varjúnak az esete, aki potenciális ellenségét, egy elárvult kiscicát etetett földigilisztákkal és bogarakkal, és barátságuk még felnőtt korukban is kitartott.³ Az etológia elgondolkodtató megfigyelései kapcsán felmerülhet a kérdés az érzelmek természetéről is: vajon biológiailag determinált, hormonok által irányított, vagy kulturálisan és történetileg specifikus, tanult folyamatok?

A társadalomtudományi válasz: mindkettő. A testi folyamatok ugyanis térben és időben másként törnek a felszínre, és az érzelemmegosztó cselekvések – írás, gesztusok, beszéd, festés, zene, tánc – a történeti vizsgálat remek kiindulópontjai is egyben. Az egodokumentumok – a performativitáselmélet jegyében – az érzelmek széles skáláját kifejező, illetve azokat generálni, alakítani képes aktusokként is értelmezhetők (17–19). Érdemes tehát olyan ismert, gazdag, és a történettudomány számos részterülete szempontjából már kiaknázott családi levéltárakban is böngészni, mint például a Thurzó vagy az Esterházy család archívuma, és a megkerülhetetlen alap kutatások – adatgazdag biográfiák, genealógiai szemléletű művek, forráskiadványok – nyomdokain haladva, a feltárt eredményekre támaszkodva tovább tágítani a kutatói horizontot. Az említett két családi fond misszilisei szolgáltak alapul a kötet két, arisztokrata családi levelezést elemző írásához: Bódai Dalmához (91–111) és Erdélyi Gabriellához (112–142).

Az előbbi tanulmány doktorandusz szerzőjének kutatási témája Thurzó György nádor udvartartása. Ebben az írásában a szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően Thurzó második feleségének, Czobor Erzsébetnek férjével, illetve édes- és mostohalányaival való kapcsolatát ábrázolja a gyermekek két életciklusa, a gyermekkoruk és a házassággal kezdődő felnőtt létük függvényében.

³ Wohlleben 2016: 14–19.

A levelezésanyag nem csak a házaspár kiegyensúlyozott párkapcsolatáról árulkodik, a szülők példaértékű családtervezőként és -szervezőként, gondoskodó apaként és anyaként is megjelennek. Erdélyi Gabriella tanulmányában a performatív látásmódnak köszönhetően előtérbe kerülnek a család működésében és fenntartásában fontos szerepet játszó, de a hagyományos családtörténetekben háttérbe szoruló családtagok éppúgy, mint a magcsalád határain kívüli rokonok, vagy éppen a nukleáris család nem vér szerinti tagjai, a mostoha szülők és -gyermek. A tanulmány Esterházy Miklós és Nyáry Krisztina mozaikcsaládjának levelezése alapján meggyőzően mutatja be, hogy a nyelvezet, a megszólítások, aláírások, a levelek formai és tartalmi jegyei, a levélírás gyakorisága, a levélpapír minősége stb. a családi viszonyrendszert, kapcsolathálót jellemzi, és alakítja is egyben.

A kötet egyik fő erénye a változatos forráshasználat, az írott és a vizuális (képi, tárgyi) emlékek párhuzamos vizsgálata. A tárgyak, családi relikviák a családon belüli érzelmi viszonyok kifejezésének szép példáivá válhatnak, mint Bódai Dalma tanulmányában a pelikános függők, amelyeket a Thurzó lányok kaptak férjhezmenetelük után Czobor Erzsébettől. Az ajándékozási gesztus és az ékszerek szimbolikus üzenete a házassággal bekövetkezett életciklusváltás körüli érzelmi amplitúdó tettekben, tárgyokban megnyilvánuló lenyomataként értelmezhető. Az emberi élet nagy fordulópontjai (születés, házasság, halál) a hozzájuk kapcsolódó rítusokban, cselekedetekben, verbális és nonverbális aktusokban érhetők tetten. A végrendelezőt a halál közelsége készíti érzelmi számvetésre, gondoskodásra a hátramaradottakról; a testamentumokból azonban olykor igen erős negatív emóciók is kiolvashatók. Mivel az ingóságokról szabadon végrendelezhettek az örökösök, ezért az ezekre vonatkozó passzusok különösképpen alkalmasak a mögöttes érzelmek tanulmányozására. Tanulságos példát hoz az erős érzelmek által motivált végrendekezésre Bubryák Orsolya Esterházy Pál személyében, akinek tizennégy testamentuma jó példája a valóságot nem leképező, hanem alakító forrástípusnak. Az egymást követő végrendeletek sorából egy olyan domináns családfő alakja bontakozik ki, aki nemcsak a tényeket, de gyermekei és feleségei érdekeit is kérlelhetetlenül alárendelte saját akaratának és hatalmi pozíciójának fenntartásának.

Az egyéni és családi reprezentációt szolgáló síremlékállításokat társadalmi konvenciók szabályozták, a temetkezés helyét, módját, formáját elsődlegesen nem a privát érzelmek szabták meg, mégis tetten érhetők a gyászolók mögöttes érzelmei, például egy egyedülálló családi tumba, a műfaj egyik legszebb hazai példája, Apafi György síremléke esetében. Mérai Dóra saját terepmunkájára és átfogó adatbázisára épülő, 2017-ben megvédett PhD-disszertációját⁴ vette alapul tanulmányához, melyben a síremlékállítás kora újkori erdélyi gyakorlatának érzelmtörténeti aspektusát vizsgálja. Az említett Apafi-tumbát állítató feleség, Petki Borbála elhunyt férjéhez és korán meghalt gyermekeihez fűződő érzelmeire a síremlék feliratai és ikonográfiája egyaránt utalnak. A tanulmány

⁴ Mérai 2017.

izgalmas felütésében a székelyderzsi templom egy 16. századi síremlékéről olvashatunk (57), amely Petrichevich Horváth Kozma egyik családtagjának, minden bizonnyal a lányának hamvait rejt, akit a felirat szerint törékeny rózsaszálként metszett le a halál. A folytatásból kiderül, hogy míg a leányt az anyai rokonok a Petki család hagyományos temetkezőhelyén helyezték végső nyugalomra, addig szülei a komlódi templomban nyugszanak egyik lányunokájukkal együtt, aki nem kapott önálló síremléket; a temetkezés módozataiból, formai jegyeiből családon belüli kapcsolatokra, érzelmi kötelékekre is következtethetünk.

Patriarchális házasságról és feleségstátusról szóló kardinális kérdéseket boncolgat Géra Eleonóra, nemrég ugyanebben a sorozatban megjelent monográfiájára⁵ és több évtizedes kutatásaira támaszkodó esettanulmányában. Az általa választott mikrotörténeti jellegű módszer lehetőséget teremt az asszonyi életút kibontására, Eva Elisabetha budai polgárasszony három házasságának és az ezek nyomán létrejött mostohacsaládjainak bemutatására. A tanulmány széles körű szakirodalmi ismeretekre támaszkodva, forrásbázisát tekintve azonban pusztán a budai városi tanácsi iratanyag alapján, gyakorlatilag egodokumentumok nélkül is képes árnyalt képet adni arról, hogyan tudott egy 18. századi nő a patriarchális kereteken belül érvényesülni, hogyan jutott házasságai révén egyre magasabbra a társadalmi ranglétrán, milyen lehetőségei adódtak saját sorsának irányítására. Eva Elisabetha mindebben elsősorban születési családjára támaszkodott. A vérségi kötelékek fokozott jelentőségére utal az asszony végrendelete is, amelyben édeslányát tette általános örökösévé, ugyanakkor a mostohatestvéri viszonyt jellemzi, ahogyan az anya halála után féltestvérei kiforgatták a lányt az örökségből. Az édesszülői szeretetet jellemzi az asszony második férjének magatartása is, aki házasságtörő, asszonyszöktető fia mellett élete kockáztatása árán is kitartott, és családfőként az „utolsó csepp véréig” védte házának becsületét.

Amikor írott források kifejezéseiben, formai, tartalmi jegyein keresztül próbál a kutató érzéseket megragadni, azzal az alapvető szemantikai problémával kell szembenéznie, hogy az érzéseket kifejező szavak azonosítása, értelmezése kultúrafüggő és bizonytalan. Fokozottan jelentkezik ez a nehézség a peres iratanyag érzemeltörténeti feldolgozásakor, hiszen az érzelmekhez társuló gesztusok, a testbeszéd vagy az eljárásban részt vevők mondandójának stiláris jegyei – amelyek támaszt nyújthatnának a beszélő érzelmeinek megragadásához – hiányoznak a periratokból, míg az egodokumentumok (családi levelezések, végrendeletek, naplók és emlékiratok) érzemeltörténeti elemzői szerencsésebben aknázhadják ki a forrásaik adta lehetőségeket. A bírósági perek polifón és többszörösen manipulált anyagainak tanulmányozásakor éppen ezért különösen indokolt a performatív értelmezés, ahogyan arra Mátay Mónika is utal tanulmányában (200–237). A Balázs Lajos debreceni hentesmester köré épülő mikrotörténeti elemzésben a perek szövevényéből a fiatalember családjának, rokonnak viszályaira derül fény, de a tágabb környezet, a civisváros társadalmának

⁵ Géra 2019.

mindennapjai, szokásai is kibontakoznak. Mindebből a szerző többek közt azt az érdekes következtetést vonja le, hogy a debreceniek számára a barátok, ismerősök, szomszédok a vérségi kapcsolatnál erősebb köteléket jelentettek. A tanulmány elmagányosodott főhőse csalódott családjában, és komoly pénzüsszeget rendelt szóbeli végrendeletében az őt betegségében istápoló barátjának; mellette viszont három markáns nőalak is feltűnik, akik nehéz sorsukkal dacolva kemény küzdelmet vívnak érdekeik védelmében.

A „hosszú 19. század” a polgári házasság- és családmódelek formálódásának, egyben a modern női szerepek kikristályosodásának a kora. A reformkor pezsgő szellemi életének egyik sarkalatos pontja volt a „nőkérdés”. Szalonokban és dolgozószobákban, tanácsadó könyvekben és újságcikkekben nők és férfiak érveltek és vitatkoztak a nők társadalomban betöltött helyéről és feladatáról. A formálódó honleányi szerepkör nem rekesztette ki a hölgyeket a nemzet szolgálatából, sőt, minden más feladatot a haza üdvének rendelt alá.⁶ A század második felére a női emancipáció már utat tört az olyan női hivatások előtt, mint a tanítói, színésznői és írónői pálya, ugyanakkor időről időre felbukkantak a női kompetenciát vitató polémiák is, amelyek kétségbe vonták a „gyengébb” nem intellektuális képességeit, és helyét a háztartásban, a gyermekek mellett jelölték ki. A formálódó új női szereprepertoárban a sokgyermekes családanyai és a művelt, karriert építő, pénzkereső női életformák, a magán- és közéleti szerepelvárások nem zárták ki egymást, sőt, a honleányi szerepminta – szemben a modern kor vívódó és ellentmondásokkal terhelt szerepfelfogásaival – éppen a kettő szoros egységére épült.⁷ Kucserka Zsófia az arisztokrata származású Slachta Etelka magán- és nyilvános használatra szánt szövegeinek egyidejű értelmezésével igazolja az író nő naplóiban és folyóiratokban publikált szövegeiből kibontakozó személyiségességének koherenciáját (264–289). Az eltérő névhasználat (valódi és álnév) kényszerű alkalmazása a publicisztikában a korabeli nyilvánosság határvonalait tükrözi, a normakövetés ugyanakkor semmilyen hatást nem gyakorolt a személyiség önreflexiójára. „Toujours la même” – állt Slachta Etelka pecsétnyomóján, annak jelzésképpen, hogy sem az álnévhasználat, sem a férjzett státusz nem ingatta meg önazonosságát.

Szokatlan nézőpontból, a gyermekek szemszögéből mutatja be az író nő, Szendrey Júlia és második férje, Horvát Árpád mozaikcsaládját Gyimesi Emese, akinek ugyanebben az évben jelent meg *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában* című kötete.⁸ Magyarországon meglehetősen ritkának számítanak a gyermekek által írt források, ezért különösen értékesek a család Hársfa utcai otthonának lakáslaprajzai Horvát Attila tollából, a *Tárka Művek* címmel a kisfiúk által közösen szerkesztett kéziratos folyóirataik példányai, valamint a Petőfi Zoltánnal folytatott levelezés, amelyek összességükben a családi és egyéni identitásról, a szülők és gyermekek, illetve a szülők egymás közötti viszonyáról, a testvéri-fél-

⁶ Fábri (szerk.) 1999; Gyáni–Séllei (szerk.) 2006; Kéri 2015.

⁷ Bozsoki 2018.

⁸ Gyimesi 2019.

testvéri kötődésről árulkodnak. A polgári otthon térhasználatának vizsgálatából nemcsak a hűvös házastársi viszonyra derül fény, hanem egy olyan, a korszakra nem jellemző családmoddellre is, amelyben a gyermekek saját szobát kaptak, és az édesapa is aktívan részt vett a gyermeknevelésben. Szendrey Júlia női dolgozószobája szintén szokatlan, jól jelzi, hogy az alkotótevékenységet végző édesanya nem illett a hagyományos háziasszonyi szerepet ellátó nők világába, ahogyan ezt a mindent látó gyermekszemek is érzékelték: édesanyjuk alakjához a meseírást, nagynénjükéhez az uborkasavanyítást társították. A dokumentumok vidám és szeretetteljes, összetartó testvérkapcsolatra engednek következtetni, amelynek a gyermekek egymás közötti levelezése révén a családtól távol élő féltestvér, Petőfi Zoltán is részese volt.

A szerkesztő által választott tematikus csoportosításon túl az önmagukban is hiánypótló írások egyéb lehetséges együttolvasása újabb és újabb elemzésekre ad lehetőséget: az összetett családfői szerepelvárások és funkciók változásaira és eltéréseire Thurzó Györgytől Horvát Árpádig; a női szerepfelfogás történeti, társadalmi és kulturális különbségeinek megfigyelésére Czobor Erzsébettől Slachta Etelkáig; gyermekkortörténeti áttekintésre a kora újkori, felnőttek szabta narratívától a gyermekkéz alkotta dokumentumokig; a haldokló és a hátramaradottak érzelmeinek tükröztetésére a végrendeletektől a síremlékállításig, és még folytathatnánk a sort. A 16. századtól a 19. századig terjedő elemzések a társadalom széles spektrumát fogják át az arisztokráciától a szegényparasztságig. A változatos forráshasználat, az irodalmi szövegek, a történeti dokumentumok és az anyagi kultúra emlékeinek polifóniája harmonikus összhangzatban egyesül a kora újkori és újkori társadalom érzelmi életének vizsgálatában. A tanulmányok sorából impozáns elméleti megalapozottságú, igényesen megformált mű született, amely monografikus áttekintést nyújt a történeti családok érzelmi gyakorlatairól.

T. Orgona Angelika

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ariès, Philippe 1987: *Gyermek, család, halál*. Budapest.
- Austin, John L. 1990: *Tetten ért szavak*. Budapest.
- Barclay, Katie 2017: Performance and Performativity. In: Broomhall, Susan (ed.): *Early Modern Emotions. An Introduction*. London–New York, 3–6.
- Bozsoki Petra 2018: Egy női karrier elbeszélésének nehézségei. Kánya Emília emlékiratairól. *Verso* (1.) 1. 25–50.
- Braunhühl, Caroline 2012: Theorizing emotions with Judith Butler: within and beyond the courtroom. *Rethinking History* (16.) 2. 221–240.
- Géra Eleonóra 2019: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. Budapest.

- Gyáni Gábor – Séllei Nóra (szerk.) 2006: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Debrecen.
- Gyimesi Emese 2019: *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában*. Budapest.
- Fábri Anna (szerk.) 1999: *A nő és hivatása: szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*. Budapest.
- Kéri Katalin 2015: *Női élet, leánynevelés az újkorban. Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Lynch, Andrew 2017: Emotional community. In: Broomhall, Susan (ed.): *Early Modern Emotions. An Introduction*. London–New York, 14–17.
- Mérai, Dóra 2017: *Memory from the Past, Display for the Future. Early Modern Funeral Monuments from the Transylvanian Principality*. (PhD-disszertáció.) Közép-európai Egyetem, Budapest.
- Sheer, Monique 2012: Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieusian approach to understanding emotion. *History and Theory* (51.) 2. 193–220.
- Wohlleben, Peter 2016: *Az állatok érzelmi élete. Szeretet, gyász, együttérzés – egy rejtett világ csodái*. Budapest.

Petrás Éva: Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei.

ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2019. 308 oldal.

Megragadható-e, rögzíthető-e a személy, az egyéniség történelmi dimenzióban? Az elbeszéléssel, az elbeszélhetőséggel kapcsolatos módszertani és műfaji dilemmák, az elméletalkotás és az írói praxis kihívásai végső soron egyetlen egyszerű kérdésben foglalhatók össze: mit adhat vissza az élet sokféleségéből egyetlen „rajz”?¹

Nagy Töhötöm a 20. századi magyar egyháztörténet egyik leginkább vitatott, kétségtelenül ellentmondásos, legendákkal övezett titokzatos személyisége. Fordulatos élete többször is mintha a *Stunde Null*-ról indult volna, az életút egyes periódusainak térbeli és hivatásrendi paraméterei olyannyira eltérőek, hogy inkább külön életekre osztják, mintsem szakaszolják a pályát. Petrás Éva történetét olvasva olykor az a benyomásunk, mintha főszereplője maga sugallná a róla szóló majdani életrajzi reprezentáció címét: *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei*. Sőt, mintha a cím sugalmazásán túl a narratíva meghatározásában direkt módon is aktori szerepre tartana igényt. Az 1920-as évektől kezdve ugyanis naplókban, feljegyzésekben, levelekben és egyéb írásokban rögzítette életének eseményeit, és hozta létre gondos munkával saját személyi archívumát (olykor nyilvánvalóan az imázsépítés szándékával), miközben a faktumot több ízben már ő maga a fiktum irányába mozdította el. Az általa kidolgozott életrajzi alakzat megismertetését pedig később igen meggyőzően és sokoldalúan propagálta könyvekben, előadásokban, tv-műsorokban stb. Az emlékezet alakítását is megcélzó igény nem meglepő, nem is hamis, hanem logikusan következik a szerepfelfogásból: „Én nagyobbra születtem! A ragyogó, ideális, igazi életre. [...] Ha már most valamely tettemet motiválni kell, első motívumom ez legyen: »ad astra«!” (13).² Ez az anyai álmokkal is támogatott kezdeti ambíció, melyet idővel valóban globális dimenzióban vélt érvényesíteni, sikerei és kudarcai vezérfonalaként kíséri végig Nagy Töhötöm életét, köti össze és haladja túl „életeit”.

Az 1908-ban Erdélyben, a Torontál megyei Bozitópusztán született Nagy Töhötöm Kerkai Jenő szerzetestársával együtt a szociális indíttatású Katolikus Legényegyletek Országos Testülete (KALOT) szervezőjeként és irányítójaként vált ismertté. A két jezsuita vezetésével a szervezet az 1930-as évek végére az ország történetének legnagyobb, politikai tényezőként is számottevő parasztmozgalma lett. A KALOT átmentése érdekében 1944-ben Nagy Töhötöm a frontvo-

¹ A történelmi életrajz módszertani kérdéseiről lásd legutóbb: Vonyó József (szerk.) 2017: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Magyar Történelmi Társulat–Kronosz–ÁBTL, Pécs–Budapest. Kérdésünk szempontjából a kötetben lásd különösen Kövér György: *Az élet sokfélesége, a rajz egysége?* című tanulmányát.

² OSZK Kt. 216. f. 7. ö. e. Nagy Töhötöm: *Motívumok*. Szeged, 1929. január 6. Írásában Nagy jezsuita rendbe lépésének 107 indokát sorolja fel, köztük ezeket. (Sic itur) ad astra = „(Így jutsz fel) a csillagokig!” (Vergilius: Aeneis).

nalon átszökve tárgyalásokat kezdeményezett a szovjetekkel, majd 1945–46-ban többször is, ezúttal határokon átszökve vitt és hozott híreket Róma és Magyarország, a Vatikán és a magyar katolikus egyház számára, XII. Pius pápa megbízásából pedig titkos, puhatolózó tárgyalásokat folytatott a Szentszék és a szovjetek közötti kapcsolat esetleges rendezéséről. Mindeközben a „modus vivendi” – túlélni, ahogy lehet, az elvek sérelme nélkül együttműködni az életben maradásért – elvét követve szembekerült azzal a Mindszenty Józseffel, akinek érseki kinevezését a megszállt területekről elsőként Rómába érkező hírvivő szerepében egyébként többek közt ő javasolta a Szentszéknek. Ez a konfliktus Nagy Töhötöm egyházi pályájának végét jelentette, Mindszenty ugyanis ragaszkodott hozzá, hogy a szerzetes ne működhessen tovább Magyarországon. Elöljárói ezért Uruguayba helyezték, ahol egy újabb szociális mozgalmat akart indítani, de rövidesen itt is szembekerült a helyi előljárókkal, ezért 1948-ban pápai engedéllyel kilépett a rendből. Ez a történet többé-kevésbé eddig is ismert volt a téma iránt érdeklődők körében, köszönhetően annak, hogy Nagy 1963-ban Buenos Airesben spanyol, majd 1965-ben magyar nyelven is megjelent *Jezsuiták és szabadkőművesek* című könyvében beszámolt róla. A rend elhagyását követően ugyanis megházasodott, majd 1952-ben felvételét kérte az argentinai szabadkőművesek közé, ahol szintén jelentős karriert futott be. A könyv megírásával az volt a célja, hogy összebékítse a Társaságot, illetve az egyházat és a szabadkőműveséget. Munkáját megküldte VI. Pál pápának, és abban reménykedett, hogy a II. vatikáni zsinat tárgyalni fogja az ügyet. Arról már csak kevesen tudtak, hogy 1966-ban a magyar állambiztonsági szervekkel kezdett együttműködni, amelyek családjával együtt hazatelepítették. 1966-tól 1979-ig az állambiztonság ügynökéként tevékenykedett, a szervek elsősorban Mindszenty lejárására és a Vatikán dezinformálására használták ki hazai és nemzetközi ismertségét. Mindeközben az állambiztonságtól kapott Pustaszeri úti lakásában titkos szabadkőműves összejöveteleknek vált a házigazdájává.

Ki volt tehát Nagy Töhötöm? Jezsuita vagy szabadkőműves? Esetleg a „Kőműves”, majd a „Franz Kirchenbauer” fedőnevű ügynök? „Higanyember”? Vagy talán az őt Dél-Amerikából ismerő Jálícs Ferenc jezsuita summázata szerinti „katolikus inkulturációjú szociális forradalmár” (20)?³ Hogyan juthatunk el e kérdés megválaszolásához? Elegendő következetesen végigkísérni és „leírni” az életút eseményeit, feltárni és deskriptív módon egymás mellé illeszteni a homályos részleteket? Petrás Éva *látszólag* ezt az utat választja, valójában azonban más irányból közelít a problémához. „E kötetben nem arra teszünk kísérletet, hogy ezeket a kérdéseket megválaszoljuk [ti. hogy ki volt Nagy Töhötöm – B. G.], hanem arra, hogy elkalauzoljuk az olvasót azon az úton, amelyen maga válaszolhatja meg azokat” (9). És a szerző valóban nem kíván állást foglalni. Sokkal inkább az a rejtély inspirálja, amit az egykor szintén KALOT-os rendtárs,

³ Nagy életének vezérszámát ekként írja le Petrás Évának adott interjújában Jálícs Ferenc SJ, aki Nagy Töhötömmel az 1960-as években Argentínában ismerkedett meg.

majd később az ügynöklétben is tettestárs, Takáts Ágoston fogalmazott meg Nagy Töhötömről: „Az ő sorsa számomra érthetetlen és félelmetes labirintus” (14).⁴ Ahhoz, hogy képet alkothassunk Nagy Töhötömről, végig kell járnunk azt a labirintust, amit ő maga is végigjárt.

Ez a kutatói és írói (!) attitűd teszi lehetővé a szerző számára, hogy megközelítése mindvégig történeti maradjon. Nagy Töhötöm történetéhez az életút során tetten érhető kapcsolatok és praxisok felől közelít, és ezek mentén tárja fel azokat a körülményeket, melyek befolyásolták, döntésre, választásra kényszerítették. Ebből a nézőpontból a kontextus nem háttér, nem díszlet, hanem a főszereplő „énjének” felépítésében, formálásában hol közvetlen, hol rejtett formában, de konstitutív szerepet játszó tényező. Mindehhez a K. Horváth Zsolt által *életrajzi térnek* nevezett mező minuciózus feltárására volt szükség, mely sok más mellett a Nagy Töhötöm narratívájába integrálhatatlan „önidegen elemeket” is e mező szerves részének tekinti.⁵ Főszabályszerűen tehát a szerző e saját narratíva mögöttesére kérdez rá. Mi volt, mi lehetett Nagy Töhötöm szándéka az általa különféle időpontokban és élethelyzetekben keletkeztetett szövegekkel? Ezt elsősorban az elhallgatások-csúsztatások azonosításával éri tetten: A National Archives and Records Administration archívumától a Nógrád Megyei Levéltárig kutakodva, magánhagyatékokat felhasználva és interjúkat készítve nagy biztonsággal azonosítja az utólagos értelemadási kísérleteket, figyelemmel az élettörténet és az életmű hatástörténetének összefüggéseire, miközben újabb és újabb kapcsolatokat, a konfliktusokban szerepet játszó tényezőket tár fel. Ezekre Petrás éppen azért bukkan rá, mert az életrajzi tér labirintusában a cselekvő ember szemzőgéből érzékelteti és láttatja a múltat. Így például további, önálló kutatási irányt jelölhet a Teleki Pál által szervezett Nemzetpolitikai Szolgálat részére 1941-ben, elsősorban Erdélyben végzett tevékenység. Ilyen lehet a szárszói találkozón való részvétel is, és az az 1943-as szerep, mely újabb ismereteink szerint már a háború utáni helyzetre való felkészülés jegyében szervezett győri titkos megbeszéléssel kapcsolatos, illetve az itt létrehozott Katolikus Szociális Népmozgalom szervezésében folytatott tevékenysége. Filmre kívánczik a Malinovszkij marsallal, a 2. ukrán front parancsnokával egy Tiszaföldvár és Jászapáti közti tanyán való találkozó 1944 decemberében, vagy a kedélyes vacsora 1946 januárjában, szintén Malinovszkij főhadiszállásán Illés Bélával, Guszev kapitány kitalálójával. Nagy 1945 januárja és 1946 márciusa között ötször fordult meg megdöbbenő leleményességgel – folyókon átúszva, sártengerben motorozva, mozgó vonatról leugorva, menekülve, embercsempészekkel kokettálva vagy éppen az amerikai titkosszolgálat szervezésében közlekedve – Róma és Budapest között, a Vatikán, a római jezsuita rendi központ, az NKVD és a Vörös Hadsereg magas rangú budapesti képviselői, a prímási palota, a Debrecenben majd Budapesten

⁴ Takáts Ágoston 2008: „Futok a kitűzött cél felé...” Emlékezés Nagy Töhötömrre. <http://mek.oszk.hu/10500/10537/> – utolsó letöltés: 2020. április 18.

⁵ K. Horváth Zsolt 2011: Az életrajzi térről. Szempontok a biográfiai módszer és a szinoptikus szemlélet történeti alkalmazásához. *Korall* (12.) 44. 154–176.

székelő kormányzervek és az OSS, a CIA elődszervezete információs és dezinformációs mátrixában. „Isten ügyének futárja vagyok” – rögzítette naplójában saját szerepét, amely azonban nem korlátozódott pusztán a futárszolgálatra (82). A szovjetek, a Vatikán és az OSS is – kihasználva a Nagy Töhötöm karakterében rejlő lehetőséget – az általa írt terjedelmes ismertetőkből, diagnózisokból és prognózisokból értesült először a magyarországi egyház helyzetéről, az összes magyarországi pártról, mögöttes mozgalmairól, az egyházi és világi egyesületek tevékenységéről. Az információk kétségtelenül növelték személye – „több mint levélátadó” – jelentőségét (82). Ennek az időszaknak a hat nyelven keletkezett tízezer oldalnyi kusza dokumentációját a szerző regényes narratívába építve, Le Carré kémregényeit idézve illeszti össze, miközben továbbra is következetesen tartja magát az értekező próza műfajához. Ebben az időszakban Nagy Töhötöm valóban úgy érezhette, hogy „jezsuita életének lényegét gyakorolja, amikor Öszentségének és az Egyháznak feltétel nélküli szolgája lehet”. Az „ad astra” motívuma a személyes szituációval konvergált. Ezért is lehetett Nagy számára a szubjektum észlelésén túlmutató jelentősége annak, hogy Mindszenty e szerepében elvágta őt. (Az aszimmetrikus erőviszonyok miatt félrevezető volna konfliktusról beszélni esetükben.) Nagy Kerkainak írt beszámolója szerint 1946. november 6-án Borbély István tartományfőnök Rómában közölte vele:

„A Prímás följelentett a pápánál. A vád az volt ellenem, hogy egy levélben azt állítottam, hogy Öszentsége nem a Prímás mögött áll, hanem a *modus vivendi* taktikáját helyesli, és ez a megállapítás rajtam keresztül elterjedőben van Magyarországon. Ezek után én tovább otthon nem működhetem, mert a Társaság nem állhat ellenében a Prímással. [...] Lefejeztek és a fejemet elküldték a Hercegprímás úrnak engesztelésül” (139).⁶

E sorseseemény az élettörténetben óhatatlanul újratervezést generált. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Nagy 1944 és 1946 között nem pusztán képességeinek köszönhetően vált az eseményeket alakítani képes akcióhőssé. A struktúra, a működési sémák ismerete, az alakításhoz szükséges státusz és kapcsolatrendszer tette bukásával együtt is fontos szereplővé. Ezt a státuszt pedig a Jézus Társaságának köszönhette. A rendből való távozását követően megérezhette, hogy struktúra nélkül, outsiderként nem lehet hatása az eseményekre. Ezért tudatosan vagy tudattalanul új közösséget keresett. Ezzel olyan koordinátarendszerekbe lépett, ahol, bár a kapcsolatok továbbra is rendelkezésre álltak, és többé-kevésbé a sémák működését is elsajátította, hiányzott azonban a valódi cselekvéshez szükséges korábbi státusz. Konspirációra hajlamos énjének a rendi habitus sem szabott többé keretet, ez pedig egyre növekvő szerepvárat okozott. Írásaiban ettől kezdve az önkritika, az önreflexió szinte teljes hiányát érzékeljük.

⁶ OSZK Kt. 216. f. 236. ó. e. 4. levél. Nagy Töhötöm levele Kerkai Jenőhöz. Róma, 1946. november 27.

A szabadkőműves periódus 1952 és 1964 között ebből a szempontból nyugalmi, átmeneti időszak. Nagy, aki szenvedélyes fotós volt, többek közt Buenos Aires nyomortelepeit fényképezte végig ekkor, majd az ott látott körülmények hatására – immár nem egyházi keretek között – egy újabb szociális mozgalom szervezésébe kezdett, 1963-ban pedig naplói és feljegyzései alapján, páholya pénzügyi támogatásával megírta a *Jezsuiták és szabadkőműveseket*. Mivel az opus első részének színtere Magyarország, tartalmi súlypontja pedig az 1944–1946 közötti események leírása, kötetével Nagy bejelentkezett a Buenos Aires-i magyar követségben. A kapcsolat felvételével egy még aktuálisabb téma, még nagyobb kihívás és még nagyobb lehetőség felé kereste az utat: a kereszténység és a kommunizmus viszonyának elemzése és rendezése, egy újabb modus vivendi kimunkálása felé. A látogatásról értesülő magyar hírszerzés azonnal ráértett a kivételes lehetőségre. Nagy könyvével mint a Magyar Népköztársaság érdekeit szolgáló kiadvánnyal számoltak, amely a Mindszenty-kérdésben alkalmas a nyugati nyilvánosság befolyásolására. Nagy munkája kapóra jött, hiszen a bíboros 1971-es eltávolításáig Mindszenty helyzete maradt az egyetlen igazán kényes kérdés a szentszéki–magyar kapcsolatokban, és a Vatikánra való fenekedés is épp ezekben az években lett a magyar hírszerzés sikerágazata. A magyar állambiztonság 1967-ben konkrétan azt a feladatot kapta, hogy kísérelje meg a beépülést az összes kongregációba, az államtitkárságba, valamint a szerzetesrendek, legfőképpen a Pedro Arrupe vezette jezsuiták közé. Nagy „modus vivendi újratöltve” közvetítői szerepfelfogását – merthogy a követségi látogatást követően csakhamar hazautaztatása és elképzeléseinek „támogatása” is szóba került – az állambiztonság egy „információs és dezinformációs csatorna megnyílásaként” értelmezte (195–217).

Ezen a ponton a téma finom, a jellemregény jegyeit viselő megjelenítést eredményez, anélkül, hogy a szerző pszichohistóriára váltana, esetleg lélekbúvárkodásra ragadtatná magát. A történeti összefüggések markánsan rajzolják ki a személyes döntéseket meghatározó motívumot: „Nagy 1966 után már nem Mindszenty, hanem Mindszenty-ellenessége áldozata lesz” (208). Az állambiztonság részéről a Naggyal való kapcsolatot figyelemre méltó intellektuális színvonalon egyengető Bárdos Gusztáv főhadnagy jéghideg redukcionizmusát idézve:

„Dr. Nagy Töhötöm igen nagy műveltségű és nagy ambícióktól fűtött, becsvágyó ember. A jezsuita rendben nagy karriert futott be, amelyet Mindszentyvel való összeütközése kettétört. Úgy látom, hogy jelenlegi magatartásának, hozzánk való közeledésének legfőbb mozgatórugója az egzisztenciális törés miatt Mindszentyvel szemben kialakult gyűlölete és az a vágya, hogy valamilyen módon fontos személyiség maradjon. [...] Megfelelő irányítással mindezek a személyi tulajdonságai javunkra kamatoztathatók” (175–176).

Azaz Mindszenty, anélkül hogy ezt bármikor érzékelt volna, Nagy életének egyik kulcsszereplőjévé, a hozzá való viszony pedig cselekedeteinek és gondolkodásának egyik meghatározó mozgatórugójává vált. Az énfikción –

a szociálforradalmár imázsán – túl létrejött egy strukturális fikció: Nagy nézete szerint a történelem ítéletet mondott Mindszenty felett, s így őt igazolta. Ennek demonstrálására az államvédelem számos lehetőséget kínált számára kül- és bel-földön egyaránt, és igen hasznosnak ítélte szolgálatait „az egyházi reakció elleni harcban és a differenciált, hatásos és szakszerű ateista propagandatevékenységben” (191). Mindeközben Nagy meggyőződéssel vallotta, hogy „azért települt haza, hogy szellemileg kibontakozhasson és szolgálhassa Magyarország és az egyház ügyét” (195). Innen már nincs messze a világegyház felrázására irányuló, a tapasztalt titkosszolgákat is megdöbbsentő és ezért nem is engedélyezett grandiózus javaslat, egy VI. Pál pápa nevében kiadott szociális álciklikára épülő globális fake news akció. Az ötlet születésének hátterében Kerkai Jenő 1970-ben bekövetkezett halála sejlik fel. Nagy életében Kerkai tekinthető Mindszenty *pendant*-jának, aki az emigrációban is támasza-támpontja maradt, már amikor éppen nem börtönben ült. Ő volt az, aki – úgy-ahogy – Nagy hazatérése után is igyekezett testvérként szeretett egykori rendtársa szárnyalását a valósághoz rögzíteni. (Kerkai minden jel szerint nem gondolta, hogy Nagy az állambiztonság ügynöke, noha Kollár Ferenc tartományfőnök valószínűsítette ezt, és a vele való kapcsolatban tartózkodásra intette a rendtársakat.) Halálával Nagy – saját feljegyzései szerint is – légtüres térbe került, melyből jezsuita neveltetése emlékeiből építkezve „akarati elhatározáson” e gigantikus vállalkozással próbált kijutni (221). Aktivitása élete alkonyán sem csökkent. Feleségével a budapesti dél-amerikai kolónia oszlopos tagjaivá váltak, a hírszerzés ezen a vonalon is épített rá. Lakásán gyűlt össze a budapesti szabadkőműves underground. Róluk nem kerültek elő jelentései. Lánya Rómába költözött, látogatásai Nagy számára római megbízatásai fedéséül is szolgáltak. A *Századunk* sorozat számára Radványi Dezső és Mátray Mihály 1979 januárjában leforgatta vele az *Egy jezsuita vallomásai egy hercegprímásról* című filmet. A tervezett kétrészes film második részét azonban már nem tudták fölvenni, mert 1979. február 21-én Nagy Töhötöm szívelégtelenségben váratlanul elhunyt. A jezsuita tartományfőnök nem engedélyezte számára az egyházi temetést, búcsúztatását a Farkasréti temetőben egy egyházmegyés pap végezte. De Nagy Töhötömnek még temetésből is több jutott egynél. Hamvait Argentínába visszatelepülő felesége Buenos Airesbe szállíttatta, majd évekkel később egy szabadkőművesek által fenntartott árvaház udvarán egy akácfa körül szétszóratta.

Ki volt tehát Nagy Töhötöm? A recenzensnek nem volna illő válaszolni a kérdésre, minden olvasó válaszolja ezt meg maga. Petrás Éva kötete biztos kalauz a labirintusban.

Halász Gábor, a harmincas évek kitűnő esszéistája kritikusi életműve kezdetén az „egyéni módszer” elsikkasztását fájlalva még az arcképfestés, a portré mellett tette le a voksát. Tíz évvel később már az arcnál, a léleknél jobban izgatta a környezet, a háttér: „kevésbé a nagy szimbolikus tett, mint az apró jellemző tények, kevésbé a belső dráma, mint a külső helyzet, kevésbé az egyén önmagában, mint viszonyában azzal a bonyolult szövevényvel, aminek a neve: társa-

dalom”. Nem feledkezve meg az egyéniségről, „csak az ne legyen kiszolgáltatva a pszichologizálásnak, az idegek drámája ne vonja el minden figyelmünket. Hanem keressük meg szerepét az eszmék forrongásában, a gondolatban, amely foglyul ejti, az árnyalatban, mellyel az eszmét módosítja. Állítsuk be a társadalmi erők keresztezésébe, ahol a valóságban is elhelyeződik; szellemi szervezetében mutassuk meg a rázúduló energiák hatását”.⁷

Az elbeszélő hang megtalálása Petrás Éva Nagy Töhötömről írt munkájában nem pusztán készség kérdése, hanem módszertani jelentőségű tényező. Ebben az esetben az élet sokféleségét maga az elbeszélés foglalja egységbe, a megjelenítés, a szöveg megformáltsága és felépítése egyértelműen a minőség és a megértés indikátora. Az olvasónak tett szerzői ígéret maradéktalanul teljesül: az élettörténet szövedékét a „társadalom bonyolult szövevényével” mintázza meg, úgy, hogy közben ez a szövedék maga is történelemmé válik.

Bánkuti Gábor

---

⁷ Halász Gábor *Portré és tabló* című írását idézi Kövér György 2000: Biográfia és történetírás. *Aetas* (15.) 3. 150.

Mátay Mónika (szerk.): Kőszegi történetek.

(Beszélő városok sorozat.) Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg, 2019. 259 old.

Epizódok, fejezetek, történetek egy város, Kőszeg életéből, előre- és visszagugorva különböző korokba, a 17. századi katolikus templomfoglalás és egy 2019-es érettségi találkozó között. Vajon megszületik-e bármiféle város-történeti többlet, ha az elmaradhatatlan Ottlik Géza, Kristóf Ágotán és iskola-portrékon felül egymás után kapunk tudósításokat itteni császári és főhercegi vizitekről, bálházi Liszt-koncertről, Kodály-látogatásról, a később hírnevet szerzett fiatal író grafológus-lélekgyógyász szélhámoskalandjáról, a városba házasodó angol kémnőről, s az első színházi rendezőnőről, aki német ügynökként bukott le? Ha megtudjuk, hogyan lett az utolsó Habsburg király szárnysegédje nagy adófizető és a helyi tűzoltóság hőse, miképp váltak félrelépések és megcsalások a helyi politikai küzdelmek részévé, hogyan került a napóleoni háborúk legkeményebb fejű magyar huszárijának híres koponyája a bécsi anatómiai múzeumba? Ha sorra megismerkedünk a napló- és helytörténet-író apátplébánossal, a tenisz- és tarokk-őrült, naplóíró latintanárral, a genetika juhtenyésztő atyjával, a hazai síkultúra ornitológus prófétájával, az első magyar származású zsidóval, aki nemességet és osztrák lovagi címet kapott érdemeiért, vagy a Morvaországból áttelepült kántorral, akiből templomi kórusvezető, énektanár és hazafi vált? S hozzátesznek-e mindehhez bármit a fellillanó, rövid életképek: a templomi kórus kottatárába 1942-ben bekerült, szögletes vaddisznót ábrázoló gyermek-

rajz históriája; az eset, amikor a Rákosi-portré megcsúfolásának gyanújába egy padban felejtett biciklipumpa keveri a később akadémikussá lett kisdíakot; vagy az időközben Amerikába emigrált szemészprofesszor fiának kevés reménnyel kecsegtető küzdelme, hogy haláltáborba hurcolt rabbi nagyapjának legalább a megmaradt könyveit sikerüljön megmenteni? S ahogy az embereknek, az épületeknek, a tárgyakkal, de még a határnak és a Gyöngyös-patak vizének is saját szerepe és története van, a Jézus Szíve-templomtól a Szentháromság-szobron és az árvaházon át a harangokig.

Egy idő után azt vesszük észre, hogy nevek, helyek, épületek ismétlődnek és keresztezik egymást. Rendre felbukkan a Jurisics tér valamelyik háza, a verbita Misszióház, egy-egy Chernel fiú, „Tapi bácsi”, a legendás tanár, vagy Székely László atya. Igen, az aprócska részletekből elkezd kirajzolódni valami különleges, varázslatos egész – amit inkább csak érezni lehet, de megragadni elég nehéz. Szinte életre kel Richard Rodger szép megfogalmazása, aki szerint „a város [...] kaleidoszkópszerű és sűrített emlékezet, amely épületeivel, tereivel, színeivel és szerkezetével mintegy összegzi a városlakók megélt tapasztalatait. [...] Ezek] értékeket szimbolizálnak, hagyományokat visznek tovább, jelentést hordoznak.”¹

¹ Rodger szavait Bácskai Vera várostörténet-írással foglalkozó előadásának interneten elérhető szövegéből idéztük: Bácskai Vera 2010: *A magyar várostörténet-írás a 21.*

S hogy miként segíthetnek e (város-politikai és -fejlesztési szempontból is lényeges) jelentések megfejtésében a várostörténeteszek? Induljunk el lát-szatra nagyon távolról!

Kezdetben voltak a *városkrónikák*, amelyek szorgos aprólékossággal számoltak be arról, hogy milyen jeles, megörökítésre érdemes, bizarr és lényegtelen események történtek egy adott időszakban. Aztán a 19. század végétől megjelentek a *városbiográfák*, amelyek az öntudatosodó városi polgárok számára és az ő igényeiket kielégítve mesélték el egy-egy város történetét, annak alapításától a kötet megírásának az évéig, tipikusan a helyi értelmiség valamelyik írástudó és vállalkozó kedvű képviselőjének a tollából. Aztán a helytörténetíró iskolaigazgatókat, tanárokat, plébánosokat, jogászokat felváltották a levéltárosok és a szaktörténeteszek, akik terjedelmes, olykor többkötetes *városmonográfiákban* foglalták össze a város fejlődését, külön fejezetekben tárgyalva a természetföldrajzi, őstörténeti, településszerkezeti-építészeti, gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális vonatkozásokat.²

Eközben (éppen a városkrónikák és a városbiográfák világával szemben) megszületett a *várostörténet-írás* is,

a történetész-céh izgalmas és „saját jogú” vállalkozása arra, hogy a város mint általában vett történeti tárgy, az urbanitáshoz kötődő jelenségek, egy-egy várostörténeti korszak vagy probléma szaktudományosan megragadható és feldolgozható legyen. A várostörténet-írás története (mert már az is van neki) az időben előre haladva egyre összetettebbé, sokszínűbbé váló kutatói érdeklődésről és programokról mesél. A történeteszek viszonylag hamar eljutottak oda, hogy a városokat immár nem önálló létezőnek, hanem egyre átfogóbb környezetekre értelmezett városhálózatok részének tekintik.

A különböző várostörténeti megközelítések felolvadtak egy egyetemes és összehasonlító várostörténeti irányzatban, amelyre válaszul más társadalomtudományok fordulataihoz kapcsolódva félszáz éve megfogalmazódott az *új várostörténet* (new urban history) programja is. Ez a korábbi időszakhoz képest három irányban bővítette a kutatásokat: utat nyitott a szociológiai megközelítésmódnak, az elemzésekbe bevonta a kvantifikálható forrásokat, és elvárta a közelítést a mindennapi élethez, az átlagemberek életviszonyainak nagyobb felbontású ábrázolásához. A városok mikrotörténelméhez.³

század elején. Elhangzott 2010. szeptember 23-án a 17. Szabolcs-Szatmár-Beregi Nemzetközi Levéltári Napokon Nyíregyházán, 4 (http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/Bacskai_Vera0802i.pdf – utolsó letöltés: 2020. február 16.

² E három szakasz részletesebb áttekintését megtalálhatjuk például Bácskai Vera kiváló szakkönyvében (Bácskai Vera 2002: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris, Budapest).

³ Minderre lásd például Gyáni Gábor tanulmányát (Gyáni Gábor 1978: A várostörténetírás új irányzatai. A New Urban History. *Történelmi Szemle* [21.] 3–4. 588–600), az általa szerkesztett tanulmánykötetet (uő [szerk.] 1995: *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai Kiadó, Debrecen), valamint „A városbiográfia és a mikrotörténet” című tanulmányát (In: Vonyó József [szerk.] 2003: *Várostörténet, helytörténet*. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 19–28).

Az új várostörténet új témák egész sorát hívta életre, az egészségügytől a gyermekkoron, a közlekedésen, valamint a nők helyzetén át egészen az infrastruktúra (gáz, víz, villany, telefon) és a városi intézmények fejlesztésének különböző korszakaiig. Ha egy téma hirtelen felértékelődött a világ történetírásában, akkor azt azonnal követte annak városi alakváltozata is: így kerültek előtérbe a városi kertek, a különböző városok alkalmazkodási megoldásai a szélsőséges klímaviszonyokhoz, a városi hálózatok vagy éppen a városi információ-építészet kezdetei. S miközben emiatt egyre több lett az izgalmas résztéma, és egyre specializáltabbá váltak a kutatók, az eredmények értelemszerűen egyre kevésbé szóltak a saját városuk története iránt érdeklődő laikus olvasókhoz, hiszen a tanulmányokat és a könyveket a szerzők javarészt szűk szakmai közösségeik számára írták.

Mindebből azonban nem sokat lehetett érezni magukban a városokban, mert a történeti szakirodalom termelésének irányaitól függetlenül számos izgalmas fejlemény életben tartotta az érdeklődést a helyi múlt iránt. A középiskolai történelemoktatásban sok helyütt fejlődött modullá, tantervi anyaggá a saját település története, olykor családtörténeti stúdiumokkal párosulva. Az internetnek köszönhetően pedig számtalan digitális dokumentum, régi fénykép, képeslap, napló és visszaemlékezés vált elérhetővé és nyilvánossá, és ezek köré egyre-másra szerveződtek olyan *emlékezetközösségek*, amelyeknek tagjait utcák, terek, hidak, boltok, éttermek, lakóépületek, sportpályák, sportklubok, közlekedési

eszközök, kilátók, szobrok, víztornyok, magtárak, malmok és malomtavak, műhelyek és mesterségek, vásárok és ünnepek, határjárások, szokások, kertek, kapudíszek, üvegablakok vagy éppen legendás városlakók iránti érdeklődésük kötötte, illetve köti máig össze. Személyükben érintett polgárok közös erővel törekszenek arra, hogy településük múltjának egy-egy darbjáról gyarapodjanak az ismeretek, megőrződjenek az épületek, a tárgyak és a dokumentumok, és magas szintű feldolgozásig jutva maradjon ébren irántuk a figyelem. A szaktörténészek is tudják már, hogy nem bújhatnak el a levéltárba: szövetséget kell kötniük az emlékek eleven hordozóival (illetve a helytörténet lelkes, amatőr kutatóival), akik önkéntesként tudnak segíteni az egyszerre gyötrelmes és izgalmas rekonstrukciós küldetésekből.

S ha most innen, a lakók felől pillantunk ismét a várostörténeti hagyományra, azt látjuk, hogy az *ismeretminimumot* felhalmozó kezdetek után a második szakasz, a városbiográfiák népszerűsítéssé párolt tartalmi már az *identitás* megalapozását tudták szolgálni – miközben újabb és újabb részleteket, adatokat illesztettek a korábbiak mellé, egyre nagyobb felbontásban. Így érkezünk el a mostani, harmadik korszakhoz, amely a korábban kicsiszolt ismeretdarabkákból kiindulva immár személyessé tudja tenni a viszonyt a múlthoz. Ki-ki magához húzza, értelmezi, interpretálja a számára jelentéssel bíró historikus tárgyakat. Saját nézetei és vélekedései alapján rendel értelmet eseményekhez, horgonyoz jelentést épületekhez, ismer fel érté-

ket tárgyokban, követ együttérzően sorsokat és embereket – feloldva ezt a sok mindent az *örökségérzelmek* gyűjtőmedencéjében.

A *Kőszegi történetek* című kötet szerzői (Mátay Mónika, Söptei Imre, Trádlér Henrietta, az „irodalomfelelős” Bokányi Péter és a „zenefelelős” Mizsei Zoltán) mesterien egyensúlyoznak a két olvasóvilág között. Miközben a kőszegi polgárok is örömmel és izgalommal lapozgathatják az egyes fejezeteket, a történészek számára is otthonosak az etűdök, amelyek

egy-egy adatát ki-ki forrásként használhatja a maga kutatási témáihoz.

Az igényes kiadvány Bariska István lektorálásával, a *Beszélő Városok* sorozatot gondozó kőszegi műhely (a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete) szakmai programjának részeként jelent meg. A tájékozódást alapos név- és tárgymutató, valamint képjegyzék segíti. Már is előkészület alatt áll egy keszthelyi folytatás, s talán a jövőben más dunántúli városok is kedvet kapnak hasonló, rendhagyó helytörténeti válogatások elkészítéséhez.

Z. Karvalics László

SZERZŐINK

Bánkuti Gábor történész
(Pécsi Tudományegyetem BTK)
bankuti.gabor@pte.hu

Csatári Bence történész, újságíró
(Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala)
bence.csatari@neb.hu

Fehér Viktor PhD-hallgató
(Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola)
fehvik@gmail.com

Huhák Heléna tudományos segédmunkatárs
(BTK TTI)
huhak.helena@btk.mta.hu

Murai András filmtörténész
(Budapesti Metropolitan Egyetem)
amurai@metropolitan.hu

Németh Brigitta könyvtárostanárnő
(Szombathelyi Nagy Lajos Gimnázium)
nemeth.britta@gmail.com

Pap Péter István doktorandusz
(Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola)
peteristvanpap@gmail.com

Slachta Krisztina történész
krisztina.slachta@gmail.com

Somogyvári Lajos neveléstörténész
(Pannon Egyetem MFTK Tanárképző Központ)
somogyvari.lajos@mftk.uni-pannon.hu

Soós Viktor Attila történész
(Nemzeti Emlékezet Bizottsága)
attilaviktor.soos@neb.hu

T. Orgona Angelika történész, főmuzeológus
(Magyar Nemzeti Múzeum)
orgona.angelika@hnm.hu

Vörös Géza levéltáros
(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)
voros.geza@abtl.hu

Z. Karvalics László történész
(Szegedi Tudományegyetem BTK)
zkl@hung.u-szeged.hu

CONTENTS

SOCIETY UNDER SURVEILLANCE

Heléna Huhák	Alternative Modes of Surveillance. Party Agitation at Home and the Visits of a Council Member in Angyalföld	5
Lajos Somogyvári	The 1949 Elections through American Eyes: Diplomatic Field Reports from the Hungarian Countryside	25
Krisztina Slachta	Invisible Aggression. The Force Fields of the Invisible Presence of State Security and the System of their Concepts of Enemy – Possibilities of Interpretation and Analysis	49
Géza Vörös	Nuns in the Crosshairs of the Political Police, or What's a Wiretap Worth?	66
Viktor Attila Soós	Conspired Apartment “Wedge” in the Intelligence Service	87
András Murai – Brigitta Németh	“The System Had their Eye on Us”: Surveillance among Former Gulag Prisoners	112
Péter István Pap	Under Pressure by Force or by Choice. The Attila József Circle and the Establishment 1983–1986	128

Bence Csatári	“Hi Gábor, How Are You?” Attitudes of Agents and Subjects of Surveillance in the Kádár Era Pop Music Scene through the Lens of Present-Day Narratives	150
---------------	---	-----

PANORAMA

Viktor Fehér	Trends and Schools of Yugoslavia Memory Research Report on Papers Given at the <i>Memory Culture</i> Section of the 4th <i>Socialism on the Bench</i> International Conference, 26–28 September 2019, Pula	173
--------------	--	-----

BOOKS

School of Emotions Erdélyi Gabriella (szerk.): Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon 1500–1850.	– Angelika T. Orgona	177
Petrás Éva: Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei.	– Gábor Bánkúti	185
Mátay Mónika (szerk.): Kőszegi történetek.	– László Z. Karvalics	192
Authors		196
Contents		198
Abstracts		200

ABSTRACTS

Bence Csatóri: “Hi Gábor, How Are You?” Attitudes of Agents and Subjects of Surveillance in the Kádár Era Pop Music Scene through the Lens of Present-Day Narratives

Examining prominent figures and cult venues of the Kádár Era pop music scene, the study explores the various attitudes of the III/III department of state security in the Ministry of Interior towards their own work and the subjects of their surveillance. In addition, it also discusses the intentions of the operative corps overseeing the agents, in this case the Budapest Police Headquarters. One of the main sources is the responses of the subjects of surveillance when they discovered that they had been monitored by state security operatives in the past. Csatóri also analyses the reports filed by agents whose motivations were different. His analysis reveals the various considerations behind the cooperation between musicians and the state security operatives and assess the influence of the state security on their decisions. Finally, the study compares archival documents with the oral history interviews conducted by pop and rock musicians involved. This comparison provides an insight into the ways in which the individual musician subjectivity processed the recent past that has now become known through ministry documentation, and into the overpoliticised media hype of the recent past that created an oddly distorted image about the operation of state security.

Heléna Huhák: Alternative Modes of Surveillance: Party Agitation at Home and the Visits of a Council Member in Angyalföld

Besides their agent network, the Hungarian Workers' Party used various other channels for the surveillance of the general public. After 1948, agitation was the most frequently used method of obtaining information in the party surveillance of residential areas, which was performed by agitators (also known as community educators). Their task was the political 'education' of the general public, as well as motivating them to implement party orders and monitoring the political attitudes and opinions of the residents. At the beginning of the council system in 1950, council members were among the officials visiting people's homes more frequently, especially because their job often entailed making house calls. They were not mandated to write reports about the residents but since they had to maintain a close relationship with their constituents, they had access to private spaces and information. The present study examines these alternative channels

of surveillance through agitation reports written by community educators and the diary of a council member from Budapest's thirteenth district. Based on these sources, the study addresses a variety of questions: what aspects of the Angyalföld residents' everyday life were relevant for community party operatives and for a council member working in the same community? What image of society emerges from the agitation reports and the diary entries? How did the home setting affect the exchanges between the residents and the representatives of the party-state? What can we find out about the use of the information obtained this way?

András Murai – Brigitta Németh: “The System Had their Eye on Us”: Surveillance among Former Gulag Prisoners

The study investigates how surveillance affected the lives of former Gulag prisoners. In nearly thirty oral history interviews, children of former Gulag prisoners all noted the parent's surveillance and some related how their parents' fear of informers affected their childhood. Individuals returning from Soviet prison camps in 1953 and 1955 were treated as political prisoners and they were monitored in the Kádár Era for a long time. Both their employers and their building's caretaker were approached to provide information about them, their neighbours reported about them, and some of them were approached to cooperate with state security at their workplace. Due to their fear of surveillance they chose not to keep in touch with each other or met only in secret. This was revealed by members of the second generation, the children of the Gulag prisoners during their interviews. The story of János Rózsás is also part of this study of former Gulag prisoners and surveillance. Rózsás was the first former prisoner to publish his tragic life story, *Keserű ifjúság* (Bitter Youth) but in the early 2010s he, too, was found to have worked as an informant for a couple of years in the mid-1970s. Using survivor accounts, own interviews with the second generation, and archival sources, the present study describes how surveillance was conducted among former prisoners returning from the Soviet Union and what it meant for them in their everyday lives.

Péter István Pap: Under Pressure by Force or by Choice: The Attila József Circle and the Establishment 1983–1986

Based on an overview and interpretation of the activities of the Attila József Circle between 1983 and 1986, the study provides insight into the cultural life and opposition movement in the late Kádár Era. Since the membership of this

circle was at the intersection of various opposition groups and the establishment itself, their study reveals the political and cultural aims and intentions of the individuals involved. Placed in the wider context of the history and sociology of intellectual life, the study also aptly illustrates how the authorities were able to disintegrate, manipulate and monitor groups of dissent. Further, Pap also investigates if there was any movement between critical opposition groups and to what extent this movement was hampered either by the establishment or by the differences between the advocacy strategies that these groups subscribed to. Pap's findings nuance the cultural history of the late Kádár Era as well as the (cultural) public in the age of political transformation and the period after 1990.

Krisztina Slachta: *Invisible Aggression: The Force Fields of the Invisible Presence of State Security and the System of their Concepts of Enemy – Possibilities of Interpretation and Analysis*

The study explores research on the history of East German and Hungarian state security to find the possible conceptual frameworks of interpreting invisible aggression in communist dictatorships, and to analyze the existing theoretical and methodological paradigms and their possibilities. From the 1960s onwards, state security in the Eastern European countries of the Soviet Bloc not only progressed in the field of surveillance and interrogation techniques but using nuanced evidence and argument they developed an increasingly sophisticated definition and concept of the enemy. At the same time, the distance between the enemies of state security and the state itself grew, and the system of interests of both state and state security diverged. In the 1950s, state violence was practiced either openly or in secret (but known to all members of society), which was gradually replaced by increasingly sophisticated methods of psychological violence. State security control was no longer directed at the "enemies" of the system – real or imagined – but was widened to "cover" all of society and all walks of life: from the workplace, culture, and education to leisure, living spaces, and institutions, as well as the movement and permitted travel – of the whole population.

Lajos Somogyvári: *The 1949 Elections through American Eyes: Diplomatic Field Reports from the Hungarian Countryside*

The digitized archives of the Embassy of the United States of America in Hungary (Archives Unbound) provides interesting details about the western perceptions of the post-1945 history of Hungarian politics, society, and economy. Sev-

eral field reports written about the 1949 election have been preserved, which show what kind of information was available for the American embassy staff, and how it was selected and interpreted. The texts give an insight into the perceptions of the general public about the workings of power and politics in the country – from an American perspective. American diplomats, officials and their translators travelling along the main itineraries (Győr, Miskolc, Debrecen, Szeged, Balaton and environs) formed their narratives about the events through formal and informal exchanges. Especially interesting are the differences between the controlled official information and the spontaneous (at least seemingly so) interactions, as well as the diversity of the utterances and communication strategies among the Hungarian interview subjects.

Viktor Attila Soós: Conspired Apartment “Wedge” in the Intelligence Service

The study investigates the everyday relationship between Kádár Era society and the intelligence services through the history of a conspired apartment (so called K-apartment). The analysis addresses two main themes. On the one hand, based on archival documents, the K-apartment is studied as a clandestine space: the selection criteria and the circumstances of its acquisition, as well as the framework of its everyday operation are examined to see how it was possible to keep it from the rest of the building that the apartment was not lived in by tenants. On the other hand Soós also reconstructs the ways in which the everyday operation such as visits by various people, including high ranking ecclesiastic figures, participated in the life of the community. For five years, the apartment was used as a base of operations by the “Világosság” (Light) unit of intelligence officers working inside the State Office for Church Affairs. But the property continued to be in use for exchanging information for over a decade beyond the years of Világosság (1969–1973). The state security documents pertaining to the apartment allow an insight not only into its use as a conspired apartment but, through the analysis of the careers of the people involved in its operation, into the career prospects of intelligence officers as well.

Géza Vörös: Nuns in the Crosshairs of the Political Police, or What’s a Wiretap Worth?

Once the communist party seized power in Hungary after the Second World War, their foremost aim was to disrupt and denigrate the operation of Churches and religious life in general. In the summer of 1950, over two thousand nuns

and monks were forced to leave their church on account of 'public safety and security' concerns. Although, on 30 August 1950, the Hungarian Catholic Church and the Hungarian state did sign an agreement which formally settled their relationship, Decree Law no. 34, issued on 7 September in the same year, suspended the operating license of all but four religious orders in the country. In this way, the Society of the Heart of Jesus, Daughters of the People, an order founded by Ferenc Bíró in 1921, was also dissolved. Since the sisters were forced to continue their religious service in secret, they were actively trying to conceal their operation from the prying eyes of state security. The nuns were risking their lives to keep their vows and maintain their regula. In 1967, the military police's counter-intelligence unit designated to deal with religious affairs launched an investigation against the sisters of the Society of the Heart of Jesus, under the code name *Összetartók* (The Faithful). Using their methods of subterfuge, state security attempted to monitor their everyday activities and disrupt their communications in order to force them to relinquish their illegal operation as an order. The investigation files provide an insight into how the sisters lived at the time, how they managed to organize retreats and recruitment, and what possibilities opened for them after the government's agreement with the Vatican in the Kádár Era.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a *Korall* honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnévű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnevtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Francsics Károly 2001: *Francsics Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV: Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Pirokska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, valamintól valameddig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 9. kötete

Koltai Gábor

AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956

Koltai Gábor monográfiájában azt vizsgálja, miként épült ki, s miként működött az állampárt fegyelmi eljárásrendszere 1948 és 1956 között. Többdimenziós megközelítése révén az olvasó megismerkedhet a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei által felállított pártfegyelmi apparátussal és annak eljárásrendjével, amit a fővárosi szint bemutatása követ, a párttagság körülbelül egyharmada ugyanis Budapesten összpontosult. A részletes vizsgálat színteréül a szerző a főváros második legnagyobb taglétszámú kerületét, a Józsefvárost (VIII. kerületet) választotta, ahol a főszereplők már a lakóterületi és munkahelyi pártszervezetek voltak.

A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött VIII. kerületi pártfegyelmi ügyekből egy több mint 6000 esetet magába foglaló adatbázist épített, amely tartalmazza a fegyelmi eljárás alá vont nevét, a pártszervezet nevét, a kerületi pártbizottság által kiszabott fegyelmi büntetést és annak dátumát. Ezen adatbázisból a szerző kialakított egy 10%-os mintát, további adatokat is beemelve az elemzésbe. Ezek sokrétű statisztikai elemzése révén az egyedi pártfegyelmi ügyek részletes bemutatásával valóban sikerült emberközelbe hoznia vizsgálati témáját, és az ideológiai elvárásokat ütköztetni tudta a párttagok egyéni taktikáival, túlélési stratégiáival. Egyúttal a másik oldalt, a fegyelmi eljárások kezdeményezőit is igyekezett árnyaltan bemutatni.

Koltai Gábor e téma történeti feldolgozására elsőként vállalkozott. A monográfiában alkalmazott léptékváltásokkal kialakított egy olyan módszertant, amely példaként szolgálhat arra, miként lehet és érdemes mikrotörténeti vizsgálódást alkalmazni a pártállami rendszer vizsgálata során.

Varga Zsuzsanna

A 295 oldalas kötet bolti ára 3500 Ft.

Megrendelhető a **terjesztes@korall.org** e-mail címen vagy a **www.korall.org** honlapon, 25% kedvezménnyel (2600 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 10. kötete

Gerhard Péter

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK

Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban

Illik-e a magyar nép nyitott lelkialkatához más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kit milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztrálták, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy kire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnós fenn, mégis, ahol elérhetőek, egyéb források (mindenekelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztéma működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékoságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapozású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. 2015-ben megvédett disszertációja a most megjelenő monográfiájának alapja, amelyben Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878–1884) elemzi mélyreható alaposággal és érzékenységgel.

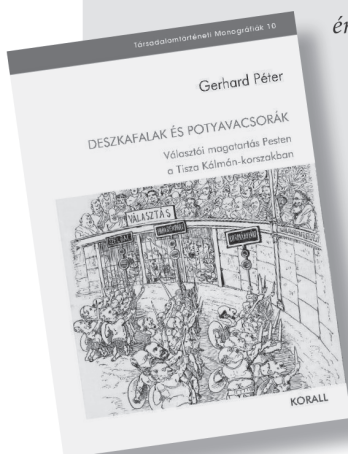
Kövér György

A 372 oldalas kötet bolti ára 3900 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2900 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Tartalom

Új irányok a bizalomkutatásban: elmélet és mérés

Blokkszerkesztők: Grünhut Zoltán és Bodor Ákos

Grünhut Zoltán	
Új irányok a bizalomkutatásban: elmélet és mérés	7
Grünhut Zoltán, Kömüves Dániel és Bodor Ákos	
A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából.....	11
Grünhut Zoltán, Bodor Ákos és Hegedüs Márk	
A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei.....	25
Grünhut Zoltán, Bodor Ákos és Pirmajer Attila	
A bizalom és az alapvető emberi értékek összefüggése	45

Love is All Around

Berger Viktor

Mediatizált szerelem

A Tinder fenomenológiája	63
--------------------------------	----

Családpolitikai diskurzusok a szocializmusban

Radnai Dániel Szabolcs

A házastársi problémák és a válás megjelenése a Nők Lapja

1979-es évfolyamában	91
----------------------------	----

Utazás a zsidó koponya körül

Bolgár Dániel

A méret a lényeg?

A zsidó koponya mérése Magyarországon (1875–1944).....	115
--	-----

Emberek és nem emberek. Az antropocén antropológia dilemmái

Mészáros Csaba

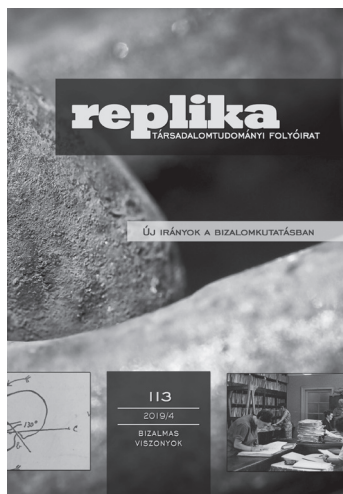
Kié az antropocén?

A globális klímaváltozás antropológiai szemlélete.....	145
--	-----

Recenzió

Szelényi Iván

Scheiring Gábor: Egy demokrácia halála.....	167
---	-----

MÚLTUNK 2020/1

Kedvezményes áron kapható: www.napvilagkiado.eu

TARTALOM

HÁBORÚS PROPAGANDA

Fóris Ákos: Az 1941-es NKVD-tömeggyilkosságok magyarországi recepciója

Pihurik Judit: „Agitgránátok” – antifasiszta propaganda a szovjet hadifogolytáborokban

Fülöp Márton: Vicclapok és karikatúrák a második világháborús propaganda szolgálatában Németországban és Magyarországon (1939–1944)

Joó András: Szervezetek, háborús célok, memorandumok: A brit politikai hadviselés Magyarországra és Románia irányában 1942–1944
A cikk a folyóirat honlapján (www.multunk.hu) olvasható.

TANULMÁNYOK

Pritz Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Áchim András és Féja Géza

Umbrai Laura: A budapesti közkonyhák története az 1920-as években, avagy hogyan lesz fogékonytá „az államnak bizonyos szociális közzükségletek ellátására”

Trádlér Henrietta: Cseléd a családban. A cseléd-gazda kapcsolat értelmezése Csinszka és Vonyica történetén keresztül

Marelyin Kiss József–Toldi Lóránt: Forgószínpad. I. Romhányi László és a nemzeti-keresztény radikális jobboldal szerveződése (1987-1990)

SZEMLE

Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság görbe tükre

(*CSUNDERLIK Péter: A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 365 p.*)

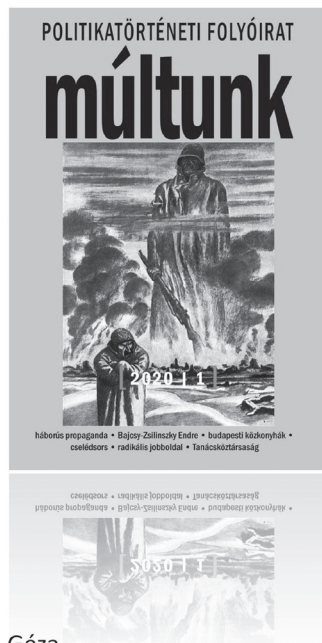
Harlov-Csortán Melinda: Kutatott és tapasztalt: Magyarország 1945 után

(*Árpád VON KLIMÓ: Hungary since 1945. Routledge, Abingdon & New York, 2018. 222 p.*)

A Múltunk politikatörténeti folyóirat fő profilja a modern kori magyar és egyetemes történelem, egyúttal nyitott társadalom-, irodalom- és esztétörténeti jellegű íráskor irányában is.

A negyedévente megjelenő lap rendszeresen tematikus számokkal jelentkezik, ám emellett külön tanulmányokat is közöl és bemutatja, bírálja a hazai és nemzetközi történettudomány friss eredményeit. Célja, hogy új kutatási eredmények gyors közreadásával segítse a történelem oktatását, a történettudomány szakmai követelményeinek eleget téve árnyaltan, hitelesen mutassa be Magyarországot és Európa történelmét, valamint fórumot teremtsen a tudományos vitáknak a szakmát foglalkoztató kérdésekben.

<http://www.multunk.hu> * <https://www.facebook.com/multunk/>

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Intézményi és kulturális transzferek a 20. századi Magyarországon

BÓDY ZSOMBOR

A magyar szociálpolitika nemzetközi
beágyazottsága: tudástranszfer és
eredményei Magyarországon 1945 előtt

ROMSICS GERGELY

Reform a keresztény nacionalizmus
jegyében: egy neokatolikus kísérlet
transznacionális vonatkozásai

KELLER MÁRKUS

A családi ház a magyar lakáspolitikában
a második világháború után: transzfer,
átvétel, hibridizáció

TOMKA BÉLA

34. évf. Fogyasztás a második világháború utáni
2019 Kelet-Közép-Európában: politikai
4. szám meghatározók és transznacionális hatások

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

KARSAI GYÖRGY SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGYRŐL**HORÁNYI ATTILA** MŰVÉSZET, TÖRTÉNET

KELET-EURÓPÁBÓL

K. HORVÁTH ZSOLT FOUCAULT-RŐL**SZÓCS TIBOR** GYÖRFFY GYÖRGYNÉRŐL**KLANICZAY GÁBOR** PÓCS EVÁRŐL**BOJTI ZSOLT** OSCAR WILDE**GÁLOSI ADRIENNE** SZÍNHÁZ ÉS TÁRSADALOM**RÉZ ANNA** A SZABADSÁG LEHETŐSÉGE

DOKUMENTUM

FORGÁCS ÉVA RAJK LÁSZLÓRŐL**HELLER ÁGNES**

AZ ÖNÉLETRAJZI EMLÉKEZÉSÉRŐL

SZÚCS JENŐ

HA REFERÁTUMOT TARTOTTAM VOLNA

SZEMLE

ALMÁSI GÁBOR, BIRNBAUM D. MARIANNA,

HAVRAN DÁNIEL, HÁRS ÁGNES,

HUSZÁR ÁGNES, MÓRÉ TÜNDE,

RÁKAI ORSOLYA, SZOLNOKI ANNA,

THORÓCZKAY GÁBOR ÍRÁSAI

PROBLÉMA

SZIJÁRTÓ ZSOLT BESZÉLGETÉS A NEMZETI
TANKÖNYVRŐL**KOVÁCS ÁGNES** ÚJ MODELL A BÍRÓSÁGI

IGAZGATÁSBAN: BÍRÁK KÖZPONTI NYOMÁS ALATT

ERDÉLYI ÁGNES, TAKÓ FERENC MAX WEBER:

A TUDOMÁNY MINT HÍVATÁS

BIBLIOGRÁFIA

A *BUKSZ* VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2018. IV- 2019. IV. NEGYEDÉV

MI A PÁLYA?

HORST BREDEKAMP MARTIN WARNKE HALÁLÁRA**DAVID GRAEBER** A KÖZGAZDASÁGTAN ÁLLAPOTÁRÓL

M E G J E L E N I K

2019. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
  60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
  61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
  62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
  63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
  64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
  65. *Film és történelem* (1250 Ft)
  66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
  67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
  68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
  69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
  70. *Diétai követek, országgyűlési képviselek* (1250 Ft)
  73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
  74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
  75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
  76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
  77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
  78. *Városhalon innen és túl* (1250 Ft)